

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX VƏ ETNOLOGİYA İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI
ELMİ ƏSƏRLƏR
2024, Cild 85, №1

1947-Cİ İLDƏN NƏŞR OLUNUR

*1947-2020-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun “Elmi Əsərləri” adı ilə nəşr olunmuşdur*

BAKİ – 2024

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Kərim ŞÜKÜROV
Tarix elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Azərbaycan

Nərgiz AXUNDOVA – akademik
İradə BAĞIROVA – tarix elmləri doktoru, professor (baş redaktorun müavini)
Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mais ƏMRAHOV – tarix elmləri doktoru, professor
Şahin FƏRZƏLİYEV – tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl HACIYEV – akademik
Hacı HƏSƏNOV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Ədalət QASIMOV – tarix elmləri doktoru, dosent
Kamran İSMAYILOV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Yaqub MAHMUDOV – akademik
Tofiq MUSTAFAZADƏ – tarix elmləri doktoru, professor
Tofiq NƏCƏFLİ – tarix elmləri doktoru, dosent
Güntəkin NƏCƏFLİ – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İlqar NİFTƏLİYEV – tarix elmləri doktoru, dosent
Nailə VƏLİXANLI – akademik

Xarici ölkələrdən

Van CHAOQUANQ – tarix elmləri doktoru, professor (Çin)
Arşi XAN – tarix elmləri doktoru, professor (Hindistan)
Pyotr İSGƏNDƏROV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru (Rusiya)
Sergey KARPOV – akademik (Rusiya)
Andrey KUDRYACHENKO – akademik (Ukrayna)
Kahramon RAJABOV – tarix elmləri doktoru, professor (Özbəkistan)
Kipke RUDİGER – professor (Almaniya)
Piotr TARAXA – tarix elmləri doktoru, professor (Polşa)
Con VUDS – tarix elmləri doktoru, professor (ABŞ)
Selma YEL – tarix elmləri doktoru, professor (Türkiyə)
Hakan YILMAZ – (Türkiyə)
Elmira ZULPIXAROVA – tarix elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)

Məsul katib:
Bəhmən ƏLİYEV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
A.A.BAKIKHANOV INSTITUTE OF HISTORY AND ETHNOLOGY**

**AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY
SCIENTIFIC WORKS
2024, Vol. 85, N1**

PUBLISHED SINCE 1947

*In 1947-2020, was published as “Scientific works” of A.A.Bakikhanov
Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

BAKU – 2024

Published by the decision of the Scientific Council of A.A.Bakikhanov Institute of
History and Ethnology Azerbaijan National Academy of Sciences

Editor-in-Chief:

Kerim SHUKUROV

Doctor of Historical Sciences, professor

Editorial board:

Azerbaijan

Nargiz AKHUNDOVA – Academician

Irada BAGIROVA – Doctor of Historical Sciences, professor (Deputy Editor-in-Chief)

Allahverdi ALIMIRZAYEV – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Mais AMRAHOV – Doctor of Historical Sciences, professor

Shahin FARZALIYEV – Doctor of Historical Sciences, professor

Ismail HAJIYEV – Academician

Haji HASANOV – Doctor of Philosophy in history, professor

Adalat GASIMOV – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Kamran ISMAYILOV – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Yagub MAHMUDOV – Academician

Tofiq MUSTAFAZADEH – Doctor of Historical Sciences, professor

Tofiq NAJAFI – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Guntekin NAJAFI – Doctor of Philosophy in history, associate professor

Ilgar NIFTALIYEV – Doctor of Historical Sciences, associate professor

Naila VELIKHANLI – Academician

From foreign countries

Van CHAOQUANG – Doctor of Historical Sciences, professor (China)

Arshi KHAN – Doctor of Historical Sciences, professor (India)

Pyotr ISGANDAROV – Doctor of Philosophy in history (Russia)

Sergey KARPOV – Full member of the Academy of Sciences of Russia, Doctor of Historical Sciences, professor

Andrey KUDRYACHENKO – Full member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Kahramon RAJABOV – Doctor of Historical Sciences, professor (Uzbekistan)

Kipke RUDIGER – Professor (Germany)

Piotr TARACHA – Doctor of Historical Sciences, professor (Poland)

John WOODS – Doctor of Historical Sciences, professor (USA)

Selma YEL – Doctor of Historical Sciences, professor (Turkiye)

Hakan YILMAZ – (Turkiye)

Elmira ZULPIKHAROVA – Doctor of Historical Sciences, professor (Kazakhstan)

Executive Secretary:

Bahman ALIYEV

Doctor of Philosophy in history, associate professor

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS

MƏQALƏLƏR – ARTICLES

NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR – THEORETICAL ISSUES

- İRADƏ BAĞIROVA** – DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN
(*Bakı*) NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ 8

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

- NİGAR CAMALOVA** – ERMƏNİSTANIN NAXÇIVAN ƏRA-
(*Bakı*) ZİSİNƏ DAİR PLANLARI VƏ
AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİNİN ƏKS-
TƏDBİRLƏRİ (1918-1920) 28

MƏNBƏŞÜNASLIQ VƏ TARİXŞÜNASLIQ – SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

- NURƏNGİZ QARAYEVA** – MUZEYLƏRDƏ DİNİ MƏDƏNİYYƏT
(*Bakı*) NÜMUNƏLƏRİ (MİLLİ AZƏRBAYCAN
TARİXİ MUZEYİNİN MATERİALLARI
ƏSASINDA) 44
- RAİSƏ CƏFƏROVA** – AZƏRBAYCAN SSR-də “BÖYÜK
(*Bakı*) TERROR” PROBLEMİ TARİXŞÜ-
NASLIQ MÜSTƏVİSİNDƏ 54
- BALAMİRZƏ** – XX ƏSRİN SONLARINDA AZƏRBAY-
MƏMMƏDLİ CAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏTƏN
(*Bakı*) TARİXŞÜNASLIĞINDA 75
- VİDADİ UMUDLU** – RUSİYA İŞĞALINDAN SONRA ŞƏKİ
(*Bakı*) ƏHALİSİNİN ANADOLUYA MƏCBURİ
KÖÇÜ TARİXİNDƏN (TÜRKİYƏ
MƏNBƏLƏRİ ƏSASINDA) 97

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR – INTERNATIONAL RELATIONS

- TURDƏLİ NURİDDİNOV** – BUXARA XALQ SOVET RESPUB-
(*Özbəkistan*) LİKASI İLƏ AZƏRBAYCAN SSR
ARASINDA SİYASİ ƏLAQƏLƏR 105

- DİNARA APPASOVA** – TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN BEYNƏL-
(Bakı) XALQ TƏŞKİLAT KİMİ TƏSİS
EDİLMƏSİ 111

ETNOLOGİYA – ETHNOLOGY

- ZHAMBYL** – BORSHI: A GREAT NOMAD HIS-
ARTYKBAEV TORY 120
(Qazaxıstan)
ƏSƏD ƏLİYEV – XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
(Bakı) GÜRCÜSTAN AZƏRBAYCANLILARI
ARASINDA “BAŞLIQ” VƏ
“CEHİZVERMƏ” ADƏTLƏRİ
HAQQINDA 138

RESENZİYALAR – REVIEWS

- MAİS ƏMRAHOV** – «ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОБЕ-
(Bakı) ДУ НАД ФАШИЗМОМ» (“FAŞİZM
ÜZƏRİNDƏ QƏLƏBƏYƏ AZƏRBAY-
CANIN TÖHFƏSİ”)” KİTABINA
RESENZİYA 148

ELMİ EZAMİYYƏTLƏR HAQQINDA HESABATLAR – REPORTS ON
SCIENTIFIC MISSIONS

- İSMAYIL UMUDLU** – AĞSTAF VƏ QAZAX RAYONLA-
(Bakı) RINA SƏFƏRİN QISA HESABATI 155
İLHAMƏ MƏMMƏDOVA – ORDUBAD RAYONUNA ETNO-
(Bakı) QRAFİK SƏFƏRİN QISA HESABATI 160
NİGAR COŞKUNSU – ORDUBAD RAYONU ƏHALİSİNİN
(Bakı) ƏNƏNƏVİ YEMƏK VƏ İÇKİLƏRİ
HAQQINDA (Etnoqrafik səfərin qısa
hesabatı. 03-14 iyul 2023-cü il) 171
TƏRANƏ QULUZADƏ – QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN NAX-
(Bakı) ÇIVANA MİQRASIYASI TARİXİNDƏN
(Ordubad materialları əsasında çöl-
etnoqrafik tədqiqat) 175
TAHİR ŞAHBAZOV – NAXÇIVANIN ETNOMƏDƏNİ İRSİNƏ
(Bakı) DAİR BƏZİ QEYDLƏR (Ordubad
rayonuna elmi ezamiyyət. 04-13 iyul
2023-cü il) 178

ŞÖVQÜ HƏSƏNOV

PIRAĞA İSMAYILZADƏ

(Bakı)

SEVİL YUSİFOVA

(Bakı)

QUBA RAYONUNA ELMİ-ETNO-
QRAFİK EZAMİYYƏTİN QISA HESA-
BATI (19-28 iyul 2023-cü il)

183

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNƏ ELMİ- EZA-
MİYYƏTİN QISA HESABATI

185

BAŞ REDAKTORDAN – FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

İRADƏ ƏLİYEVƏ (Bakı)

– “AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI”
JURNALININ REDAKSİYASINA

187

NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR – THEORETICAL ISSUES

UOT: 94(479.24)

DÜNYA VƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

©2024

İRADƏ BAĞİROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail: bagirovais@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.8>

Xülasə: *Məqalədə müasir dünyada tarix elminin yeni istiqamətlərindən, onların tədricən inkişaf etməsindən, Qərbdə yaranmış və Şərq ölkələrinin tarixşünaslığına böyük təsir göstərmiş modern və post-modern cərəyanlardan söhbət açılır. XX əsrin birinci yarısında “Annalar məktəbi”nin yaranması tarix elmində əsl çevrilişə səbəb oldu. Həmin məktəbin nümayəndələri öz əsərlərində multi-distsiplinar yanaşmanı təbliğ edir, demoqrafiya, statistika, ədəbiyyat, fəlsəfə, psixologiya və digər elmlərin tarixi tədqiqatlara cəlb edilməsinin tərəfdarı olmaqla bu elmlərdən öz əsərlərində geniş istifadə edirdilər.*

Artıq XX əsrin ikinci yarısında tarixi araşdırmaların yeni modelləri: siyasi tarix, iqtisadi tarix, mədəniyyət tarixi, tarixi coğrafiya, tarixi ekologiya, etnotarix, tarixi antropologiya və s. kimi sahələr meydana çıxır. 1970-80-ci illərdə tarixi tədqiqatlarda yeni istiqamətlərin arealı genişlənir, Yaponiya, Hindistan, Latın Amerikası, sovet tarixçilərinin bir qismi bu hərəkətə qoşulur. Britaniya tarix məktəbi tərəfindən əsasları qoyulmuş bu araşdırmalarda daha dərin və eyni zamanda dar sahələri təhlil edən tədqiqatlar meydana çıxır. Həmin sahələr arasında gender tarixi, gündəlik tarix, şifahi tarix, mikrotarix, görüntü tarixi, siyasi tarix və s. qeyd etmək olar.

1970-ci illərin sonlarında humanitar və informatika elmlərinin kəsişməsində informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni fənlərarası istiqamət – tarixi informatika və ya “kvantitativ tarix”, “kliometriya” yaranır. Məqalədə bu istiqamətin dünya və Azərbaycan tarixində də inkişaf etməsindən söhbət açılır.

Tarix elminin digər populyar istiqamətlərindən biri də tarixi antropologiyadır. Onun tədqiqatçıları antropologiyanın təbiət elmlərinə deyil, humanitar elmlərə aid edilməsinin və antropologiyanın tarix elmi ilə sıx əlaqədə olmasının tərəfdarıdır.

Məqalədə həmçinin tarixdə post-modernizm cərəyanının öyrənilməsinə də yer ayrılır və onun görkəmli nümayəndələri barədə söhbət açılır. Post-sovet

ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da tarix elminin inkişafı təhlil olunur və ənənəvi tarix elminin SSRİ-nin dağılması dövründə əsl sarsıntı yaşadığı qeyd olunur. Son 30 il ərzində ideoloji təsirdən çıxan tarixin inkişafına nəzər salınır və onların dünya tarix elminə yaxınlaşması prosesi təhlil edilir.

Açar sözlər: *Annalar məktəbi, multidistsiplinar tarix, novistika, tarixi antropologiya, kliometriya, modern, post-modernizm*

THEORETICAL PROBLEMS OF WORLD AND AZERBAIJAN HISTORY

©2024

İRADA BAGIROVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail:bagirovais@gmail.com

Abstract: *The article explores new directions of historical science in the modern world, their consistent development, modernist and postmodernist trends that arose in the West and had a great impact on the historiography of Eastern countries. In the first half of the 20th century, the creation of the “School of Annas” produced a real revolution in historical science. The representatives of this school promoted an interdisciplinary approach, advocated the involvement of demography, statistics, literature, philosophy, psychology and other sciences in historical research and widely used the achievements of these sciences in their works.*

Already in the second half of the 20th century, new models of historical research appeared: political history, economic history, cultural history, historical geography, historical ecology, ethno-history, historical anthropology, etc.

In the 1970s and 1980s, the range of new directions in historical research expanded, and some Japanese, Indian, Latin American, and Soviet historians joined this movement. In these studies, established by the English historical school, there are works analyzing deeper and at the same time narrower areas of history. Among them, it is possible to mention gender, everyday oral history, microhistory, image history, political history, etc.

In the late 1970s, due to the development of information technologies, a new interdisciplinary direction was born at the intersection of humanities and computer sciences – historical informatics, “quantitative history” or “cliometrics”. The article describes the development of this direction in the world history and the history of Azerbaijan.

Another popular area of history is historical anthropology. Its researchers are supporters of attributing anthropology to the humanities, and not to the natural sciences, and believe that anthropology is more closely related to historical

science. A large place is occupied by the analysis of the postmodernist trend in history and its prominent representatives.

The article also analyzes the development of history in post-Soviet countries, including Azerbaijan. It is noted that traditional historical science experienced a real upheaval during the collapse of the USSR. The development of historical science, which emerged from ideological pressure during the last 30 years, is highlighted and the process of its approximation to the achievements of world history is analyzed.

Keywords: School of Annas, interdisciplinary history, historical anthropology, cliometrics, modern, postmodernism.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВСЕМИРНОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИИ

©2024

ИРАДА БАГИРОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0001-9071-5568; e-mail:bagirovais@gmail.com

Резюме: В статье исследуются о новых направлениях исторической науки в современном мире, их последовательном развитии, модернистских и постмодернистских тенденциях, возникших на Западе и оказавших большое влияние на историографию восточных стран. В первой половине XX века создание «Школы Анналов» произвело настоящую революцию в исторической науке. Представители этой школы пропагандировали междисциплинарный подход, выступали за привлечение демографии, статистики, литературы, философии, психологии и других наук к историческим исследованиям и широко использовали эти науки в своих работах.

Уже во второй половине XX века появились новые модели исторических исследований: политическая история, экономическая история, история культуры, историческая география, историческая экология, этноистория, историческая антропология и др.

В 1970-е и 1980-е годы расширяется ареал новых направлений в исторических исследованиях, и к этому движению присоединился ряд японских, индийских, латиноамериканских и советских историков. В этих исследованиях, заложенных английской исторической школой, появляются труды, анализирующие более глубокие и в то же время более узкие области истории. Среди них можно отметить гендерную, повседневную, устную историю, микро историю, историю образов, политическую историю и пр.

В конце 1970-х годов в связи с развитием информационных технологий на стыке гуманитарных и компьютерных наук зародилось новое междисциплинарное направление – историческая информатика, «квантитативная история» или «клиометрия». В статье рассказывается о развитии этого направления в мировой истории и истории Азербайджана.

Другой популярной областью истории является историческая антропология. Ее исследователи являются сторонниками отнесения антропологии к гуманитарным, а не к естественным наукам, и считают, что антропология более тесно связана с исторической наукой. Большое место занимает анализ постмодернистского направления в истории и рассказывается о его ярких представителях.

В статье также анализируется развитие истории в постсоветских странах, в том числе и в Азербайджане. Отмечается, что традиционная историческая наука пережила настоящий переворот во время распада СССР. Освещается развитие исторической науки вышедшей из-под идеологического прессинга в течение последних 30 лет и анализируется процесс ее приближения к достижениям мировой истории.

Ключевые слова: *Школа Анналов, междисциплинарная история, новистика, историческая антропология, клиометрия, модерн, постмодернизм*

Giriş

Müasir dünyada tarix elmində mürəkkəb proseslər cərəyan edir. Qlobal sosial dəyişikliklər dövründə tarixi prosesin ümumiləşdirilməsinə, qlobal tarixin tədqiq edilməsinə maraq daha da güclənir. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində başlanmış modern dövrü, tarix elmindən də təsirsiz ötürməmişdir. Məhz bu dövrdə tarixçilər tarixin milli təsvirlərinin yetərsizliyini dərk etməyə başlayırlar və bu proses indi də davam edir. Bu, heç də o demək deyil ki, milli tarixə maraq azalır, lakin ən fundamental əsərlərdə ona baxış köklü şəkildə dəyişir. Ölkələrin tarixi artıq dünya kontekstindən kənarında, tarixi inkişafın digər növləri ilə müqayisə edilmədən, öz ölkəsinin dünya tarixində yerini müəyyənləşdirmədən təsəvvür olunmur.

Tarix elmi cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu müəyyən vəzifələri yerinə yetirir. İlk növbədə bu, keçmişin nümunələri vasitəsi ilə mənəvi və siyasi dəyərlər sistemini formalaşdırmaq, siyasi qərarların və qanunların qəbul edilməsinə yardım etmək və ələlxüsus postsovet ölkələri üçün xüsusi maraq kəsb edən “xalqın tarixinin” öyrənilməsi ilə milli kimliyin formalaşmasına xidmət etməkdən ibarətdir. Tarix elmi koqnitiv, tədris, siyasi, proqnostik, praktik-tətbiqi, ideoloji və s. funksiyaları yerinə yetirir.

XX əsrdə dünya tarixinin əsas istiqamətləri

Artıq XX əsrin birinci yarısında Qərbdə ayrı-ayrı görkəmli tarixçilər tərəfindən multidissiplinar, yəni fənlərarası tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdı. Onların arasında, ilk növbədə, 1920-1930-cu illərdə tarix elmində əsl çevriliş edən “Annalar məktəbini”n yaradıcılarını – Mark Blok və Lüsyen Fevrin adlarını qeyd etmək lazımdır. Onlar statistika, demoqrafiya, ədəbiyyat, dilçilik, psixologiya və digər elmlərin tarixi tədqiqatlara cəlb edilməsini tərəfdarı olmaqla bu elmlərdən öz əsərlərində geniş istifadə edirdilər. Ənənəvi siyasi tarixi tənqid edən Blok və Fevr onun səthi xarakterini tənqid edir, onun tərəfdarlarının tədqiq edilən dövrün dərin proseslərə, eləcə də tarixi biliyin əlaqəli sahələrinə – ilk növbədə sosial və iqtisadi tarixə etinasızlıq göstərdiyini qeyd edirdilər.¹ “Annalar məktəbi”nin ikinci nəslinin nümayəndəsi Fernand Brodel tarixin digər əlaqəli (ilk növbədə sosial) elmlərlə “qardaş birliyi”nin tərəfdarı idi. Onun əsas əsəri – “Maddi sivilizasiya, iqtisadiyyat və kapitalizm” o ideya üzərində qurulmuşdu ki, “yalnız tarix insan haqqında bütün elmləri birləşdirməyə, onları bir-biri ilə əlaqələndirməyə kömək etməyə, bir növ fənlərarası sosial elmin konturlarını tərtib etməyə qadirdir. Fakt budur ki, müasirlik yaxın və uzaq keçmişdə baş vermiş hadisələrin müxtəlif dərəcədə davamıdır. Müasirlik əvvəlki əsrləri və hətta “bəşəriyyətin bu günə qədər ki, bütün tarixi inkişafını” mənimsəyir”.²

1960-1970-ci illərdə Avropada siyasi tarix, iqtisadi tarix, mədəniyyət tarixi, tarixi coğrafiya, tarixi ekologiya, etnotarix, tarixi antropologiya və s. kimi sahələr meydana çıxdı. Tarixi antropologiyanın yaranması sosial-struktur tarixdən sosial-mədəni tarixə son keçid rolunu oynadı. Tarix keçmişin sosial-zaman çərçivəsində öz hərəkətləri ilə məkanı dəyişən insan haqqında bir elm kimi qəbul olunmağa başladı. Bu gün onun maraq dairəsinə etnoqrafiya (Qərb ənənəsində buna antropologiya deyilir), mentalitetlər tarixi, gündəlik həyat tarixi, mikrotarix, tarixi psixologiya və s. daxildir.

1970-1980-ci illərdə tarixi araşdırılmalarda yeni istiqamətlərin arealı genişlənir, Yaponiya, Hindistan, Latin Amerikas, Rusiya tarixçiləri bu tipli tədqiqatlarda özlərinə məxsus yer almağa başlayırlar. Bu dövrün ən uğurlu araşdırılmalardan biri “Tarixin yazılmasının yeni perspektivləri”³ kitabını hesab etmək olar. Bu kitab Britaniya tarixşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Piter Börkin ümumi redaktorluğu ilə məqalələr toplusudur. Toplunun müəlliflər qrupuna Börkindən başqa tanınmış tarixçilər – Robert Darnton, Evan Gaskel, Covanni Levi, Coan Scott daxil idilər. Kitab tarix elminə bütünlüklə yeni yanaşmalara həsr olunmuşdur: gender

¹ Марк Блок. **Апология истории или Ремесло историка**. Москва, 1988; Февр Люсьен. **Бои за историю**. Москва, 1991.

² **Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.** Т.1 (Структуры повседневности: возможное и невозможное); т.2. **Игры обмена**; т.3. Москва: Прогресс, т.1. 1986; т.2. 1988; т.3. 1992. **Грамматика цивилизаций**. Москва: Изд-во. «Весь мир», 2008, с.8.

³ **New Perspectives on Historical Writing**. Cambridge University Press, 1992.

tarixi, oxuma tarixi, gündəlik tarix, şifahi tarix, mikro tarix, tarixi hadisələr, görüntü tarixi, siyasi tarix və s. Başqa sözlə desək, bu kitab “yeni tarix”in nailiyyətlərini əks etdirir, digər tərəfdən isə onun problemlərini və çatışmazlıqlarını vurğulayırdı. Börkin özünün ön sözdə yazdığı kimi, bu kitabın məqsədi “yeni tarixi tərifləmək deyil, onun güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməkdir”. Börkin sözlərinə görə, müasir tarixin ən ciddi problemlərindən biri terminologiya problemidir. Yeni tarixin ümumi, bütün ölkələrdə qəbul olunmuş terminoloji aparatı olmalıdır, çünki müasir tarixçilər öz əsərlərində müxtəlif nəzəriyyələrə və ya elmə (psixologiya, fəlsəfə, genderşünaslıq və s.) üstünlük verir və ona uyğun elmi terminlərdən istifadə edir.

Digər problem təfsir (interpretasiya) problemidir, Börk bunu tarixçilər arasında köhnə deterministik model (məsələn, marksizm) və qeyri-deterministik (məsələn, psixotarixə əsaslanan Freydizm modeli) arasında mübahisə kimi qiymətləndirir. Tarix üçün belə tədqiqatların və metodların bolluğu bir tərəfdən yaxşı hal olduğu ilə yanaşı belə bir vəziyyət olduqca təhlükəlidir, çünki bu tarix elminin “yayılması”, bütövlüyünün itirilməsi və nəticədə itməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də bir qrup tarixçi “yeni tarixi sintez” anlayışının tərəfdarlarıdır, bu terminin əsas ideoloqu vaxtı ilə F.Brodel olmuşdur.

Yeni tarixin inkişafına təsir göstərən istiqamətlərdən biri də son illərdə meydana çıxmış “Novistika” anlayışdır. Novist tədqiqatlarda, əslində, Yeni Zamanın öyrənilməsində sinergetik metodların tətbiqindən söhbət gedir. Dünənimizi – bu günümüzü – sabahımızı birləşdirməyə çalışan novistika tarixdə subyektivlik (keçmişin alternativ ssenarilərinin modelləşdirilməsi) problemini və alternativ tədqiqatların – elmin fənlərarası istiqamətini öyrənən fəlsəfi və tarixi düşüncənin istiqaməti ilə dialoqa girir, mövcud olandan keyfiyyətə fərqli olana və ya bəşəriyyəti qlobal fəlakətdən xilas edə biləcək alternativ sivilizasiyaya keçid yolları üzərində araşdırmalar aparır.⁴

Yeni dövr keçmişin və gələcəyin alternativ ssenarilərinin modelləşdirilməsi üçün münbit sahədir, çünki dünya tarixinin məhz bu dövründə subyektiv amilin – öz daxili dəyərini dərk edən və hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyan şəxsin azad iradəsinin rolu artır. Novistik tədqiqatların ayrıca və artıq fəal şəkildə inkişaf etdirilən mövzusu, zəmanəmizin terrorizm kimi aktual problemi də daxil olmaqla, əks metoddan fəal istifadəsidir. Onun tədqiqatçıları O’Brayen, C.Bentli, N.Komissarov, B.Repina, L.Xut və b. öz əsərlərində Yeni tarix dövrünün qloballaşma proseslərinin təkanverici amili kimi qiymətləndirir, onun mahiyyətini və təkamülünü tədqiq edirlər.

Nümunə kimi bu yaxınlarda, 2023-cü ildə ingilis tarixçisi Patrik O’Maranın kitabını göstərmək olar, o, həm alternativ tarix, həm də tarixi antropologiya cəhət-

---

⁴ Хут Людмила Рашидовна. Изучение истории нового времени и новистика. – **Научные ведомости**, 2010, №13, с.5.

dən marağ kəsb edir. Monoqrafiya “I Aleksandr dövründə Rusiya zadəganlığı”⁵ – adlanır və Rusiyanın həmin dövrdə həm xarici, həm də daxili siyasətində dəyişikliklərdən bəhs edir. O zaman islahatçılar və mühafizəkarlar arasında gedən qızğın mübahisələrə (Speranskinin islahat modeli) artıq o dövrün əsas sosial qrupu olan zadəganlar qoşulmuşdu. P.O’Mara I Aleksandr ilə bu zümrənin arasında olan ziddiyətli münasibətləri təhlil (rekonstruksiya) edərək, belə bir suala cavab axtarır: XIX əsrin əvvəllərində Rusiya bu mütərəqqi islahatlar yolu ilə gedə bilərdimi? və bu halda onu hansı gələcək gözləyirdi? Bu məsələni həm Qərbdə, həm də Şərqdə bir çox dövrlərdə və dövlətlərdə gedən siyasi və iqtisadi proseslərə tətbiq etmək olar.

Tarixi antropologiya, antropoloji metodlarından istifadə etməklə keçmiş öyrənən tarix elminin bir sahəsidir. O, insanın gündəlik həyatının strukturunu, dünya qavrayışını və hisslərini, kollektiv davranışın əsasında duran qeyri-müəyyən məntiqi öyrənir. Tarixi antropologiyada bir neçə problem kompleksi müəyyən edilir: 1) insanın özünə, həyat tərzinə və iqtisadi davranışına münasibəti; 2) insan, ailəsi və onların dövlətlə münasibətləri, tarixi demoqrafiya, ictimai münasibətlərin xüsusiyyətləri; 3) zaman və məkan, xalq inancları və ayinləri haqqında təsəvvürlər sistemi və s. Tarixi-antropoloji tədqiqatlar adətən fənlərarası xarakter daşıyır, sosiologiyayı, iqtisadi və siyasi tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti və digər sahələri əhatə edir.⁶ Tarixi antropologiyada həmçinin şəxsiyyətlərarası və qruplararası qarşılıqlı fəaliyyətə üstünlük verilir, tarixi proseslərdə onların iştirakçılarının (və ya qurbanlarının) mövqeyindən baxış, bütün növ sosial təcrübələrin və gündəlik həyatın öyrənilməsinə üstünlük verilir.

Tarixi antropologiyanın nəzəri əsasını XX əsrin başlanğıcında formalaşan və Baden məktəbini təmsil edən filosof-neokantçılar – Vilhelm Vindelband G.Riker, sosioloqlar M.Veber və E.Durkheimin ideyaları təşkil edirdi.⁷ Bu tədqiqatçılar o fikri vurğulayırdılar ki, ənənəvi metoddan, yəni təbiətin ümumi qanunlarını kəşf etmək və formalaşdırmaqdan fərqli olaraq, cəmiyyət haqqında bilik ideoqrafik metoda, yəni konkret materiala fərdi yanaşmaya, hər bir tarixi hadisənin birdəfəlik və unikalıq xüsusiyyətlərinə malik olduğunu dərk etməyə əsaslanır. Onların arasında metodoloji fikir ayrılıqları olsa da, ümumi şəkildə hesab edirdilər ki, tarixin diqqət mərkəzində filosoflar və ya sosioloqlar tərəfindən formalaşdırılan ictimai ümumi qanunlar axtarışı deyil, konkret vəziyyətin öyrənilməsi olmalıdır. Tarixi antropologiya pozitivist yönümlü tarixdən fərqləndirən cəhət “tarixi-heka-

⁵ Патрик О’Мара. **Русское дворянство времен Александра I**. Москва: Новое литературное обозрение, 2023. – 520 с.

⁶ Дмитрий Харитонов. **Историческая антропология**. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2004, с.76; Burguière Andre. «**Antropologie historique**». **Dictionnaire des sciences historiques**. Paris: Presses Universitaires de France, 1986. P. 469-471.

⁷ Wilhelm Windelband. **History of Philosophy**. London: Macmillan & Co LTD, 1914, 974 p.; Генрих Риккерт. **Философия истории**. СПб; Weber Max: Die protestantische Ethik und der “Geist” des Kapitalismus. In: **Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik**. 20, 1904, s.164; Эмиль Дюркгейм. **Правила социологического метода**. Москва, Изд-во АСТ, 2021, 384 с.

yə”ni “tarix problemi” ilə əvəz edilməsidir. Onun səciyyəvi cəhəti tarixi mənbə ilə tarixçinin “dialogunun” qurulmasıdır: bir tərəfdən tarixçi özününkündən fərqli mədəniyyəti anlamağa çalışır, digər tərəfdən isə o öyrəndiyi mənbəyə özünə və mədəniyyətinə maraqlı olan sualları verir.

1930-1940-cı illərdə Oksford Universitetində sosial antropologiya kafedrasına rəhbərlik edən prof. A.Redklif-Braun qəti şəkildə bəyan etdi ki, tarix və antropologiya “mədəniyyət faktları ilə məşğul olmağın iki fərqli üsuludur, onların arasında ziddiyyət var”. Onun fikrincə, bu elmlər arasındakı fərq müxtəlif tədqiqat növlərinə istinad etmələrindədir.⁸ Bununla belə, Redklif-Braunun bu vəzifədə davamçısı E.Evans-Pritçard, artıq 1950-ci ildə bu fikrə qarşı çıxaraq iki fənnin yaxınlaşmasına böyük töhfə verdi. Onun 1961-ci ildə Mançester Universitetində nəşr etdirdiyi “Antropologiya və tarix” adlı mühazirəsi, daha sonra isə eyni mövzuda son kitabı xüsusilə geniş əks-səda doğurdu.⁹ Beləliklə, XX əsrin ortalarında Böyük Britaniyada tarixçilərlə sosial antropoloqların yaxınlaşması tendensiyası müşayiət olunurdu. Tarixçilərin əməkdaşlıq etmək istəyi Oksford Universitetinin professoru Kit Tomasın 1963-cü ildə “Past and Present” jurnalında dərc edilmiş “Tarix və antropologiya” məqaləsi ilə nümayiş etdirilirdi. Kit Tomasın fikrincə, hər şeydən əvvəl antropoloqların əsərləri ilə tanışlıq tarixi yazıların daha yüksək elmi səviyyəyə ucaldır. Əsas odur ki, sosial antropologiya tədqiqat obyektini ayrı-ayrılıqda tədqiq olunan sahələr – iqtisadi, hüquqi, hərbi və başqalarına ayıran ənənəvi ixtisaslaşmadan fərqli olaraq, tarixçilərə tədqiq olunan cəmiyyəti bütövlükdə təhlil etməyə imkan verir. İkincisi, antropoloqlar tarixçilərin ancaq kitablarda oxuya bildikləri hadisələri, məsələn, cadugərlik və ya arxaik qohumluq sistemlərini bilavasitə tədqiq etməklə onlara yeni izahlar və şərhlər “təklif edər” bilər, onların diqqətini keçmişdəki həyatın öyrənilməmiş, qaranlıq məqamlarına – miflərə, rituallara, bayramlara və s. yönəldə bilər.

Kit Tomasın özü ötən əsrin 60-cı illərində yazdığı əsərlərində, məsələn, 1964-cü ildə “Past and Present” jurnalında dərc olunmuş sənayedən əvvəlki cəmiyyətdə iş və istirahət haqqında məruzəsində etnoloji tədqiqat materiallarından fəal şəkildə istifadə edirdi.¹⁰ Onun həmkarı, məşhur britaniyalı marksist tarixçisi, millətçi nəzəriyyəçisinin tənqidçisi Erik Hobsbaum 1959-cu ildə yazdığı kitabında xalq üsyanlarını öyrənmək üçün etnoqrafik materialdan istifadə etmişdir.¹¹

⁸ Альфред Рэдклифф-Браун. **Метод в социальной антропологии** (Method in social anthropology). Ин-т социологии РАН. Москва: Канон-Пресс-Ц: Кучково поле, 2001, 414 с.

⁹ Эдвард Эванс-Причард. **История антропологической мысли**. Москва: Восточная литература, 2003.

¹⁰ Лорина Репина. **Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике**. Одиссей. Человек в истории. 1990. Москва, 1990.

¹¹ Eric Hobsbawm. **The Age of Revolutions: Europe 1789-1848**. New York, New American Library, 1962.

Tarixi antropologiyanın əsasları hələ “Annalar məktəbi” dövründə qoyulsa da, o daha çox 1970-80-ci illərdə inkişaf etməyə başladı və İtaliyada K.Qinsburq, Fransada J.Le Qoff, Rusiyada A.Y.Qureviç və Y.L.Bessmertniy əsasən orta əsrlər rituallarına, vassalitet problemlərinin təhlilinə həsr edilmiş əsərlərində tarixi antropologiyanın inkişafına böyük töhfə vermişdilər.¹²

Siyasi tarixin predmet sahəsinin genişlənməsi onun keyfiyyətə fərqli istiqamətlərinin tədricən formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da adətən Yeni Siyasi Tarix adlanır. Siyasi antropologiya ənənəvi cəmiyyətlərdə siyasi prosesi, eləcə də hakim institutlarını öyrənən müstəqil istiqamətdir. Bu cərəyanın banisi ingilis antropoloqu Edvard Evans-Priçard hesab olunur. Sonuncu antropologiyanın təbiət elmlərinə deyil, humanitar elmlərə aid edilməsinin tərəfdarı idi və eyni zamanda antropologiyanın tarix elmi ilə sıx əlaqədə olması nöqtəyi-nəzərindən çıxış edirdi.¹³

1970-ci illərin sonlarında humanitar və informatika elmlərinin kəsişməsində informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni fənlərarası istiqamət – tarixi informatika (və onun tətbiqi sahəsi – Rəqəmsal tarix) və ya “kvantitativ tarix”, “kliometriya” yaranır. Rəqəmsal tarix geniş fənlərarası əməkdaşlığa təsir göstərir: mənbəşünaslıq və arxeoqrafiyadan tutmuş informasiya sistemlərinin alqoritmləşdirilməsinə və memarlığına qədər. Kliometriyaya çox vaxt iqtisadi tarixdə riyaziləşdirilmiş tədqiqatlar kimi baxılır. 1993-cü il üçün İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı iqtisadçılar D.North və R.Vogelə “yeni iqtisadi tarix” adlanan iqtisadi tarix istiqamətində, yəni iqtisadiyyatı birləşdirən tədqiqat istiqaməti üzrə verilmişdir. SSRİ-də kliometriya 1960-cı illərdə inkişaf etməyə başladı. Onun formalaşmasında İ.D.Kovalçenkunun işi və SSRİ Elmlər Akademiyasının Tarix Bölməsi nəzdində riyazi metodların və kompüterlərin tarixi tədqiqatlarda tətbiqi komissiyasının fəaliyyəti (1968) mühüm rol oynamışdır. Əvvəlcə Rusiyanın sosial-iqtisadi tarixinə dair məlumatları emal etmək üçün kəmiyyət üsulları və kompüterlərdən istifadə olunurdu, sonra povest mənbələrinin, etno-sosial proseslərin, arxeoloji materialların və mədəniyyət tarixinin təhlilinə həsr olunmuş əsərlər meydana çıxdı. Y.L.Bessmertniy da Fransanın orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş əsərlərində riyazi metodlardan istifadə etmişdir.¹⁴

---

¹² Жак Ле Гофф. **Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии.** СПб: Евразия, 2010; Гинзбург Карло. **Сыр и черви. Картина одного мельника, жившего в XVI веке.** Москва: РОССПЕН, 2000; Арон Гуревич. **«Новая историческая наука» во Франции: достижения и трудности.** История и историки. 1981. Москва, 1985; Юрий Бессмертный. **Жизнь и смерть в средние века: Очерки демографической истории Франции.** Москва, 1991.

¹³ Evans-Pritchard E.E. **Social Anthropology and Other Essays.** New York: The Free Press. BBC Third Programme Lectures, 1962.

¹⁴ Юрий Бессмертный. **Некоторые вопросы применения математических методов в исторических исследованиях современных историков. Математические методы в исторических исследованиях.** Москва, 1972.

Azərbaycanda mərhum alim professor İradə Rəfizadə “Azərbaycanın dövlət kəndində kapitalist münasibətlərin təkamülü”¹⁵ kitabını 90-cı illərdə yazmışdır. Tarix və Etnologiya İnstitutunun direktoru, professor Kərim Şükürovun türk xalqlarının və Azərbaycan əhalisinin öyrənilməsinə həsr olunmuş kitablarında da riyazi metodlardan istifadə edilməsini görürük.¹⁶

Tarix və Etnologiya institutunun aparıcı elmi işçisi Pərvin Ahənçinin “Bakının neft sənayesi fəhlələri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində)” monoqrafiyasında Nobel qardaşlarının şirkətində çalışan fəhlələrin şəxsi işləri əsasında statistik, mikro-ekonomik analiz edilmiş, onların sosial vəziyyətinin dinamikası göstərilmişdir.¹⁷

XXI əsrin əvvəllərində bir çox böyük xarici universitetlərdə kliometriya ilə məşğul olan xüsusi laboratoriyalar, şöbələr və ya cəmiyyətlər təsis olunmuşdur. Müqayisəli iqtisadi tarix son illərdə mühüm tendensiyaya çevrilmiş, bu sahədə aparılan tədqiqatlar qlobal müqayisəli retrospektivdə iqtisadi artım mənbələrinin, təsisatların əhəmiyyətinin və qloballaşmanın dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafına təsirinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Avstraliya-Asiya Rəqəmsal Humanitar Elmlər Assosiasiyasının rəhbəri Pol Arturun rəhbərliyi ilə Avstraliya Milli Kitabxanasının “Trove” adlı layihəsi təsis edilmişdir. Layihənin məqsədi Avstraliyada nəşr olunan hər bir qəzeti rəqəmsallaşdırmaqdır. Bu, Avstraliya hökuməti tərəfindən əsas milli resurs kimi tanınan və maliyyələşdirilən cəsarətli bir təşəbbüsdür; burada, Vikipediya olduğu kimi, istifadəçilər düzəlişlər və yeniləmələr prosesində iştirak edirlər ki, bu da resursun özünü daha dəqiq və etibarlı edir. Bundan başqa rəqəmsal “Avstraliya bioqrafik lüğəti” də yaradılmışdır. Lüğət Avstraliya tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən 12 mindən çox insanın bioqrafiyasını təsvir edir. Burada həyatın bütün təbəqələrindən olan, baş nazirlərdən tutmuş qatillərə qədər, zamanın müəyyən məqamlarında Avstraliya cəmiyyətinin bir hissəsini təmsil edən insanlar təmsil olunmuşdur. Saytda təkmilləşdirilmiş axtarış sistemi mövcuddur ki, bu da onu faktiki olaraq məlumat axtarış sisteminə çevirir.¹⁸

¹⁵ Ирада Рафизаде. *Эволюция капиталистических отношений в государственной деревне Азербайджана*. Баку: ЭЛМ, 1995.

¹⁶ Kərim Şükürov. *Türk xalqları XVI-XX yüzilliklərdə: say dinamikası (Çar Rusiyası və Sovetlər İttifaqı üzrə)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997; Şükürov Kərim. *Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək)*. Bakı, 2006.

¹⁷ Парвин Аханчи. *Нефтепромышленные рабочие Баку (конец XIX – начало XX веков) по «личным делам» рабочего персонала «Товарищества нефтяного производства Братья Нобель*. Москва-СПб-Баку: МИНЦ «Нобелистика», 2013.

¹⁸ *Advancing Digital Humanities: Research, Methods, Theories*. Edition by P.Arthur and K.Bode. Sydney, 2014; Paul Arthur. “Social linking and the Humanities networked Infrastructure”, <https://www.hrionline.ac.uk/openbook/chapter/dhc2014-arthur>

Post-modernizm

Tarix elmində əsl çevriliş etmiş cərəyanlardan biri də post-modernizmdir. Onun əsaslarını XX əsrin sonunda ABŞ tarixçisi və filosofu Heyden Uayt və Holland tarixçisi H.Ankersmit qoymuşlar.¹⁹ Qısa şəkildə onların müddəalarını belə formalaşdırmaq olar: 1) tarixi reallıq öz-özünə mövcud deyil, o, yalnız şərhlərdə yaranır, 2) tarixi reallıq onu şərh edənə əsaslandığı ideya və ya dəyərlərə uyğun olaraq üzə çıxır; 3) tarixi biliklərdə yalnız ayrı-ayrı tarixi faktlar diqqətə layiqdir; 4) tarixi mənbələrin müxtəlif oxunuşları və tarixi faktların şərhləri mümkündür, buna görə də tarixçilər tərəfindən yaradılmış mətnlər müxtəlif diskursiv strategiyaların subyektiv variantlarıdır. Yəni obyektiv tarix yoxdur və mümkün deyil.

Uaytın 1987-ci ildə “Formanın məzmunu” əsəri işıq üzə gördü, bu əsərdə o, XIX əsrin məşhur tarixçiləri Mişle, Tokvil və s. tədqiqatlarını araşdıraraq, həmin müəllifin elmi-ideoloji baxışları ilə yanaşı, “dilinin, təqdimat tərzinin, ritorik fiqurlardan istifadənin” də tarixin şərhinə heç də az təsir etmədiyi fikrini ifadə etmişdir.²⁰

Tarixçinin yaradıcılığı ilə yazıçının yaradıcılığı arasında müəyyən bənzətmə aparan Uayt tarixi yazının ritorik tərəfinə xüsusi diqqət yetirir. Tarixçinin dili tarixi gerçəkliyi əks etdirən güzgü deyil, onun qurucusudur; tarixi əsərlər müəyyən ritorik qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərən ədəbi yaradıcılığın bir növüdür və buna görə də tarixi əsərlərin mahiyyəti elmi tədqiqat prinsipləri ilə deyil, ədəbi-bədii yaradıcılıqla, tarixin mətni isə müəllifin estetik seçimi ilə müəyyən edilir. Ümumiyyətlə, tarixdə post-modernizm ideyasının əsasını tarixi bilikdə obyektiv həqiqətin olmadığı, rəşionalizmin, mütləq həqiqətin rədd edilməsi təşkil edir.

Britaniya tarixşünaslığında postmodernizmin aparıcı nümayəndəsi Sasseks Universitetinin professoru Keyt Cenkinsdir. Tarix elmində postmodernizmlə bağlı kifayət qədər əsərlər onun qələminin altından çıxmışdır, onların arasında: “Tarixi yenidən düşünərək”, “Postmodern tarixin oxucusu” və s. əsərləri var.²¹ Cenkins öz əsərlərində qeyd edirdi ki, tarix maraqları siyasi hakimiyyətlə bağlı olan bir qrup muzdlu işçi (tarixçi) tərəfindən yaradılan dəyişkən bir diskursdur. Onun fikrincə, “tarix hakimiyyət tərəfindən daim yenidən işlənən və yenidən formalaşdırılan ideoloji konstruksiyadır”. Cenkins hesab edirdi ki, tarix bir söz oyunudur, burada həqiqət hakimiyyətin cəmiyyət üzərində öz nəzarətini qurmaq cəhdindən başqa bir şey deyil.

---

¹⁹ Hayden White, **Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe**. Baltimore: L. 1973; Ankersmit Frank Rudolf, **History and-tropology. The rise and fall of metaphor**, Berkeley, Univ. of California Press, 1994; Рудольф Анкерсмит. **Возвышенный исторический опыт**. Москва: Европа, 2007.

²⁰ White Hayden. **The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation**. Baltimore; L. 1987.

²¹ Keith Jenkins. **Re-thinking History**. New York: Routledge, 1991; Jenkins Keith **The Postmodern History Reader**. Routledge, Taylor and Francis Group, 1997; Jenkins Keith. **Why History? Ethics and Postmodernity**. Psychology Press, 1999.

Postsovet ölkələrində tarix elminin inkişafı

Sovet dövrünün daxili tarixi təfəkkürünün özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi: o, bir növ “parlaq təcrid” şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Bu şərait ona bir qədər bütövlük verməklə yanaşı, onun məzmununu kasıblaşdırırdı və inkişaf tempini ləngidirdi. Tədqiqatçının daxili senzura qaydaları müəyyən edilmişdi. Həmin qaydalar 1990-cı illərin ortalarına qədər qüvvədə idi. Bu zaman köhnə məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı, postmodernist baxışların peşəkar tarixçilər tərəfindən intensiv şəkildə qəbul olunmağa başladı. Bu prosesdə 1990-cı illərin sonu – 2000-ci illərin əvvəllərində F.Ankersmitin “Tarixşünaslıq və postmodernizm” və b.²² əsərləri xüsusi rol oynamışdır, post-sovet filosofları, metodoloqları, tarixçiləri məhz o dövrdə onlarla tanış olmağa başladılar.

Postmodernizmə meyli olan bir maraqlı tədqiqatçı da ukraynalı arxeoloq Andrey Dobrolyubskidir. Bu yaxınlarda onun “Tarixi mənbəşünaslıq saxtakarlıqla doludur” adlı böyük müsahibəsi dərc olunub.²³ Onun sözlərinə görə, tarix elm deyil, çünki elm empirikaya, yəni təcrübəyə arxalanır, tarix isə yox. O, Herodot haqqında belə yazır: “Herodotun “Tarixi” e.ə. V əsrdə yazdığı ehtimal olunur, lakin onun ilk nüsxəsi yox olub, II əsrdə hansısa ellinist yazarlar bu tarixi yenidən yazıb doqquz ilahəyə (muzaya) görə 9 kitaba bölürlər. Sonra hamısı yenə yox olur. Niyə? Heç kim bilmir. Və yalnız XV əsrdə, yəni XVII əsr keçəndən sonra məlum olmayan yerdən peyda olan bəzi rahiblər bu əsərləri tapırlar və Lorenzo Vallo Herodotun tarixini ilk dəfə XV əsrdə nəşr edir. Sonra o, artıq bütün dillərə tərcümə olunur – amma bu mənbə nə dərəcədə etibarlıdır? Faktiki olaraq sıfır dərəcəsində”. Onun fikrincə, biz keçmiş i indi bizim üçün əlverişli və daha rahat olan nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndiririk. Əslində bu mübahisə hələ Dekartın vaxtından, yəni XVII əsrdən başlayır, çünki o ancaq təbiət elmlərini elm hesab edirdi. Lakin onun müasiri olan Cambatista Viko sübut edə bildi ki, insan nə edirsə, məqsədi nə olursa olsun – onu həyata keçirəndə o, fakt olaraq qalır. Vikonun tərəfdarının ideyası ondan ibarət idi ki, əslində humanitar faktlar mövcuddur, onlar sadəcə olaraq insan tərəfindən yaradılmışdır; insan real faktlar yaradır və ona görə də tarixi bu yolla elm kimi qəbul etmək olar.²⁴

1990-cı illərin əvvəllərindən keçmiş sovet tarixçiləri tarix elminin inkişafında qərb həmkarlarından geri qalmalarını dərk etməyə məcbur oldular. Görkəmli sovet və rus tədqiqatçısı V.A.Tişkovun etiraf etdiyinə görə, “Biz dünya sosial elmində son 20-30 ildə baş vermiş böyük sıçrayışdan kənar qaldıq”. Lakin XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Rusiyada tarix elmində, ələlxüsus dünya tari-

²² Рудольф Анкерсмит. **Историография и постмодернизм**. Москва, 2009.

²³ Андрей Добролюбский. «Историческое источниковедение полно фальшивок». **Granit of Science, Scientific and Popular journal**.
<https://un-sci.com/ru/2020/10/25/andrej-dobrolyubskij-istoricheskoe-istochnikovedenie-polno-falshivok/>

²⁴ Вико Джамбиттиста. **Основания новой науки об общей природе наций**. Москва, Киев, 1994, с.78.

xini öyrənən tarixçilərin əsərlərində müasir tendensiyalara kifayət qədər böyük sürətlə yiyələnmə prosesi başlanmışdır. İ.D.Kovalçenko, Ə.Ə.İsgəndərov, E.B.Zabolotniy, A.S.Axiezer və b. Onlar tarixçiləri yeni “tarix paradıqması”nın nəzəri və metodoloji əsaslarını axtarmağa çağıraraq qneseoloji plüralizmin, yəni fikir müxtəlifliyinin zəruriliyini qeyd edirdilər. Çünki məhz belə olan halda tarixi reallığın təhlilinə əsaslanan istənilən elmi nəzəriyyə rəasional mahiyyətə malik olur və bununla da ictimai elmlərin inkişafına töhfə verir.²⁵ İlk növbədə tarixi antropologiya sahəsində, böyük uğurlar əldə edilmişdi. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz A.Y.Qureviç və Y.L.Bessmertnin adları ilə bağlıdır. Qureviçin təşəbbüsü ilə hələ 1989-cu ildə yaradılan “Odissey. Tarixdə insan” jurnalının səhifələrində “Annalar məktəbi”nin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri nəşr edilmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Ümumi Tarix İnstitutunda tarixi antropologiya üzrə seminarlar təşkil edilmişdi. Tanınmış ictimai xadim və filoloq İrina Proxorovanın təsis etdiyi «Новое литературное обозрение» (NLO) jurnalında və nəşriyyatında da müasir tarix elminin nəzəriyyəsini və cərəyanlarını əks etdirən çoxlu sayda əsərlər dərc edilmişdi.²⁶ Xüsusən də cəmiyyətin inkişafındakı şəxsiyyətsiz proseslər və ya strukturlar deyil, ayrı-ayrı fərdlərin tarixi mövcudluğunun sosial-mədəni tərəfinin müxtəlif aspektləri ön plana çıxmağa başladı. Makro-tarixdən mikro tarixə keçid başlandı.

Rusiyada tarixi nəzəriyyəsi sahəsində XXI əsrin başlanğıcında müəyyən neqativizm və fikir müxtəlifliyi üstünlük təşkil edirdi, bu da tarixçilərin müxtəlif siyasi düşürgələrə məxsus olması ilə şərtlənirdi. Məsələn, bizdən fərqli olaraq, orada məktəblərdə də yaxın zamana qədər vahid tarix dərslisi yox idi. Vəziyyət 2014-cü ildən, Kırımın anneksiyasından sonra dəyişdi, 2022-ci ildə Ukrayna ilə müharibə başlayandan sonra artıq həm sovet totalitar, həm də imperiya təxəyyüllü normalarına qayıdış başlandı.

Azərbaycanda tarix elminin vəziyyəti

XX-XXI əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elmi öz inkişafında kifayət qədər məhsuldar bir dövr yaşayır, onun əsas vektoru sovet tarix elminin böhranının nəticəsi olan milli tarixin əsaslı şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsi və yazılmasıdır. Yuxarıda dünya tarix elmində qəbul olunmuş konsepsiyalara uyğun bəzi əsərlərin adı çəkildi, amma ümumi vəziyyət o qədər də ürək açan deyil. Tarixçilərimizin böyük əksəriyyəti (müəllif özü də istisna deyil) hələ də pozitivist ruhda, yəni faktoloji, narrativ (təsviri) tarixi əsərlər yazmağa üstünlük verirlər və bunu “obyektiv” tarix adlandırırlar.

---

²⁵ Михаил Степанов. «Основные тенденции развития постсоветской исторической науки (1990-е – начало 2000-х гг.)». **Вестник ТГУ, Гуманитарные науки. История и политология.** Выпуск 3 (71), 2009, с.246.

²⁶ Юрий Зарецкий. С точки зрения историка моего поколения. **Журнал НЛО (Новое литературное обозрение).** 2013, №4.

Azərbaycanda da, bütün postsovet ölkələrində olduğu kimi, ənənəvi tarix elmi 1990-cı illərin əvvəllərində əsl sarsıntı yaşadı. Marksist-Leninist ideologiyasına əsaslanmış 70 illik tarixi araşdırmaların rədd edilməsi tarixçilər, ələlxüsus yaşlı nəsil üçün çox çətin idi. Onların bir qismi yeni çağırışları qəbul etsələr də, digərlərin mövqeyi dəyişməz olaraq qaldı. Oriyentasiya itkisi ilə bağlı olan bu böhran böyük çətinliklə və əsasən gənc tarixçilər tərəfindən aradan qaldırılmağa başladı və son 30 ildə yüzlərlə Azərbaycan və dünya arxivlərindən gətirilən yeni, bu vaxta qədər məlum olmayan sənədlər əsasında yazılan sanballı əsərlər meydana çıxdı. Bu, əsasən yeni və ən yeni dövrə həsr olunmuş tədqiqatlarda özünü büruzə verdi.

Müasir Azərbaycanda tarixi tədqiqatlar dinamik inkişaf və yüksəliş dövrünü yaşayır. Lakin, çox vaxt bu artım sırf kəmiyyət xarakterlidir ki, bu da son nəticənin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Tarixi biliyin inkişafının dominant forması tarixin xətti, xronoloji ardıcılıqla tərtib edilmiş versiyalarına əsaslanan böyük narrativlər təşkil edir. Həmin narrativlər isə etnosentrizmə əsaslanan diskursu formalaşdırır, yəni Azərbaycan tarixi orta əsrlər və ya yeni dövrdən asılı olmayaraq məhz milli dövlətçilik tarixi kimi formalaşır. Bu da anlaşılındır, çünki postsovet dövlətləri qarşısında öz müstəqil mövcudluğunu və inkişafını, o cümlədən tarixdən istifadə etməklə qanuniləşdirmək vəzifəsi dayanırdı. Tarixdən demək olar ki, həmişə müəyyən siyasi problemlərin həlli üçün istifadə olunub. Nisbətən yaxınlarda siyasi müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə tarix millətçiliyə ən yaxın şəkildə yaxınlaşmağa meyllidir. İngilis tarixçisi D.Tomson tarixin siyasi istifadə və tətbiqlərini şərh edərək vurğulayırdı ki, “milli dövlətlər dövründə tarix millətçi olmağa məhkumdur”, çünki “bir millətin varlığını qanuniləşdirən tarix” bununla da milli dövlətləri qanuniləşdirir. XX yüzillikdə Azərbaycan tarix elminin inkişaf səviyyəsi və potensialına qiymət verərək akademik Ş.Mustafayev yazır ki, formalaşma dövründə Azərbaycan tarix elminin qarşısında duran vəzifələr sırasında ölkənin tarixi konturlarını, onun faktoloji gedişatını və tarixi təkamülünün başlıca dövrlərini aydınlaşdıraraq, onları elmi şəkildə təsvir etməkdən ibarət idi. O dövəmdə Azərbaycan tarix elmi empirik materialın nəzəri səviyyədə ümumiləşdirilməsi və dəyərləndirilməsi, Azərbaycan tarixinin ümumdünya tarixi kontekstinə yerləşdirilməsi və qlobal tarixdə Azərbaycanın yerinin müəyyənəşdirilməsi fikrindən uzaq idi. Bu sözlər qətiyyətlə tənqid kimi yox, gerçək vəziyyət kimi başa düşülməlidir.²⁷ Bizim məsələni ağırlaşdıran digər faktor 30 il davam edən Qarabağ münaqişəsi və Ermənistanın təcavüzkar siyasəti olmuşdur.

Lakin belə olan halda müəyyən mənada tarixin ideologiləşdirilməsi və mifləşdirilməsi, geniş siyasi məqsədlər üçün istifadə edilməsinə şərait yaranır. Ümumiyyətlə bütün postsovet, o cümlədən Rusiya tarixinə xas olan stereotiplər formalaşır, məsələn, elmi dildə buna viktimizasiya (ingiliscə “victim” – qurban)

---

²⁷ Şahin Mustafayev. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri. // Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. **Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu.** Bakı, 2020, s.35.

deyilir, yəni xalq yalnız əzab çəkən xalq kimi təsvir edilir, sərhədlərimizin hər tərəfində ancaq əbədi düşmənlərin olması vurğulanır və s. Orta əsrlər, qədim dövr, yeni tarixin tədqiqi müasir baxışla həyata keçirilir, yəni müasir dövrün siyasi baxışları keçmişə tətbiq olunur. Bu hal müasir tədqiqatlarda “prezentizm” (present – müasir) adını almışdır. Digər problem də ondadır ki, orta kütlə təbəqənin rəyi elmi-tarixi rəyə müdaxilə edilir, bununla da elmi tarixin əsası məhv edilir. Beləliklə, böyük tirajlarla psevdo tarixi əsərlər nəşr edilir, tarixi gerçəklik nağıllarla əvəzlənir.

Məşhur rus tarixçisi, MDU tarix fakültəsinin dekanı S.P.Karpovun yazdığı kimi, tarixə yanaşmada iki fərqli xətt görünür: biri xalqı birləşdirən, şəxsiyyətin milli kimliyini və özünüdərkini formalaşdıran vətənpərvərlik tarixinin yaradılması zərurətində israrlıdır, digəri isə hadisələrin ziddiyyətli və qeyri-müəyyənliyini dərk edərək, fərdin müstəsna azad seçimini qəbul edir, plüralist, ideologiyasız konsepsiyalara ehtiyac olduğunu bəyan edir. Bu iki xətti uzlaşdırmaq çətindir, çünki sosial təcrübənin qiymətləndirilməsi səciyyəvidir, müxtəlif nəsillər və sosial təbəqələr arasında isə böyük fərq var.²⁸ Azərbaycan tarixində müəyyən istisnalarla hələ ki, birinci xətt üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, Qarabağ problemi həll olunduqca tarix elmində də plüralizm inkişaf edəcək.

Digər problem də tarix dərsləkləridir, alternativ dərsləklər də hələ ki, arzu olaraq qalır, yalnız 2000-ci illərin əvvəllərində orta əsrləri əhatə edən 7-ci sinif “Ümumi tarix” dərsləri çap edilmişdi, o da məktəblərə verilmədi.

Dünya tarix elminin müasir cərəyanları Azərbaycan tarixşünaslığından daha çox politologiyada və fəlsəfə elmində özünü büruzə verir. Məsələn, ixtisasca psixoloq olan R.Qaragözov tarixi yaddaşa həsr olunmuş iki monoqrafiyasında Cənubi Qafqaz ölkələrinin keçmişinə nəzər salaraq, milli stereotiplərin formalaşmasını və onların müasir dövrdə baş vermiş münafişələrə təsirini təhlil edir.²⁹ Bu baxımdan mərhum tədqiqatçımız, tarix elmləri doktoru Aydın Balayevin də tarix elminə verdiyi töhfəni unuda bilmərik. O, Azərbaycan millətinin formalaşmasına həsr edilmiş əsərlərində problemə etnik, konfessional və fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş vermiş bu prosesi dərin təhlil etməyə müvəffəq olmuşdur.³⁰

---

²⁸ Сергей Карпов. «Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: тупики и перспективы». // **Проблемы методологии изучения и преподавания современной истории. Материалы Международной конференции 29 сентября 2009 г.** Москва, 2009, с.69.

²⁹ Рауф Гарагезов. **Метаморфозы коллективной памяти в России и на Центральном Кавказе.** Баку: «Нурлан», 2005; Рауф Гарагезов. **Коллективная память: Как создаются, сохраняются и воспроизводятся коллективные представления о прошлом.** Баку: «Элм», 2013.

³⁰ Айдын Балаев. **Этно-языковые процессы в Азербайджане в XIX-XXвв.** Баку: «Нурлан», 2005; **Азербайджанская нация.** Москва: Типография “Тиражи.Ru”, 2012.

Fikrimizcə, tarixçilər də bu elmlərin terminologiyasından və təhlil metodlarından geniş istifadə etsələr, daha uğurlu nəticələr alma bilər və ölkədən xaricə çıxmaq imkanı da genişləndirə bilər. Elə Qarabağ məsələsinin, I və II Qarabağ müharibələrinin dərin elmi təhlili aparılsa, dünya tarix elminə böyük töhfə verə bilər. Bu mənada sevindirici haldır ki, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Azərbaycan tarixşünaslığı” jurnalında çıxan məqalələr hər nömrəsində daha da təkmilləşir, II Qarabağ müharibəsi haqqında, sovet düşüncə sisteminin formalaşması, tarixi-siyasi coğrafiya, “böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalan şuşalı qadınlar haqqında və s. məqalələr dünya tarix elminin standartlarına daha da yaxınlaşır.³¹

“Dünya tarixi” şöbəsinin fəaliyyətinə gəldikdə, qarşımızda duran məqsədlərin reallaşması kifayət qədər ağır vəzifədir, dünya tarixinə inteqrasiya olmaq üçün yüksək səviyyədə tədqiqatlar aparılmalıdır. Dünyada və Azərbaycanda gedən siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin müqayisəli təhlili bu istiqamətdə perspektivli görünür. Bu mənada şöbə rəhbərinin və işçilərinin beynəlxalq layihələrdə iştirak təcrübəsi var: 2011-2013-cü illərdə Şimalı Qafqazın və Mərkəzi Asiya respublikalarının iştirakı ilə “Qafqazda və Mərkəzi Asiyada sosial-mədəni reformasiyanın tarixi (XIX-XX əsrin əvvəlləri)” adlı UNESCO-İCAS-n layihəsi həyata keçirilmiş, eyni adlı monoqrafiya rus və ingilis dillərində nəşr edilmişdir. 2019-cu Fransaın Milli elmi-tədqiqat Mərkəzi, AMEA və Xəzər Universitetinin birgə layihəsi olan “Qafqazda mədəniyyət arası əlaqələrin tarixi” adlı layihədə, 2017-2021-ci illərdə Avropa İttifaqının Avropa Komissiyasının “Horizon 2020” Maria Skladovskaya-Küri Proqramı tərəfindən maliyyələşdirilən “Biliyin mübadiləsi və akademik mədəniyyətlər humanitar elmlərdə, Avropa və Qara dəniz bölgəsi” layihələrində iştirak edilmiş, həmin layihələr çərçivəsində bir neçə beynəlxalq konfranslarda çıxışlar edilmiş, məqalələr dərc edilmişdir.

2021-ci ilə qədər “Qafqaz tarixi” adlanan şöbədə Qafqaz tarixinə və millətlərarası münasibətlərə həsr olunmuş bir sıra kollektiv və fərdi monoqrafiyalar işlənilib, dərc edilmişdir.³² Hazırda şöbədə “Cənubi Qafqazda inteqrasiya təcrübəsi

³¹ Керим Шукюров. Вторая Карабахская война в контексте армяно-азербайджанских войн. **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.7-22; Kamran İsmayilov. Azərbaycanda sovet düşüncə sisteminin formalaşması (XX əsrin 20-30-cu illəri), s.22-43; Vasif Qafarov. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyası (1918-1920). **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.72-96; Sahibə Budaqova. XVIII əsrin ikinci yarısında – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ənənəvi sənətkarlığın tarixi coğrafiyası. **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.96-110; Наила Мамедова. Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства (на основе работ французских исследователей), **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), c.126-141; Rəisə Cəfərova. “Böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalan şuşalı qadınlar: Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxiv sənədlərində. **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.7-27.

³² **Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi (XVIII əsr – XXI əsrin əvvəlləri)**. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013; **Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi**. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011; **Şimalı**

(1917-1936-cı illər)” kollektiv monoqrafiya üzrə tədqiqat aparılır. Şöbənin planlarında dünya tarixi kontekstində araşdırmalar aparmaq, ayrı-ayrı ölkələrin tarixinin öyrənilməmiş mövzularını təhlil etmək və Azərbaycanın bu ölkələrin tarixində yerini tədqiq etmək, müqayisəli təhlil aparmaqdır.

Nəticə

Beləliklə, qarşımızda tarix elmi nəzəriyyəsinin inkişafına böyük təsir göstərmiş xüsusi elmi cərəyanlar dayanır. XX əsrin birinci yarısından başlayaraq XXI əsrin əvvəllərinə qədər böyük sürətlə inkişaf etmiş dünya tarix elmi ictimai elmlər sahəsində əsl çevriliş etmişdir, desək yanılmırıq. Bu sahədə mütəmadi olaraq həm böhran, həm də dirçəliş dövrləri müşahidə olunur. 1980-ci illərin sonu – 2000-ci illərin əvvəllərində tarixə postmodern baxış fərqli qəbul edilir. Onun təsiri ziddiyətli və qeyri-müəyyəndir: idrakın yeni imkanları və yolları yaratmaqla postmodernizm tarix nəzəriyyəsində böhran vəziyyətini dərinləşdirdi. Amma böhran elm tarixində təbii bir hadisə kimi qəbul edilməlidir, çünki həmin vəziyyət XX əsrin əvvəllərində də yaranmışdı və tarix elminin sonrakı sıçrayışı tənəzzül dövrünə son qoydu. Müasir tarixşünaslıqda da klassik formalara qayıdış müşahidə olunur. Klassik tipli tarixçi üçün tarixi varlıq kateqoriyası əsasdır və onun mahiyyəti və qanunauyğunluqları tarix elminin məqsədidir. Məsələn, müasir tarixçilərdən həm tarix elmini populyarlaşdıran, həm özü çox populyar olan İsrail tarixçisi Yuval Noy Harari tarixin klassikləri sayılan Blok, Yaspers, Şpenqler, Fukuyama və başqalarının makro-tarix tədqiqatlarına qayıdır. Harari, Qumilyov kimi tarix və biologiya arasında əlaqə axtarır, insan xoşbəxtliyinin inkişafını öyrənir və müasir rəqəmsal texnologiyanın yaranması ilə elmdə yaranan etik nüanslara nəzər salır.³³ Eyni zamanda bəzi tarixçilər tədqiqatlarında buraxdığı səhvləri də etiraf etməkdən çəkinmirlər. Məsələn, Frensis Fukuyama məşhur “Tarixin sonu” əsərində SSRİ-nin süqutundan sonra dünyada liberalizmin qələbə qazanması fikrinin səhv olduğunu etiraf etməyi bacarmışdır.

Ümumiləşdirərək, qeyd etmək istərdik ki, müasir dövrdə tarix elminin bütün istiqamətləri inkişaf etməkdədir. Azərbaycan tarixşünaslığı da dinamik inkişaf edən elmlərdən biridir, onun dünya tarix elmində layiqli yer alması üçün isə daha dərin tədqiqatlara ehtiyacı var.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Budaqova, Sahibə. XVIII əsrin ikinci yarısında – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ənənəvi sənətkarlığın tarixi coğrafiyası. – **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.96-110.

Qafqazın türk xalqları. Bakı: “Turxan”, 2018; **Cənubi Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921).** Bakı: “İdeal-Print” MMC, 2021.

³³ Ной Харари. **Sapiens. Краткая история человечества.** Москва: Изд.-во «Синдбад», 2016; **21 урок для XXI века.** Москва: Изд.-во «Синдбад», 2019.

2. İsmayılov, Kamran. Azərbaycanca sovet düşüncə sisteminin formalaşması (XX əsrin 20-30-cu illəri). **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.22-44.
3. Qafarov, Vasif. Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi-siyasi coğrafiyası (1918-1920). **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.72-96.
4. Cəfərova, Raisa. “Böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalan şuşalı qadınlar: Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxiv sənədlərində. **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.7-27.
5. Məmmədova, Nailə. Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства (на основе работ французских исследователей). **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s. 126-141.
6. Mustafayev, Şahin. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. **Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu**. Bakı-2020.
7. Şükürov, Kərim. **Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları** (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı, 2006.
8. **Advancing Digital Humanities: Research, Methods, Theories**. Edition by P.Arthur and K.Bode. Sydney, 2014.
9. Paul, Arthur. Sosial linking and the Humanities networked Infrastructure.- [https:// www. hrionline. ac.uk/openbook /chapter/ dhc2014-arthur](https://www.hrionline.ac.uk/openbook/chapter/dhc2014-arthur)
10. Ankersmit, Franklin Rudolf. **History and tropology. The rise and fall of metaphor**, Berkeley, Univ.: California Press, 1994.
11. Burguière, Andre. “Antropologie historique”. Dictionnaire des sciences historiques. **Paris: Presses Univeristaires de France**. 1986. P.469-471.
12. Hobsbawm, Eric. **The Age of Revolutions: Europe 1789-1848**. New York, New American Library, 1962.
13. Блок, Марк. **Апология истории или Ремесло историка**. Москва, 1988.
14. Февр, Люсьен. **Бои за историю**. Москва, 1991.
15. Evans-Pritchard, Edward Evan. **Social Anthropology and Other Essays**. New York: The Free Press. BBC Third Programme Lectures, 1962.
16. Jenkins, Keith. **Re-thinking History**. New York: Routledge, 1991.
17. Jenkins, Keith. **The Postmodern History Reader**. Routledge, Taylor and Francis Group, 1997.
18. **New Perspectives on Historical Writing**: Kambridge University Press, 1992.
19. Weber Max.: Die protestantische Ethik und der “Geist” des Kapitalismus. In: **Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik**. N 20, 1904.
20. Windelband, Wilhelm. **History of Philosophy**. London: Macmillan &Co LTD, 1914, 974 p.
21. White, Hayden. **Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe**. Baltimore: L. 1973.
22. White, Hayden. The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore; L. 1987.
23. Анкерсмит, Франклин Рудольф. **Возвышенный исторический опыт**. Москва: Европа, 2007.

24. Анкерсмит, Франклин Рудольф. **История и тропология: взлет и падение метафоры**. Москва, 2009.
25. Бессмертный, Юрий Львович. **Некоторые вопросы применения математических методов в исторических исследованиях современных историков. Математические методы в исторических исследованиях**. Москва, 1972.
26. Бессмертный, Юрий Львович. **Жизнь и смерть в средние века: Очерки демографической истории Франции**. Москва, 1991.
27. Вико, Джамбаттиста. **Основания новой науки об общей природе наций**. Москва, Киев, 1994.
28. Гинзбург, Карло. **Сыр и черви. Картина одного мельника, жившего в XVI веке**. Москва: РОССПЕН, 2000.
29. **Грамматика цивилизаций**. Москва: Изд-во «Весь мир», 2008.
30. Гуревич Арон Яковлевич. **«Новая историческая наука» во Франции: достижения и трудности**. История и историки. 1981. Москва, 1985.
31. Добролюбский, Андрей. «Историческое источниковедение полно фальшивок». **Granit of Science, Scientific and Popular journal**. <https://un-sci.com/ru/2020/10/25/andrej-dobrolyubskij>
32. Дюркгейм, Эмиль. **Правила социологического метода**. Москва, Изд-во АСТ, 2021.
33. Зарецкий, Юрий. С точки зрения историка моего поколения. **Журнал НЛО (Новое литературное обозрение)**. 2013, №4.
34. Карпов, Сергей Павлович. Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: тупики и перспективы. **Проблемы методологии изучения и преподавания современной истории. Материалы Международной конференции 29 сентября 2009 г.** Москва, 2009.
35. Мамедова, Наиля. Продвижение Францией религиозного прозелитизма на территории Сефевидского государства (на основе работ французских исследователей). **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s. 126-141.
36. Ле Гофф, Жак. **Средневековье и деньги: очерк исторической антропологии**. – СПб: Евразия, 2010
37. **Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.): т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное); т.2. Игры обмена**: Москва: Прогресс, т.1. 1986; т.2. 1988; т.3, 1992.
38. О'Мара, Патрик. **Русское дворянство времен Александра I**. Москва: Новое литературное обозрение, 2023, 520 с. (Серия: Historia Rossica).
39. Репина, Лорина Петровна. **Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике**. Одиссей. Человек в истории. Москва, 1990.
40. Рафизаде, Ирада. **Эволюция капиталистических отношений в государственной деревне Азербайджана**. Баку: Элм, 1995.

41. Риккерт, Генрих. **Философия истории**. СПб: Д.Е.Жуковский, 1908 – XIV (2), 154 с.
42. Рэдклифф-Браун, Альфред. **Метод в социальной антропологии** (Method in social anthropology). Ин-т социологии РАН. Москва: Канон-Пресс-Ц: Кучково поле, 2001, 414 с.
43. Степанов Михаил Геннадиевич. Основные тенденции развития пост-советской исторической науки (1990-е – начало 2000-х гг.). **Вестник ТГУ, Гуманитарные науки. История и политология**. Выпуск 3 (71), 2009.
44. Харари, Юваль Ной. **Sapiens. Краткая история человечества**. Москва: Изд-во «Синдбад», 2016.
45. Харари, Юваль Ной. **21 урок для XXI века**. Москва: Изд-во «Синдбад», 2019.
46. Харитонов Дмитрий Эдуардович. **Историческая антропология**. Большая Российская энциклопедия. Москва, 2004.
47. Хут, Людмила Рашидовна. Изучение истории нового времени и новистика. **Научные ведомости**, 2010, №13, с.3-10.
48. Шукюров, Керим. Вторая Карабахская война в контексте армяно-азербайджанских войн. **Azərbaycan tarixşünaslığı**. 2022, №2 (82), s.7-22.
49. Эванс-Причард, Эдвард Эван. **История антропологической мысли**. Москва: Восточная литература, 2003.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Bağırova İradə Səid qızı – tarix elmləri Bağırova İradə Said – Doctor of doktoru, professor. AMEA A.A.Bakıxanov history, professor. A.A.Bakikhanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Institute of History and Ethnology, Azərbaycan, Bakı. ANAS. Azerbaijan, Baku.

MƏNBƏŞÜNASLIQ VƏ TARİXŞÜNASLIQ – SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

UOT: 94

ERMƏNİSTANIN NAXÇIVAN ƏRAZİSİNƏ DAİR PLANLARI VƏ AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİNİN ƏKS-TƏDBİRLƏRİ (1918-1920)

©2024

NİGAR CAMALOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-8764-7816; e-mail:n.abushova@gmail.com;
n.camalova@history.science.az
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.28>

Xülasə: Azərbaycanın ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan digər ərazilərində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də AXC hökuməti soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinə qarşı tədbirlər görmüş, öz ərazilərini qoruyub saxlamaq və yerli türk əhalisinin hüquqlarını müdafiə etmək istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Yerli əhalinin bilavasitə iştirakı və Türkiyənin dəstəyi ilə Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə bir sıra hərbi-diplomatik tədbirlər həyata keçirmişdi. Müttəfiq dövlətlərin buradakı bəzi nümayəndələrinin gizli dəstəyinə, Naxçıvan ərazisinə çoxsaylı hücumlarına baxmayaraq Ermənistan bu bölgəni ələ keçirə bilməmişdir. Zəngəzur, İrəvan bölgələrindən fərqli olaraq ermənilər Naxçıvanda türk əhalisinin kütləvi qırılması və təmizlənməsi ilə bağlı planlarını həyata keçirə bilmədilər. Məhz naxçıvanlıların ümumxalq müqaviməti və AXC hökumətinin hərbi-siyasi səyləri nəticəsində Naxçıvan əbədi olaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qaldı.

Məqalənin yazılmasında Azərbaycan arxivlərinin sənədlərindən, İngiltərə və Türkiyənin arxivlərindən götürülmüş və nəşr edilmiş materiallar toplusundan istifadə edilmişdir. Müəllif tədqiqat zamanı mövzuya aid geniş ədəbiyyatdan yararlanmışdır

AXC hökumətinin ermənilərin müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı və etnik təmizləməyə, əraziləri iddialarına, o cümlədən Naxçıvana iddialarına qarşı mübarizəsi, bununla bağlı yeni faktların və yanaşmaların ortaya qoyulması davam edən informasiya müharibəsinə dəstəkdir. Bu baxımdan məqalədə araşdırılan məsələlər olduqca aktualdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Naxçıvan, Ermənistan, soyqırımı, hökumət

ARMENIA'S PLANS ON THE NAKHCHIVAN TERRITORY AND THE
COUNTERMEASURES OF THE AZERBAIJAN GOVERNMENT
(1918-1920)

©2024

NIGAR JAMALOVA *

*Institute of History and Ethnology n.a. A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0001-8764-7816; e-mail:n.abushova@gmail.com;
n.camalova@history.science.az

Abstract: *In the Nakhchivan region, as in other territories of Azerbaijan, the ADR government carried out certain measures to protect and ensure the security of the local Turkic-Muslim population, who were subjected to genocide and ethnic cleansing by Armenian forces, and carried out activities to defend their sovereign rights to this territory. The Azerbaijani government, with the direct participation of the local population and the support of Turkey, has taken political, diplomatic and military steps in this regard. Despite the hidden support of some representatives of the allied states, repeated attacks on the territory of Nakhchivan, Armenia was never able to capture this region. Unlike the regions of Zangezur, İrevan and other territories, in Nakhchivan the Armenians failed to implement their plans for the mass extermination and expulsion of the Turkic population. It was thanks to the popular resistance of the Nakhchivan people and the military-diplomatic efforts of the ADR government that Nakhchivan remained an integral part of Azerbaijan.*

When writing the article, documents from Azerbaijani archives and materials from published collections extracted from the archives of Great Britain and Turkey were used. A wide range of scientific works on the topic under study was subjected to extensive scientific processing.

Studying the history of the struggle of the ADR government against the genocide and ethnic cleansing of the Muslim population by Armenians, their claims on the territory of our country, including Nakhchivan, presenting new facts and new approaches in this regard are an integral part of the ongoing information war. Therefore, the presented topic does not lose its relevance today.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Nakhchivan, Armenia, genocide, government

ПЛАНЫ АРМЕНИИ ПО НАХЧИВАНСКОМУ ТЕРРИТОРИЮ И
КОНТРОЛИ ПРАВИТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА (1918-1920 гг.)

©2024

НИГЯР ДЖАМАЛОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-8764-7816; e-mail: n.abushova@gmail.com;
n.camalova@history.science.az

Резюме: В Нахчыванском регионе, как и на других территориях Азербайджана, правительство АДР осуществляло определённые меры для защиты и обеспечения безопасности местного тюрко-мусульманского населения, подвергавшегося геноциду и этническим чисткам со стороны армянских формирований, осуществляло активную деятельность по отстаиванию своих суверенных прав на эту территорию. Азербайджанское правительство при непосредственном участии местного населения и поддержке Турции, предприняло политико-дипломатические и военные шаги в этом направлении. Несмотря на скрытую поддержку некоторыми представителями союзных государств, многократные нападения на территорию Нахчывана, Армения так и не смогла захватить этот регион. В отличие от регионов Зангезур, Эривань и других территорий, в Нахчыване армянам не удалось осуществить свои планы массового истребления и изгнания тюркского населения. Именно благодаря всенародному сопротивлению нахчыванцев и военно-дипломатическим усилиям правительства АДР, Нахчыван остался составной частью Азербайджана.

При написании статьи использовались документы азербайджанских архивов, материалы опубликованных сборников, извлечённых из архивов Великобритании и Турции. Был подвергнут широкой научной обработке большой спектр научных трудов по исследуемой теме

Изучение истории борьбы правительства АДР против осуществления армянами геноцида и этнических чисток мусульманского населения, их притязаний на территории нашей страны, включая Нахчыван, представление в связи с этим новых фактов и новых подходов, являются составной частью продолжающейся информационной войны. Поэтому, представленная тема не теряет свою актуальность и сегодня.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Нахчыван, Армения, геноцид, правительство

ARMENIA'S PLANS ON THE NAKHCHIVAN TERRITORY AND THE
COUNTERMEASURES OF THE AZERBAIJAN GOVERNMENT
(1918-1920)

Introduction

During the existence of Azerbaijan Democratic Republic (ADR) the government of Azerbaijan attempted to regulate relations with Armenia peacefully, secure diplomatic steps to defend the rights of the Azerbaijani population subjected to genocide by the Republic of Ararat (Armenia), provide financial and spiritual assistance to refugees, and protect their historical lands from occupation. The territorial claims pretended by Armenia against the Nakhchivan region were not satisfied in a peaceful way, and as a result, Armenian political circles implemented the policy of genocide and ethnic cleansing against Azerbaijanis, accompanied by military intervention against the historical territories of Azerbaijan. Besides with other territories claimed by Armenians (Zangazur, Karabakh, part of Gazakh province), the ADR government conducted a diplomatic struggle to resolve disputed issues in the Nakhchivan region, asked foreign countries for help in preventing genocide, and demanded decisive measures.

After the decree on the genocide of Azerbaijanis¹ signed by the President of the Republic of Azerbaijan on March 26, 1998, an order was issued to mark March 31 as genocide day every year. This is a manifestation of the fact that the state always focuses on genocide issues. The struggle of the ADR government against genocide and ethnic cleansing, the study of their results, the investigation of the reasons why the Armenians in Nakhchivan could not entirely implement the genocide, and the introduction of new facts support the proceeding information war. The issues investigated in the article are very relevant in terms of the fight against the provocations and territorial claims of Armenia that continue today.

Researches and recently discovered documents² demonstrate that Turkey began to gradually withdraw its army until the Armistice of Mudros due to the September 23 German-Turkish agreement and Turkey's personal political interests. After the Peace of Mudros, the remaining Turkish troops departed from the Caucasus region.

Military, political and social situation in Nakhchivan

The Armenian government nominated territorial claims to implement its expansionist policy, and in order to justify these claims legally, it reduced the number of the local Muslim population by committing a genocide and ethnic cleansing policy. When the Azerbaijan Democratic Republic was established, its

---

¹ Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, **Azərbaycan Respublikası prezidentinin rəsmi internet saytı**. Bakı, 26 mart, 1998.

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. **Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri**. Bakı, Çəşnoğlu, 2008, s.96-97; s.167.

territory was 113.9 thousand square kilometers. The Republic of Armenia raised territorial claims to 16.6 thousand square kilometers of this territory.³ One of these alleged areas was Nakhchivan, the historical land of Azerbaijan. The majority of the population in Nakhchivan territory consisted of Azerbaijanis. This was also confirmed by the British Foreign Office. The information sent to the military office stated that the main population of Nakhchivan, whose northern and southern borders have not yet been completely determined, consists of Tatars (Azerbaijani – J.N.) and that this territory has never been seriously invaded by the Republic of Armenia.⁴

Some Armenian authors argue that the majority of the population of Nakhchivan consisted of Armenians, and that the number of the Armenian population decreased as a result of the Baku operation by the Turkish army in 1918.⁵ However, the above source also confirms that the majority of the population in Nakhchivan, which the Armenians noted as a disputed territory, was Muslim.

The fact that Armenians were less than Azerbaijanis is also given in their own press and official documents. According to the Armenian press, in November 1919, 70.000 Armenians lived in Sharur and Nakhchivan.⁶

Territorial claims, the plan to change the population composition impelled the Armenian government to military aggression. Armenia considered Nakhchivan the territory of Armenians and intervened there militarily in May-June 1918. However, the Armenians were defeated in the territories of Khanliq and Ulya Norashen and retreated to Dereleyez.⁷

Then, in July 1918, Armenian armed groups led by Andranik captured Nakhchivan and declared that weapons would be confiscated from the population and those who opposed the government would be punished. To implement all this, Andranik inquired Stepan Shaumyan for help and received a positive response.⁸ Thus, the expansive military aggression of Armenia to Nakhchivan began. Although Andranik declared that was a subject of the Russian Bolsheviks, he actually defended the interests of the Armenian state. On August 4, 1918, the chairman of the Baku Armenian Council noted that there were 25 thousand Armenian troops in Iravan under the leadership of Nazarbeyov, and the national

---

³ İsmayıl Hacıyev. **Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri**, Naxçıvan, Əcəmi. 2012, s.48.

⁴ **Документы Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов**. Баку, Турхан ИПО, т.1, ч.1, 2020, с.188.

⁵ Армен Хачикян. **История Армении (краткий очерк)**. Эреван, Эдит Принт, 2009, с.13.

⁶ **Документы Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов**. Баку, Турхан ИПО, т.1, ч.2, 2020, с.160.

⁷ Kamran İsmayılov. **Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920)**. Bakı, Turxan NPB, 2019, s.31-32.

⁸ İbrahim Atnur, **Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921)**. Naxçıvan, Əcəmi, 2013, s.57-58.

hero Andranik was in Nakhchivan. Armenians in the occupied territories (by the Turks – J.N.) support the Baku Council.⁹ Apparently, the Baku Armenian Council, which considers itself a branch of the Armenian Council in Iravan, called Andranik a national hero.

Since Nakhchivan was transferred to the control of Turkey according to the Batumi Treaty of June 4, 1918, the military aggression of Armenia to this region was assessed as a violation of the terms of the treaty. Therefore, the Ottoman troops entered the territory of Nakhchivan and attempted to organize the defense of the region and protect the Muslim population. With the support of Turkey, the local Muslims were defeated from the Armenians on July 20. Andranik's group first moved to Gorus and then to Sisian.¹⁰

On September 23, 1918, a secret protocol on the withdrawal of Turkish troops from Azerbaijan was signed between Talat Pasha and Germany in Berlin. By signing this protocol, which completely changed the Turkish policy in Azerbaijan, Talat Pasha correctly assessed the military situation. The danger of the invasion of Bulgaria was approaching, and 4 divisions were extradited to Constantinople by Turkey. A part of the Turkish army that liberated Baku remained in Azerbaijan in order to prevent the massacres that the Armenians might commit.¹¹

On October 23, 1918, the Turkish High Command issued a definitive order to evacuate troops from Iran and the Caucasus beyond the borders (Kars, Ardahan and Batum) defined by the terms of the Brest-Litovsk Peace, and the Eastern Army Group was officially disbanded. However, Turkey was worried that Armenia, especially Andranik's gangs, would resume their hostile policy.¹²

It was believed in the scientific literature that the Turkish army left Azerbaijan and the Caucasus after the terms of the Mudros Treaty. Researches and recently discovered documents above show that Turkey started to gradually withdraw its army until the Mudros Treaty due to the September 23 German-Turkish agreement and Turkey's own political interests. After the Peace of Mudros, the remaining Turkish troops left the Caucasus region. However, Turkey found another way to stay in the Caucasus by nominating Turkish officers to the leadership of the Azerbaijani army. The last Turkish army left Azerbaijan on December 22, 1918.¹³

Having received the news about the leaving of the Turks the South Caucasus, the Armenians again continued the genocide and ethnic cleansing in Nakhchivan and other Azerbaijani territories. In addition to important issues such

---

⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. **Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri**. Bakı, Çəşioğlu, 2008, s.98-103.

¹⁰ İbrahim Atnur. **Indicated book**, p.60.

¹¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. **Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri**. Bakı, Çəşioğlu, 2008, s.96.

¹² **İbid**, p.96-97.

¹³ **İbid**, p.167.

as the promotion of the country in the international arena, in foreign policy the ADR government was forced to act in the direction of preventing Armenia's military intervention and genocide attempt in Nakhchivan. This situation impeded to ensure the security and prosperity of the South Caucasus region, as well as the peaceful living of the countries and residents of the region.

In the article the representatives of Nakhchivan-Zangibasar published in "Communist" newspaper on October 15, 1920 about the "situation in Nakhchivan-Zangibasar region" noted that "the properties of the residents of Zangibasar, Vedibasar, Sharur, Shahtakhti, Dereleyez were plundered, 500.000 residents became poor, 45.000 refugees perished from hunger and disease, about 70.000 displaced people were settled in Iran".¹⁴

Military and diplomatic actions

The military and diplomatic measures implemented by the ADR government in the fight against the genocide, ethnic cleansing, military aggression, and territorial claims of the Republic of Armenia were of significant importance.

Established on November 30, 1918 by the local Turkish population in order to protect themselves from the Armenians, which covers a part of Echmiadzin district, Sardarabad, Ulukhanli, Gamarli, Vedi, Sharur, Nakhchivan, Ordubad, Mehri and Surmeli regions, the capital is the city of Nakhchivan, the area is about 16 thousand square kilometers, the population of which is close to 1 million people, the Araz-Turkish Republic announced in the first government declaration on January 4, 1919 that Nakhchivan has always been considered a part of Azerbaijan and expects support from Azerbaijan against the military aggression of Armenia.¹⁵

In January 1919, the Armenian leadership prepared to attack Nakhchivan again. By the decision of the Armenian government on January 14, 1919, Shelkovnikyan was appointed the governor-general of Nakhchivan. The government of Azerbaijan and the government of Araz-Turkish Republic took defensive measures, the population was armed.¹⁶

On January 21, 1919, an agreement was signed between Azerbaijanis and Armenians in Nakhchivan with the participation of a British officer, however a few days later, the battle between them started again in Kemerli, 19 versts from Iravan. In Nakhchivan, 100 British soldiers could maintain order.¹⁷

---

¹⁴ Илгар Нифталиев. **Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920)**. Баку, Турхан, 2014, p.84.

¹⁵ İsmayıl Nəsiyev. **Indicated book**, p.56-57; Elman Cəfərli. **Naхçivanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi**. Bakı, Nurlan, 2009, s.198-199.

¹⁶ Kamran İsmayılov. **Indicated book**, p.47.

¹⁷ Документы **Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов**. Баку, Турхан ИПО, т.1, ч.1, 2020, с.135.

By the decision of the Azerbaijan government on February 28, 1919, the General Governorate of South-Western Azerbaijan was established in order to ensure the protection of the Nakhchivan region. Bahram Khan Nakhchivanski was appointed the governor-general, Kerim Khan Iravanski and Haji Mehdi Bagirov was appointed as deputies. In March, Hashimbeyov was appointed the governor-general of the General Governorate of South-Western Azerbaijan.¹⁸

In March 1919, Armenian armed forces again attacked Nakhchivan in 3 directions – Beyukduz, Tugh and Ordubad. 10.000-men Armenian army attacked Ordubad and captured Kolun, Tund, Dilavar Khan, Khanabadi, Torec, Dehsar, etc. they completely plundered Muslim villages and massacred their population. The villages of Kodareh, Attayat, Dirnes, Otusel, Aylis, Daraghort, Hachadagh (Nochedogh) were again destroyed by Armenians and their population was massacred.¹⁹

The ADR government responded to Armenia's aggressive action with a note of protest. On March 24, 1919, the diplomatic representative of the Azerbaijan Republic in Armenia, M.Tekinsky, sent a telegram to the Minister of Foreign Affairs of Armenia demanding an immediate cessation of aggression, otherwise relations would be disrupted.²⁰

However, the authorities of Ararat (Armenia) disregarded these demands and proceeded their expansionist and genocide policy. On April 12, 1919, M.Kh.Tekin-sky objected to the presence of Armenian troops in the territory of Azerbaijan in his letter sent to the Ministry of Foreign Affairs of Armenia.²¹

The military aggression of the Armenian government to Nakhchivan was also in the focus of the British. They believed the arguments of the Armenians and agreed the annexation of Nakhchivan to Armenia. On April 6 (1919), the Armenian leadership proposed that the British troops in the region could be replaced by Armenian troops. The Azerbaijani government immediately protested this and emphasized that the majority of the population of Nakhchivan consists of Azerbaijanis. The British headquarters confirmed that this information is true.²²

On May 3, 1919, a document on the annexation of Nakhchivan to Armenia was signed between the British representative General K.M.Davie and D.Kanayan.

---

¹⁸ Kamran İsmayılov. **Indicated book**, p.59.

¹⁹ Документы **Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов**. Баку, Турхан ИПО, т.1, ч.1, 2020, p.151.

²⁰ **Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı**. Sənədlər toplusu. İrəvan Quberniyasında soyqırımı (1918-1920-ci illər): Bakı, Çarşıoğlu, c.2 (2-ci kitab), 2011, s.64-65.

²¹ **Министру Иностранных Дел Республики Армении. Дипломатический Представитель Азербайджанской Республики при Правительств Республики Армении М.Х.Текинский**. (Эривань: 12 апреля 1919), **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)**. Fond №897, siy.№2, iş №36, v.83.

²² Документы **Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов**. Баку, Турхан ИПО, т.1, ч.1, 2020, с.409.

On May 13, representatives of the Armenian government led by G.Varshamian arrived in Nakhchivan.²³

In his ciphered telegram of May 10, 1919 addressed to the Chairman of the Council of Ministers N.Usubbeyov, M.T.Tekinsky stated that “according to speculation, the British are handing the Sharur-Nakhchivan region to Armenia on the condition that Armenia recognizes Karabakh as an Azerbaijani territory. Sharur-Nakhchivan, whose population is entirely Muslim, may not be handed to Armenia. Since the population of Sharur-Nakhchivan will be in a terrible situation like the Muslims inhabiting in other parts of Armenia. It is necessary to thoroughly explain this to the allied command in Tiflis and to be in constant contact with it, otherwise our diplomacy will fail”.²⁴

On June 21, 1919, until the arrival of the US troops, the regions of Nakhchivan, Sharur, Vedibasar, Shahtakhti and Julfa were occupied by Armenian troops and Armenian rule was established in these areas. Azerbaijan’s diplomatic representative in Armenia, Muhammad Khan Tekinski, informed about this in a ciphered telegram to the Ministry of Foreign Affairs of ADR (Mammed Yusif Jafarov). He added that “Ordubad is not still in the hands of Armenians; however this region can be occupied at any moment.”²⁵

As a result of the military aggression of Armenia, the Azerbaijanis, who were persecuted and massacred, commenced to leave their places. In this case, the government of Azerbaijan stopped the transportation of fuel – oil and kerosene allocated for the Armenian railway due to the military aggression that occurred in Nakhchivan. This product is of strategic importance for the Armenian army and was extensively used for military purposes. In July 1919, the diplomatic representative of Azerbaijan in Iravan, M.Kh.Tekinski sent a telegram to the Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs of ADR, requesting that not a pound of fuel oil or kerosene should be allowed to be sent to Armenians until the Muslim villagers return to their homes and their leased lands are returned to them.²⁶

In addition, the Azerbaijani government commenced to determine military measures against aggression. The military situation in Nakhchivan was learned

---

²³ **Armenia in documents of the U.S. Department of State 1917-1920.** Yerevan, Institute of History NAS of Armenia, 2017, p.350; Gayane Makhmourian, Collection of Papers Relating to the Armenian District of Nakhijevan (1918-1920) from the U.S. Department of State and the National Archives of Armenia, **Fundamental Armenology**, number 2(4), 2016, p.350.

²⁴ **Шифрованная телеграмма из Эривани. Баку. Министру-Председателю.** Копия Товарищу Министра-Иностранных делъ. Дипломатический Представитель Текинский. (Эривань: 10 мая 1919). **ARDA.** Fond №970, сіу.№1, іш №62, v.42.

²⁵ **Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı.** Sənədlər toplusu. İrəvan Quberniyasında soyqırımı (1918-1920-ci illər): Bakı, Çarşıoğlu, c.2 (2-ci kitab). 2011, s.114.

²⁶ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri.** Bakı, Çarşıoğlu, 2008, s.200.

from Tekinski, the representative in Iravan. It became clear that the Sharur-Nakhchivan region can organize 6.000 regular troops armed with cavalry, mechanical weapons and machine guns. The British also admitted that they fought well. Besides, Tekinski reported that the Armenians supplied flour that could provide the army for 8 months, the Armenians purchased 200 miles (military supplies, fuel) from the British for 1.5 million rubles, and considered Denikin (one of the leaders of the volunteer troops who fought for power in Russia against the Bolsheviks) is the man saving the Armenia after the British left the region.²⁷

Assessing the situation, the Azerbaijan government sent troops to Nakhchivan and besieged the area. On July 27, 10.000 – men Azerbaijani army under the leadership of Turkish officer Khalil Bey established a position in Sharur-Dereleyez district and suggested to Armenia ending hostilities and accepting Sharur-Dereleyez and Nakhchivan as belonging to Azerbaijan. Having received the news that the Azerbaijani army lacked weapons and ammunition, the Armenians did not accept the offer and continued the attack, nevertheless were defeated and retreated to Kemerli.²⁸

The government of Azerbaijan was proceeding to fight against the aggression of Armenia, establishing international relations, discussing with the commanders of the Allied troops in the Caucasus and being able to prove that Armenia's territorial claims are baseless. Later, the negative attitude of the British and American representatives towards Azerbaijan changed to a positive as a result of the countermeasures of the ADR government. As a result of the support of Allied missions, British and American, the Armenian army could achieve some military successes. The departure of the British bothered the Armenian government. Armenian official Korganov stated that “the army limited in terms of weapons and ammunition, they were not scared anything during the British troops stayed in Armenia, and they would face significant danger if a complete evacuation occurred”.²⁹

The purpose of the Armenians, who sent such information to the world, was to defame Azerbaijan as a country that committed genocide in front of the British command and the world community. However, studies and documents demonstrate that Armenia was implementing an expansion ethnic cleansing policy by declaring territorial claims against Azerbaijan and subjecting the Muslim population of those areas to genocide. The fact that there are no sources about the massacre of Armenians after the British left Azerbaijan proves the above-said. The response to such provocative data of the Armenians was to calm the Armenians. British intelligence reported on August 15: “We are effortful in attempting to restore order and open communication to ensure the normal activity and possible influence of

---

²⁷ **Документы Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов.** Баку, Турхан ИПО, т.1, ч.1, 2020, с.381-382.

²⁸ **Indicated book**, p.420.

²⁹ **Indicated book**, p.463.

British military representative in Iravan, Colonel Plowden, who hopes to move to Nakhchivan today. However, we cannot send troops”.³⁰

Apparently, the Armenian side needed the support of the British to wage war against Azerbaijan and the Turkish army. Meanwhile, Azerbaijani diplomacy expanded its political activities, and the British, who had previously believed in the propaganda of Armenian official circles and expressed a positive attitude to Armenia’s demands, had already commenced to consider Azerbaijan’s position. The situation in Nakhchivan was remaining tense and the war was proceeding between Armenians and Azerbaijanis. On July 20, the remaining places, except the north of the city, transferred under the control of the Azerbaijanis, who cut the telegraph lines so that the enemies could not communicate. The British mission was in the south of the city, and the American hospitals and shelters were in the north. In such a situation, Plowden, the British military representative in Iravan, ordered the immediate withdrawal of the British mission from Nakhchivan. Captain Schwind and Lieutenant Johnson left town. Later in the evening, Captain Schwind was dispatched to Nakhchivan to discuss the cessation of hostilities between the Armenian civil authority and his staff and the Azerbaijani Kalbali Khan and his staff. Both sides signed an agreement to cease fighting for 3 days to allow Colonel Plowden to investigate the indicated problem. However, discussions about identification of the culprits were not permitted, the battle proceeded. At the end of July 1919, with the support of the Ottoman army, Nakhchivan was completely recaptured from the Armenians.³¹

On August 21, 1919, the representatives of Nakhchivan in Tbilisi adopted a decision to keep Nakhchivan region within the ADR.³²

The settlement of border issues with Armenia in Zangezür, Nakhchivan and Sharur was delayed due to Armenia's territorial claims. The proposal of the Allies High Commissioner of the South Caucasus, Colonel Haskel, to create a neutral zone in the districts of Sharur-Darelayaz and Nakhchivan³³ was not accepted as a result of the strong opposition³⁴ and purposeful policy of the Azerbaijani government.³⁵

---

³⁰ **Indicated book**, p.447.

³¹ **Документы Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов**. Баку, Турхан ИПО, т. 1, ч. 2, 2020, p.191.

³² Elman Səfərlı. **Indicated book**, p.212-213; Kamran İsmayılov. **Indicated book**, p.78-86.

³³ **От полковника Вилиама Н.Гаскеля Союзнаго Верховнаго Комиссара**. Председателю Совета Министров Азербайджана (Тифлис: 1 сентября 1919). **ARDA**. Fond №970, siy.№1, iş №93, v.3-4.

³⁴ **Тифлис. Верховному Комиссару Закавказья подполковнику Гаскелю**. От Минстр Иностраннных дел Азербайджанской Республики Джафаров. (Баку: 29 сентября 1919). **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)**. Fond №277, siy.№2, iş №96, v.46.

³⁵ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri**. Bakı, Çəşioğlu, 2008, s.263-264; s.388.

The plan of the Armenians to change the numerical composition of the population in Nakhchivan, the genocidal policy purposed at artificially increasing the number of Armenians and, as a result, the capture of the region within the framework of international law principles, did not implement. Azerbaijani representatives were able to convince the world powers in Paris that the territories considered disputed by Armenians, including Nakhchivan, are not historical Armenian lands. As a result, the peace conference refused to give those territories to Armenia and kept the border issue open while recognizing the states.³⁶ On January 11, 1920, the Supreme Council of the Paris Peace Conference adopted a decision on the de facto recognition of Azerbaijan and Georgia as independent states.³⁷

Thus, the Armenian government lost both in diplomacy and on the battlefield as a result of the measures implemented by the ADR government in the Nakhchivan region.

Other implemented measures

The local population, intellectuals and public organizations supported the measures of the ADR government to prevent genocide and ethnic cleansing in Nakhchivan, conditions were created for refugees to be accommodated, returned to their places and provided with food and other necessary supplies.

In the ADR Parliament (4th session in 1918, 7th, 9th, 21st, 29th, 35th, 46th, 55th, 56th, 57th 109th sessions in 1919, 132nd, 142nd sessions in 1920) the policy of genocide and ethnic cleansing enforced by the Armenian armed forces in Nakhchivan was discussed and measures were implemented.³⁸

The government of Azerbaijan was also implementing measures to improve the situation of refugees. ADR MFA periodically informed representatives of foreign countries in the Caucasus about the situation of refugees and requested them to help. MFA F. Khoyski addressed General Thomson and informed that the authorities decided to send their representatives – T.Makinski, R.Ismayilov and doctor Ganizade – to Nakhchivan, Sharur, Surmeli, Vedibasara and Millistan in order to determine the exact situation of the refugees. Bagir Rzayev, Maharram Aliyev, Ali Ashraf Kazimov, Huseyn Javid, Asad Manafov, Bahran Khan and Aziz Khan Nakhchivansky, representatives of the Muslim population who came to Baku to inform the authorities about the situation of Muslim refugees and appeal for help, are returning together with the representatives of the authorities. “I request you to 1) order the representative to return to the specified regions without

---

³⁶ Indicated book, p.407.

³⁷ **Azərbaycan Paris sülh konfransında** (1919-1920). Bakı, Ozan, 2008, s.5-8.

³⁸ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), c.1. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, s.75; s.112; s.142; s.264; s.330; s.396; s.498; s.570; s.613; s.650; **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti** (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), c.2. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, s.479; s.631; s.721.

hindrance; 2) if possible, provide the representative escorts from British soldiers along the way; 3) send a letter to the British authorities about assisting the specified regions”.³⁹

The representative of the government in Iravan, Ali Khan Makinsky, opened the way to Nakhchivan to support the refugees in the region through the American mission. On October 1, 1919, he informed the Ministry of Foreign Affairs that contact was established with Nakhchivan through the American mission, and food, money, medical supplies and other parcels could be sent to the refugees from our side.⁴⁰

In 1918-1920, the local population, who suffered from the policy of genocide and ethnic cleansing directed against the people of Azerbaijan by the Republic of Ararat, attempted to avoid the depressed situation they were in at the expense of their own resources, and established a number of public organizations to solve the problems. These public organizations efforded to prevent genocides by attempting to normalize relations between the two neighboring countries (ADR and Ararat), and accomplished measures to improve the circumstance of Azerbaijani refugees who were forced to leave their homeland as a result of the ethnic cleansing policy of the Republic of Ararat. Public organizations also realized the work of notifying the ADR government about the political and military situation on the front. In September 1918, a public organization called the Union and Solidarity League of the Caucasian Peoples, founded in Baku by a number of Armenian and Muslim public figures, propagandized in order to create solidarity and friendship between Turks and Armenians.⁴¹

All charitable societies attempted to improve the circumstance of the population as much as possible before the Soviet occupation. After the Soviet occupation, they were abolished.

The people of Nakhchivan efforded to prevent the massacre of the population on their personal initiative by writing letters to various official circles, and notified of the ethnic cleansing policy implemented by the Armenians. During the Batum negotiations, Ganja and Iravan Muslim National Councils, Pan-Caucasus Muslim Central Committee sent a letter of appeal to Chief Minister Talat Pasha about the massacre of Muslims in Nakhchivan, Karabakh, and Iravan regions by Armenians. The letter stated that the ammunition left by the Russians was seized by the Armenian bands, Muslims could not obtain weapons from the Caucasian govern-

---

³⁹ **Командующему Союзными Силами в Тифлис Генералу Томсону.** Министр Председатель Хойский. (Баку: 3 апреля 1919). **ARPIISSA.** Fond №277, siy.№2, iş №57, v.5.

⁴⁰ Министру Иностранных Дель. Дипломатический Представитель при Правительстве Армении (Эривань: 1 октября 1919). **ARPIISSA.** Fond №277, siy.№1, iş №58, v.73.

⁴¹ Nəşib Nəşibzadə. **Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920).** Bakı, Ay-Ulduz, 1996, s.83.

ment to defend themselves, and therefore Muslims were killed by Armenians, expelled from their places and subjected to ethnic cleansing.⁴²

The local Turkish population also dispatched protest letters to the Armenian government. In a letter dated May 15, 1919, the Muslim population of Nakhchivan stated to the Prime Minister of Armenia that “we observed the violence against the Muslim nation with the transfer of Nakhchivan-Sharur-Ordubad regions to the administration of the Republic of Armenia and expressed our rightful protest to General Thomson. We inform you as a representative of the Republic of Armenia that you should not agree with this violence and you cannot enter our regions until this question is resolved at the conference”.⁴³

Individual influential persons from Nakhchivan also accomplished various measures and provided financial assistance to protect the local Turkish population from massacres. An example of them is Kalbali Khan in Nakhchivan and Fatulla Bey Huseynov in Sharur.⁴⁴

As a result of the protection of Nakhchivan by the ADR government, public organizations and the local population, measures implemented to prevent the genocide and ethnic cleansing committed by Armenians, Nakhchivan was not captured by the Armenian ruling circles.

In 1920, after the Sovietization of Armenia, the genocide in Nakhchivan suspended and Nakhchivan was remained within the Azerbaijan SSR. According to Elman Jafarli's research, 73,727 Azerbaijanis were killed by Armenians in the Nakhchivan region in 1918-1921, the population decreased by 38 percent, and in 1921, Armenians constituted only 12 percent of the population of Nakhchivan.⁴⁵

Conclusion

The Azerbaijan Democratic Republic has always struggled to prevent the genocide and ethnic cleansing, territorial claims committed by Armenians against Azerbaijanis in the form of appeals and notes. The local people accomplished measures against the expansion of massacres at the expense of their own resources and with the support of local charities. Proving that the territories claimed by the Armenian government, including Nakhchivan, are the ancient land of Azerbaijan was also part of the diplomatic struggle. The government of the ADR succeeded in this mission, and neither the representatives of the great powers in the Caucasus nor the Paris Peace Conference recognized the territories claimed by the Armenians, including Nakhchivan, as belonging to the Armenians. Influential

---

⁴² **Azərbaycan Cumhuriyeti 1918-1920** (Osmanlı Arşiv Belgeleri). İstanbul, Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık. A.Ş., 2018, s.143-144.

⁴³ Премьер Министру Республики Армении. От Мусульман Нахчевана. (Нахчевань: 15 мая 1919), **АРПІІІSSA**. Fond №277, siy.№2, iş №57, v.14.

⁴⁴ Nail Əliyev. **1917-1920-ci illərdə Azərbaycanada türk-müsəlman soyqırımları ilk mənbələrdə**. Bakı, Nurlan, 2007, s.61.

⁴⁵ Elman Cəfərlı. **Indicated book**, p.223-225.

countries such as the United Kingdom and the United States supported the ADR government. The struggle of the Azerbaijani government resulted in a victory over Armenia, and the plan of genocide and ethnic cleansing of Armenians in the Nakhchivan region did not accomplish.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Armenia in documents of the U.S. Department of State 1917-1920.** Compiled and translated by G.G.Makhmourian, editor A.V.Gambaryan, Yerevan, Institute of History NAS of Armenia, 2017, 560 p.
2. Atnur İbrahim. **Osmanlı idarəçiliyindən Sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918-1921).** Naxçıvan, Əcəmi, 2013, 496 s.
3. **Azərbaycan Cümhuriyyəti 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri).** Neşre hazırlayanlar Q.E.Şükürov, V.V.Qafarov. İstanbul, Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık. A.Ş., 2018, 708 s.
4. **Azərbaycan Paris sülh konfransında (1919-1920).** Tərt. ed. V.M. Quliyev, Bakı, Ozan, 2008, 244 s.
5. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).** Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, c.1. 1998, 976 s.
6. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).** Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, c.2. 1998, 992 s.
7. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri.** Elmi red. Y.M.Mahmudov, tərt. ed. N.Ə.Maksvell. Bakı, Çəşioğlu, 2008, 576 s.
8. **Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il Mart soyqırımı.** Sənədlər toplusu. İrəvan Quberniyasında soyqırımı (1918-1920-ci illər), Red. hey. sədri Y.M.Mahmudov, tərt. ed. İ.V.Niftəliyev. Bakı, Çəşioğlu, c. 2 (2-ci kitab), 2011, 456 s.
9. **Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.** Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, **Azərbaycan Respublikası prezidentinin rəsmi internet saytı.** Bakı, 26 mart, 1998, URL: https://genocide.preslib.az/az_s13.html
10. Cəfərli Elman. **Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi,** Bakı, Nurlan, 2009, 280 s.
11. **Документы Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов,** под науч. ред. Я.М.Махмудова, сост-ль Н.А.Максвелл. Баку, Турхан ИПО, – т.1, ч.1, 2020, 492 с.
12. **Документы Британского национального архива по истории Южного Кавказа 1918-1920 годов,** под науч. ред. Я.М.Махмудова, сост-ль Н.А.Максвелл. Баку, Турхан ИПО, т.1, ч.2, 2020, 488 с.
13. Əliyev Nail. **1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımları ilk mənbələrdə.** Bakı, Nurlan, 2007, 204s.
14. Nacıyev İsmayıl. **Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri.** Naxçıvan, Əcəmi, 2012, 192 s.

15. Хачикян Армен. **История Армении (краткий очерк)**. Эреван, Эдит Принт, 2009, 264 с.
16. İsmayılov Kamran. **Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917-1920)**. Bakı, Turxan NPB, 2019, 200 s.
17. **Командующему Союзными Силами в Тифлис Генералу Томсону**. Министр Председатель Хойский. (Баку: 3 апреля 1919), **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİİSSA)**. Fond №277, siy.№2, iş №57, v.5.
18. Makhmourian Gayane. Collection of Papers Relating to the Armenian District of Nakhijevan (1918-1920) from the US Department of State and the National Archives of Armenia. **Fundamental Armenology**, number 2(4), 2016, p.346-381.
19. **Министру Иностранных Дел Республики Армении**. Дипломатический Представитель Азербайджанской Республики при Правительств Республики Армении М.Х.Текинский (Эривань: 12 апреля 1919), **Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)**. Fond №897, siy.№2, iş №36, v.83.
20. **Министру Иностранных Дель**. Дипломатический Представитель при Правительстве Армении (Эривань: 1 октября 1919), **ARPIİİSSA**. Fond №277, siy.№1, iş №58, v.73.
21. Nəсібzadə Nəсіб. **Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920)**. Bakı, Au-Ulduz, 1996, 304 s.
22. Нифталиев Илгар. **Геноцид азербайджанцев в Иреванской губернии (1918-1920)**. Баку, Турхан, 2014, 188 с.
23. **От полковника Виляма Н.Гаскеля Союзного Верховного Комиссара**. Председателю Совета Министров Азербайджана (Тифлис: 1 сентября 1919), **ARDA**. Fond №970, siy.№1, iş №93, v.3-4.
24. Премьер Министру Республики Армении. От Мусульман Нахчевана (Нахичевань: 15 мая 1919), **ARPIİİSSA**. Fond №277, siy.№2, iş №57, v.14.
25. **Шифрованная телеграмма из Эривани**. Баку. Министру-Председателю. Копия Товарищу Министра – Иностранных дель. Дипломатический Представитель Текинский (Эривань: 10 мая 1919), **ARDA**. Fond №970, siy.№1, iş №62, v.42.
26. **Тифлис. Верхнему Комиссару Закавказья подполковнику Гаскелю**. От Министр Иностранных дел Азербайджанской Республики Джафаров (Баку: 29 сентября 1919), **ARPIİİSSA**. Fond №277, siy.№2, iş №96, v.46.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

<p>Camalova Nigar İmran qızı – elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.</p>	<p>Jamalova Nigar Imran – researcher, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.</p>
---	--

MƏNBƏŞÜNASLIQ VƏ TARİXŞÜNASLIQ – SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

UOT: 39

MUZEYLƏRDƏ DİNİ MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİ
(MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

©2024

NURƏNGİZ QARAYEVA*

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Elmi Fondu
ORCID: 0000-0001-8370-3497; e-mail:qarayeva.nurngiz@bk.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.44>

Xülasə: Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olmaq, müxtəlif ölkələrlə geniş iqtisadi, mədəni əlaqələrin bərqərar edilməsi, vahid din, əxlaqi və hüquqi normaların oxşarlığı, ərəb dilinin elmi, rəsmi və ünsiyyət kimi yayılması VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində maddi, mənəvi mədəniyyətdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu. Yeni din, ideologiya, bütövlükdə İslam ənənələri daha artıq şüura və gündəlik həyat reallıqlarına hakim oldu. Sözsüz ki, insanların əxlaqına, məişətinə, mədəniyyətinə nüfuz edən bu dəyişikliklər maddi mədəniyyətdə də dərin izlər qoymuşdur.

Təqdim olunan məqalədə İslam dininin yaranmasından sonra, maddi və mənəvi mədəniyyətdə yaranan dəyişikliklər və bu mədəniyyətin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunub saxlanılan izləri; Qurani-Kərim, ibadət zamanı istifadə edilən namazlıq və möhürlərdən, habelə, əba, çadra, əmmamə və s. kimi geyim növlərindən də bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: islam, din, namaz, möhür, dini geyimlər

EXAMPLES OF RELIGIOUS CULTURE IN MUSEUMS
(BASED ON MATERIALS FROM THE NATIONAL MUSEUM OF
HISTORY OF AZERBAIJAN)

©2024

NURƏNGİZ GARAYEVA*

* Ethnographic Scientific Foundation of the National Azerbaijan History Museum
ORCID: 0000-0001-8370-3497; e-mail:qarayeva.nurngiz@bk.ru

Abstract: *Becoming a part of the Arab Caliphate, establishment of broad economic and cultural ties with various countries, similarity of common religion, moral and legal norms, spread of Arabic language as a scientific, official and communicative language led to fundamental changes in material and spiritual culture of the end of VIII – beginning of IX centuries. The new religion, ideology, and Islamic traditions generally dominated the consciousness and realities of everyday life. Of course, these changes, which permeated the morals, everyday life and culture of people, left deep traces in the material culture as well.*

The article examines the changes in material and spiritual culture after the establishment of the Islamic religion and traces of this culture preserved in the collections of the National Museum of History of Azerbaijan: the Holy Quran, prayers and mohr (prayer stone) as well as aba, chadra, ammame, etc. The types of clothing were also mentioned.

Keywords: *Islam, religion, prayer, mohr, religious clothing*

ОБРАЗЦЫ РЕЛИГИОЗНОЙ КУЛЬТУРЫ В МУЗЕЯХ
(ПО МАТЕРИАЛАМ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНА)

©2024

НУРАНГИЗ ГАРАЕВА *

* Этнографический научный фонд Национального музея истории Азербайджана
ORCID: 0000-0001-8370-3497: e-mail:qarayeva.nurngiz@bk.ru

Резюме: *Вхождение в состав Арабского халифата, установление широких экономических и культурных связей с различными странами, сходство общей религии, моральных и правовых норм, распространение арабского языка как научного, официального и коммуникативного привели к коренным изменениям в материальной и духовной культуре конца VIII – начала IX вв. Новая религия, идеология, исламские традиции в целом доминировали в сознании и реалиях повседневной жизни. Разумеется, эти изменения, проникшие в мораль, быт и культуру людей, оставили глубокие следы и в материальной культуре.*

В статье рассматриваются изменения в материальной и духовной культуре после утверждения исламской религии и следы этой культуры, сохранившиеся в фондах Национального музея истории Азербайджана: Священный Коран, джанамаз и мохур, используемые при богослужении, а также аба, чадра, еммамэ и др виды одежды были упомянуты.

Ключевые слова: *Ислам, религия, джанамаз, мохур, религиозная одежда*

Giriş

Bəşər sivilizasiyası tarixində mühüm rol oynamış və bu gün də dünyanın bir çox ölkələrində həyatın müxtəlif sahələrinə təsirini davam etdirən dünya dinlərindən biri də İslam dinidir. Mənəviyyatın əsasını təşkil edən din, eyni zamanda, etik normaların, əxlaqi dəyərlərin mənbəyidir. Demək olar ki, cəmiyyətdə hökm sürən adət və ənənələrin əksəriyyəti əsasən dini mənşəlidir.

İslamın geniş yayılmasını təkcə dini etiqad baxımından izah etmək düzgün deyil. İslamın yayılması, həm də mədəni ənənə və elmlə bağlıdır. Hər bir xalqı dünyaya tanıdan amillərdən biri həmin xalqın mədəniyyətidir. Azərbaycan islamı dəyərlərə sadıqdır və bu dəyərlərin nəsilərdən-nəsilərə ötürülməsi ilə xalqımızın mədəniyyəti əsaslı şəkildə zənginləşmişdir.

Dini əşyalar haqqında

İslam dinindən danışarkən ilk növbədə Qurani-Kərim”dən bəhs etmək lazımdır. “Qurani-Kərim” İslam dinin müqəddəs və əsas kitabıdır. İslam dininin əsasları öz təəcəssümünü “Qurani-Kərim” də tapmışdır. İslam sivilizasiyası, mədəniyyəti, Quran əsasında təşəkkül tapmış, Quranın gətirdiyi mənəvi dəyərlərdən qidalanmışdır. Quranın əmr və qadağanları əsrlər boyu müsəlmanların həyat, davranış və təfəkkür tərzini müəyyən etmiş, onların bu və ya digər şəraitdə başqa cür deyil, məhz bu cür hərəkət etməsini şərtləndirmişdir. Quranda insanı düşündürən bütün problemlərin həllini tapmaq mümkündür. “Quran” Allahın mələyi vasitəsi ilə Hz. Məhəmmədə vəhy etdiyi ibrətamiz kəlmələrdir. 114 surə və 6236 ayədən ibarət olan “Qurani-Kərim”in ən uzun surəsi Bəqərə surəsi (286 ayə), ən qısa surəsi isə Kövsər surəsidir (3 ayə). Quranın ən uzun ayəsi Bəqərə surəsinin 282-ci ayəsidir. Qurani-Kərim insanları düzlük, mənəvi paklıq və zənginlik, əxlaqi saflıq ruhunda tərbiyə edir.⁴⁶ Quran-Kərimin Azərbaycan dilinə ilk tərcüməçisi, maarifçi ziyalı Mir Məhəmməd Kərim Ağa Cəfərzadədir.⁴⁷

Hələ keçən əsrdə Azərbaycan qadınları müqəddəs kitabın qorunması üçün müxtəlif parçalardan üzəri güləbətın, muncuqla bəzədilmiş üzlüklər tikmişdilər. Bu da xalqımızın islam dininə, onun müqəddəs kitabına olan hörmət və ehtiramın təəcəssümü sayıla bilər (şəkil 1,2).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr fondunda “Qurani-Kərim”in bir neçə nüsxəsi və onun akademik Z.Bünyadov tərəfindən Azərbaycan dilində əlyazma formasında tərcüməsi mühafizə edilir.

Xalqa İslamın obrazlı təsəvvürlərinin naxışlar vasitəsilə maddi məkan üzərində təşəkkül tapdığı mədəni irs nümunəsidir. Burada bəşəri fikirlər, yaradan

---

⁴⁶ Hidayət Orucov. **Azərbaycanda din ən qədim dövrdən bu günədək.** Bakı, “İdrak”, 2012, s.156.

⁴⁷ <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1235/Quranin-Azerbaycan-diline-ilk-tercumechisi>).

və varlıq arasındakı münasibət rəmzliliklərlə ifadə olunur.⁴⁸ Təbii ki, xalçalar sırasında ibadət üçün istifadə edilən namazlıq xalçalar xüsusi önəm daşıyır. Dini ayinlə bağlı olaraq meydana gəlmiş namazlıq xalçalar xalqımızın tikmə sənətinin müxtəlif çalarlarını özündə ehtiva edir. Demək olar ki, muzeyin Etnoqrafiya fondunda 100-dən çox namazlıq xalça qorunub saxlanılır. Bu xalçalar bədii quruluşu, rənginə, parçasına, tikmə növünə və nəhayət ölçülərinə görə bir-birlərindən fərqlənir. Namazlıq nümunələrinin qələmkar, təkəldüz, güləbətin, pilək, tor-tikmə, xovlu xalça toxunuşlu və ağ parça üzərində ipək tikməli olması onların ən çox maraqlı doğuran cəhətlərindəndir.⁴⁹

“Namazlıq” xalçalarının üzərində əsasən “ələm”, “mehrab” və Qurani-Kərimdən ayələr həkk edilirdi. Bədii tikmə və toxunma namazlıqlarda bəzi hallarda hicri tarixi ilə toxunduğu il, sənətkarın adı və müqəddəs şəxsiyyətlərlə bağlı yazılar olurdu (Şəkil 3, 4).

İslamda şiə müsəlmanları namaz qılarkən möhürlərdən istifadə edirlər. Gildən hazırlanan qəhvəyi rəngli möhürlər alın nahiyəsinə qoyulur və bu da əsas alınların torpağa dəyməsi məqsədini daşıyır. Formalarına görə dairəvi olsalar da, onların dördkünc və düzbucaqlı formalarına da rast gəlinir. Möhürlərin üzərində dini yazılar, allahın və imamların adları yazılır və müxtəlif həndəsi naxışlarla bəzədilir. Çox vaxt möhürləri qorumaq üçün onlara xüsusi üzlüklər tikirlər. Bu möhür üzlükləri məxmər, tirmə, ipək və s. parçalardan tikilir, üzəriləri müxtəlif naxışlarla bəzədilirdi (şəkil 5, 6).

Muzeydə qorunan dini əşyalar sırasında ələmlərində özünəməxsus yeri vardır. “Ələm” ərəb sözü olub “bayraq”, “öndə gedən” mənasını daşıyır. “Ələm “ bir çox dövlətlərin o cümlədən, Səfəvilər hakimiyyəti və Şah İsmayıl Xətai dövlətinin rəsmi dövlət simvolu olmuşdur. Belə ki, ilahiyyətçi Kənan Hüseynovun fikirlərinə görə, “*Şeyx Heydər Şirvana yürüş edərkən bayraq üzərində tuğ (at tükü) əvəzinə birüncdən ələm asılmışdır. Şeyx Heydər in Dağıstanda, indiki Xasavyurd kəndində həlak olmasından sonra müridləri həmin bayrağı onun türbəsinin üzərinə sancıblar*”.⁵⁰

Səfəvilər dövlətinin dağılmasından sonra İranda, Əfqanıstanda, həmçinin Şimali Qafqazda yaranan bir çox hakim sülalələr dini mərasim və döyüşlərdə ələmdən rəmz kimi istifadə etməyə başlamışdılar. Şeyx Şamilin rus çarizminə qarşı müridizm hərəkatında da ələm əsas rəmzlərdən biri olmuşdur. Hazırda Əfqanıstanda, Hindistanın siqhlər cəmiyyətində və bir sıra müsəlman dövlətlərində ələm yalnız dini ayin və mərasimlərlə uzlaşan rəmz halını alıb.

Şiə müsəlmanların mübarizə və əqidə simvolu olaraq dini mahiyyət kəsb edən ələmlər Kərbəla şəhidlərinin şəhadət rəmzi sayılır. Ələmi rəmz və ibadətqah

⁴⁸ Xədicə Əsədova. **Azərbaycan xalçalarında İslam mədəniyyətinin izləri**. Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır, “Elm və təhsil”, 2009, s.119.

⁴⁹ Tural Şiriyev. **İslam mədəniyyəti və Azərbaycan məişəti**. AMEA MATM. Bakı, 2021, s.11.

⁵⁰ Kərim Hüseynov. İslam dünyasında ələm. “**Oxu**” jurnalı, 16-31 dekabr 2011.

hesab edən şiə müsəlmanlar ona nəzir və hədiyyələr gətirirlər. Hətta inanca görə, ələmə nəzir deyib yerinə yetirməsən onun qəzəbinə düçar olarsan. Ələmlərə minbərlərdə, bəzi məscidlərin minarələrində və namazda, əsasən, imam durduğu yerdə, həmçinin şiə bayraqlarında, dini şəkillərində, dini əşyalarında da rast gəlmək olar. Müxtəlif çeşidlərdən, əsasən, metaldan ibarət olan ələmlər demək olar ki, çox vaxt əl – beş barmaq formasında olurdu. Buna görə də bəzən onlara “beş barmaq” – da deyirdilər. Toxunulmaz və müqəddəs hesab edilən ələmlərin üzərində milli ornamentə uyğun naxışlar, kitabələr olur (şəkil 7).

Ələmlər Məhərrəmlik mərasimində Aşura gününün əsas atributu sayılır. Aşurada güclü qol gücünə sahib bir şəxs ələmi şəfaverici xüsusiyyətinə malik olduğu inancından onu gəzdirməyə başlayır. Bu mərasim, əsasən, Cənub rayonlarında, İran və İraqda xüsusi qeyd edilir. Səfəvilər dövlətində ordu başçıların, baş komandanın, qazi başçıların özlərinə məxsus ələm nişanları olan bayraqları mövcud olub.

Muzeydə islam dininə məxsus eksponatlardan danışarkən burada qorunan dini bayraqlardan də bəhs etmək lazımdır. Bayraq qədim dövrlərdən başlayaraq bütün dövlətlərin mübarizə simvolu olmuşdur. Döyüşlər zamanı bayraqların qorunması vacib sayılırdı. Bayrağın enməsi döyüşün məğlubiyyəti demək idi. Buna görə də döyüşdə əlində bayrağı tutan döyüşçü onu var gücü ilə qorumağa çalışırdı. Dini bayraqlar adətən, tünd rəngli parçalardan hazırlanırdı. Matəm mərasimi zamanı bayraqların baş hissəsinə “ələm” taxırdılar. Muzeyin Silahlar və bayraqlar fondunda şiə və sünni müsəlmanlara məxsus dini bayraqlar qorunub saxlanılır.

İnventar nömrəsi 730 sayılı bayraq əsasən şiə müsəlmanları tərəfindən məhərrəmlik mərasimində istifadə edilmişdir. Yaşıl rəngli ipək parçadan hazırlanmış üçbucaq formalı olub, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bayrağın kənarlarına zərli güləbətindən ensiz zəncirə tikilmiş, gümüşü güləbətindən saçaq salınıb (şəkil 8).

Digər mərasim bayrağı qara rəngli parçadandır. Üzərində ərəb dilində “Ya məzlum Hüseyin” (يا مظلوم حسين) sözləri yazılmışdır. Bayrağın mərkəzində “şirixurşid” təsviri vardır (şəkil 9).

Dördkünc formalı qəhvəyi rəngli məxmər parçadan tikilmiş bayraq sünni təriqətində olan müsəlmanlara aiddir. Bayraqda çərçivənin ortasında çəhrayı məxmərdən qurama üsulu ilə ağızları yuxarıya baxan, iç-içə yerləşdirilmiş iki ayparanın içinə beşguşə ulduz tikilib. Bayrağın kənarlarına və çərçivənin içəri küncələrinə qəhvəyi qaytanla ərəb əlifbasında müxtəlif dini ifadələr tikilib. Çərçivənin içərisində “Əbu Bəkr”, “Ömər”, “Osman”, “Əli”, kənarlarında isə ərəb dilində “Allahdan başqa ilahi yoxdur, Məhəmməd onun elçisidir”, “Qələbə allahdandır”, “Həqiqətən mən sənə aşkar qələbə bəxş etdim” sözləri yazılıb (şəkil 10).

Maddi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, islam dini geyim mədəniyyətinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, ərəblərə məxsus geyimlər, tədricən, olaraq xalqımız arasında da yayılmağa başlamışdır.

Dini geyimlər arasında əbanın öz yeri var. Sosial-mənsubiyyət baxımdan din xadimlərinə məxsus olan bu geyim növü biçim üslubuna, materialına, rəng çala-

rına, geyimə tərzinə görə digər kişi geyimlərindən fərqlənirdi. Əba geyimi biçim formasına görə Midiya geyimlərinə bənzədiyinə görə çox vaxt onun bu ənənələr əsasında yarandığı fikirləri də irəli sürülür.⁵¹

İlk baxışdan xələti xatırladan bu geyim enli, yaxası açıq, uzunqol, ətkləri yerə qədər olan libasdır. Əbalar müxtəlif rəngli, əsasən də qara rəngli parçalardan tikilirdi. Əba çiyinə salınır və bürüncək kimi istifadə edilirdi. Əbanın altından nisbətən gödək biçimli qəba geyinilirdi. Adətən, yüksək rütbəli ruhani dairələrin əbalarının çiyini, qolları, yaxası və ətkləri güləbətin saplarla bəzədilirdi. Bu əbalar, hətta, bəzən yüksək rütbəli şəxslər tərəfindən hörmət əlaməti olaraq hədiyyə də verilirdi.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda müxtəlif biçimli və rəngli xeyli sayda əbalar qorunub saxlanılır. Bunların arasında Qafqaz müsəlmanlarının səkkizinci şeyxülislamı olmuş Axund Zeynalabidin Ağa Cavad oğlu Əlizadəyə (1871-1954) məxsus əba da vardır (şəkil 11).

Kişi baş geyimi arasında olan “əmmamə”ni dini geyimlər sırasına daxil etmək olar. İslam dininin qəbul edilməsindən sonra “əmmamə” din xadimlərinin baş geyimlərinin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. “Əmmamə” ərəb ölkələri, Orta Asiya, Yaxın və Orta Şərqi bütün müsəlman dövlətlərində istifadə edilmişdir. Müəyyən dini bilgiləri olmayan şəxslər “əmmamə”ni başlarına qoymaqdan çəkinirdilər. Şiə əqidəsində oxuyanlar üçün “əmmamə”nin xüsusi forması və rəngi vardır. Ensiz ipək parçadan hazırlanan “əmmamə” başa araçqın və ya külahın üstündən qoyulurdu. “Əmmamə”lər bir-birindən parçasının rənginə, ölçüsünə və dolama qaydalarına fərqlənirdi. Onların ölçüsü hər bir kəsin boyuna müvafiq olurdu. Əmmamənin bağlanma formasından və rəngindən onu daşıyan şəxsin kimliyini, hansı zümrədən olduğunu və hansı vəzifəyə sahibliyini asanlıqla təyin etmək mümkün olurdu. Seyyidlər qara, şairlər, rəssamlar və alimlər isə başlarına çox böyük ağ əmmamə qoyardılar. Alim və şairlər başa dolanan əmmamənin ucunu sol tərəfdən çiyinləri üstə salar və yalnız namaz qıldıqları vaxt ucunu çənə altından gətirib sağ tərəfdə bağlayardılar. Belə əmmamələrin yandan sallanan ucu çox vaxt naxışlarla bəzədilirdi və aşağısı saçaqlı olurdu. Azərbaycanlı din xadimləri əsasən, ipəkdən, humayun və batist ağından hazırlanan əmmamə geyinirdilər. Şəriət qanunlarına görə, əmmamədən təkə baş geyimi kimi istifadə edilməmiş, o, həm də əməli əhəmiyyət kəsb etmişdir (şəkil 12).

İslam dininin təsirini qadın geyimlərindən də yan keçməmişdir. Bu sırada qadın baş örtükləri olan çadra və çarşabı misal göstərib bilərik. Bunların mənşəyi və tarixi haqqında müxtəlif fikirlərin irəli sürülməsinə baxmayaraq, Qurani-Kərimin Əhzab surəsinin 59-cu ayəsində qeyd edilib: “Ya Peyğəmbər! Zövcələrinə, qızlarına və möminlərin həyat yoldaşlarına de ki, (naməhrəm yanında) çarşablarını örtünlər. Bu, onların tanınması və onlara əziyyət verilməməsi üçün daha münasibdir. Allah

⁵¹ Rasim Əfəndiyev. **Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri** (Geyimlər). Bakı, “Azərənşir”, 1960, s.10.

bağışlayan və rəhm edəndir”.⁵² Doğrudur, Quran ayəsində çadranın dini geyim olduğu göstərilməsə də, bu örtüklərin məhz İslam dininə məxsus geyim mədəniyyəti olduğu göstərilir. Quran ayəsində verilən “cələbib” sözü ərəb dilində “cilibəb” sözünün cəm formasıdır və o qadının bədənini örtən gen paltar kimi başa düşülür.⁵³ Bu baş örtükləri qadınların bədənlerini naməhrəmlərdən qorumaq məqsədi daşıyırdı və keçmişdə bütün müsəlman aləmində qadın geyiminin vacib ünsürü sayılırdı. Çadra və ya çarşab müxtəlif parçalardan: qara rəngli atlas, dama-dama ipək, pambıq və s. xüsusilə, isə codana adlanan parçadan tikilirdi. Onların ölçüləri çox vaxt 2x1.5 sm. olurdu. Bakı şəhəri küləkli olduğuna görə, bəzən çadranın belindən onu xüsusi belbağı ilə bağlanması faktına da təsadüf edilirdi.⁵⁴

Qadın dini geyimlər sırasında rübənd və ya niqabda yer alır. Belə ki, yad, naməhrəm kişilərdən qorunmaq üçün rübənd, niqab kimi dini geyimləri dini geyimlərdən istifadə edirdilər. Rübənd və ya niqab tirmədən, pambıq, əsasən isə, ipək parçadan düzbucaqlı formada hazırlanırdı. Lakin, dördkünc formada hazırlanan rübəndlərə də rast gəlmək mümkündür. Rübəndlərin üzəri müxtəlif ornamentlərlə bəzədilirdi. Rübəndin gözə yaxın olan hissəsi torla hörülürdü. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda xeyli sayda rübənd və ya niqaba rast gəlmək mümkündür (şəkil 14, 15, 16).

Bundan başqa, əhalinin gündəlik həyatlarında, xüsusən də məişət və təsərrüfat həyatlarında istifadə etdikləri müxtəlif çeşidli sənətkarlıq məmulatları da birbaşa İslam dini ilə bağlıdır. Məsələn, saxsıdan və misdən hazırlanmış aftafa, ləyən, şərbətxorlar (qeyd edək ki, şərbətxorlardan mərasimlər zamanı, xüsusən məhərrəmlik mərasimində istifadə edilirdi), gülabdanlar, qırxaçar camları və s. Bu əşyalar üzərində Quran ayələri və başqa dini məzmunlu yazılar həkk olunmuşdur. Belə ki, mis süfrə qabları, su qabları üzərindəki kitabələr, demək olar ki, Allahdan xeyir-bərəkət diləməyin ifadəsi kimi həkk edilmişdir.

Nəticə

Beləliklə, İslam özünəməxsus dünyagörüşünə rəğmən ona etiqad edən bir çox xalqlar, ölkələr və şəhərlər üçün yalnız bir din deyil, həm də bir mədəniyyət hadisəsi, həyat tərzi olmuşdur. Maddi mədəniyyətin dini məzmunla bağlı nümunələrinin muzey materialları əsasında öyrənilməsi xalqımızın mədəni və məişət həyatında İslam dininin rolunu daha dərinədən öyrənməyə imkan verir. Muzey materiallarının araşdırılması İslam ənənələrinin Azərbaycan xalqının məişət həyatının ayrılmaz bir hissəsi olaraq qorunub saxlandığını və bu gün də həmin dəyərlərin inkişaf etdirilərək, yeni nəsillərə çatdırıldığını söyləməyə imkan verir.

---

⁵² **Qurani-Kərim** (ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı, “Azərənər”, 1992. Quran Əhzab surəsi, ayə-59.

⁵³ Nurəngiz Qarayeva. Azərbaycan filmlərində dini geyimlər. **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin “Xəbərlər məcmuəsi”, 2023, №2(6) 50 s.**

⁵⁴ Mustafayev Arif. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: “**Bakı Universiteti**”, 2009, s.140.

EF 2315 (şək.1)

EF 8850 (şək.2)

EF 4143 (şək.3)

EF 6013 (şək.4)

EF 6293 (şək.5)

EF 7887 (şək.6)

EF 3284 (şək.7)

SBF 730 (şək.8)

SBF 3267 (şək.9)

SBF 1825 (şək.10)

EF 9160 (şək.11)

EF 9885 (şək.12)

EF 8274 (şək.13)

EF 2307 (şək.14)

EF 7774 (şək.15)

EF 7733 (şək.16)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Əfəndiyev Rasim. **Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri (Geyimlər)**. Bakı, “Azərneşr”, 1960, 35 s.
2. Əsədova Xədicə. **Azərbaycan xalçalarında İslam mədəniyyətinin izləri**. Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır, “Elm və təhsil”, 2009, 168 s.

3. Hüseynov Kərim. **İslam dünyasında ələm**. Oxu jurnalı, 16-31 dekabr 2011.
4. Qarayeva Nurəngiz. **Azərbaycan filmlərində dini geyimlər**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin “Xəbərlər məcmuəsi”, 2023, №2(6) 223s.
5. **Qurani-Kərim** (ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı, “Azərneşr”, 1992, 719 s.
6. Mustafayev Arif. **Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi** (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: “Bakı Universiteti”, 2009, 420 s.
7. Orucov Hidayət. **Azərbaycanda din ən qədim dövrdən bu günədək**. Bakı: “İdrak”, 2012, 428 s.
8. Şiriyev Tural. **İslam mədəniyyəti və Azərbaycan məişəti**. AMEA MATM, Bakı, 2021, 171 s.

İnternet resursları

9. <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1235/Quranin-Azərbaycan-diline-ilk-tercu-mechisi>).

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Qarayeva Nurəngiz Abasqulu qızı – Karayeva Nurangiz Abaskulu –
dissertant, AMEA A.A.Bakixanov candidate for a degree at,
adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. A.A.Bakikhanov Institute of History
Azərbaycan, Bakı. and Ethnology, ANAS. Azerbaijan,
Baku.

UOT: 94

AZƏRBAYCAN SSR-də “BÖYÜK TERROR” PROBLEMI
TARIXŞÜNASLIQ MÜSTƏVİSİNDƏ

©2024

RAİSƏ CƏFƏROVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-0392-6146; e-mail: cafarova.r@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.54>

Xülasə: Məqalənin yazılmasında məqsəd 1937-1938-ci illərdə yaşanmış və elmi dövriyyəyə ingilis-amerikan tarixçisi və yazıçısı Robert Konkvistin tərəfindən daxil edilmiş “Böyük terror”un – Sovet İttifaqında Stalin rəhbərliyinin həyata keçirilən və yüz minlərlə insanın öldürülməsinə yol açan kütləvi repressiyaların Azərbaycan tarixşünaslığında işlənilməsinin ümumi təhlilinin verilməsi təşkil edir. Bu zaman biz mövcud tədqiqatların təsnifi əsnasında “Böyük terror” niyə baş verdi? “Böyük terror” hansı qərarla başladı və Mir Cəfər Bağırovun bu prosesdəki rolu nə dərəcədə həlledici idi? “Böyük terror” illərində nə qədər həmvətənimiz repressiyaya məruz qalmışdır? kimi sualların qoyuluşunu və onlara təqdim olunan cavabları ayırd etməyə çalışmışıq. Fikrimizcə, bu suallar repressiyalar probleminin fundamental məsələləri çevrəsinə daxil olmaqla, “Böyük terrorun” mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan verməyə qadirdir.

Açar sözlər: tarixşünaslıq, siyasi repressiya, Stalin, “böyük terror”, “xalq düşməni”, Mir Cəfər Bağırov

SOME ISSUES OF THE “GREAT TERROR” PROBLEM IN
AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY

©2024

RAISE DJAFAROVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0002-0392-6146; e-mail: cafarova.r@gmail.com

Abstract: Purpose: The purpose of writing the article was to search for to such questions answers in the existing studies in the historiography of the Motherland and to obtain final results: Why did the “Great Terror” happen? What decision did the “Great Terror” begin, and how important was Mir Jafar Bagirov’s role in this process?

Method: Skeptical approach, analysis, synthesis, observation of causal relationships, deduction, induction.

Conclusions:

1. It is necessary to dwell on the fact that the reason for the occurrence of terrorism arises from the essence of the system, rather than connecting it with internal and external factors occurring in the USSR.

2. State terrorism in Soviet Azerbaijan was part of the general process in the USSR at that time.

3. The “Great Terror” began in the summer of 1936, and it is difficult to unequivocally state the role of Mir Jafar Bagirov in this process.

4. There is a need for new research to determine the number of people subjected to repression in the Azerbaijan SSR. For now, the latest figures in the scientific literature indicate that more than 80.000 people (27.453 of them on the basis of political motives) were subjected to repression.

Final conclusions. Political repressions were All-Union in nature; The years of great terror were the height of political repressions; The study of this problem in Azerbaijani historiography was started by academician Ziya Bunyadov, developed by Jamil Hasanli, Jamil Guliyev, Shalala Mammadova and other researchers, and found its scientific solution fundamentally in the researches of Eldar Ismailov. A clarification of the scientific paradigm would give a greater impetus to new scientific research.

Keywords: historiography, political repression, Stalin, “great terror”, “public enemy”, Mir Jafar Bagirov

ПРОБЛЕМА «БОЛЬШОГО ТЕРРОРА» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ РАЗРЕЗЕ: ПРИЧИНЫ, ОСОБЕННОСТИ
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ И ПОСЛЕДСТВИЯ РЕПРЕССИЙ

©2024

РАИСА ДЖАФАРОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0002-0392-6146; e-mail: cafarova.r@gmail.com

Резюме: Цель: Целью написания статьи является обзорный анализ исследований в азербайджанской историографии по проблеме «Большого террора», происходившего в 1937-1938 гг. и введенного в научный оборот по инициативе англо-американского историка и писателя Роберта Конквиста, - массовых репрессий, осуществленных сталинским руководством в Советском Союзе и приведших к убийству сотен тысяч людей. При этом мы, основываясь на систематизации существующих исследований, постарались разграничить постановку следующих вопросов и найти ответы на них: Почему произошел «Большой террор»? С какого постановления начался «Большой террор», и насколько решающей была роль Мир Джафара Багирова в этом процессе? Сколько наших соотечественников подверглось

репрессиям в годы «Большого террора»? На наш взгляд, эти вопросы, входящие в круг фундаментальных и вместе с тем принципиальных вопросов проблемы репрессий, способны пролить свет на сущностные моменты «Большого террора».

Ключевые слова: *Историография, политическая репрессия, Сталин, «большой террор», «враг народа», Мир Джафар Багиров*

Метод: *Скептический подход, анализ, синтез, соблюдение причинно-следственных связей, дедукция, индукция.*

Выводы:

1. *Как нам представляется, объяснение причин осуществления террора в масштабах целой страны и среди всех социальных слоев населения, следовало бы искать, помимо внутренних и внешних обстоятельств, в которых оказался Советский Союз, также в сущностных чертах режима;*

2. *Было бы логично рассматривать государственный терроризм, проведенный в 1937-38-х годах в Советском Азербайджане, как часть общего процесса, происходившего в СССР в то время;*

3. *«Большой террор» начался летом 1936 года, и однозначно определить роль Мир Джафара Багирова в этом процессе довольно сложно;*

4. *Имеется острая необходимость в новых исследованиях по уточнению количества репрессированных в Азербайджанской ССР. В настоящий момент по последним данным научной литературы можно утверждать о том, что репрессиям подверглись более 80 тысяч человек (из них 27 458 по политическим мотивам).*

Итоговое заключение. *Политические репрессии носили общесоюзный характер; Годы большого террора действительно были вершиной политических репрессий; Изучение этой проблемы в азербайджанской историографии было начато академиком Зияй Буньядовым, Львом Адольфовичем Полонским, в дальнейшем ряд различных положений проблемы был развит Джамилем Гасанлы, Джамилем Гулиевым, Джалалом Гасымовым, Ильгаром Нифталиевым, Азизой Назарли, Маисом Амраховым, Шалалой Мамедовой и другими исследователями, а в исследованиях Эльдара Исмаилова данная тема нашла свою научно-концептуальную завершенность. Однако, с одной стороны, методологическое обогащение исследований новыми подходами и научными парадигмами, а с другой стороны, исчерпывающий анализ осуществленных репрессий в Азербайджане в качестве частного проявления процессов, развернувшихся в более широком масштабе, а также рассмотрение их в контексте тектонических системных изменений, пережитых Советским Союзом в 1930-е годы, способствовали бы более полному и качественному научному изучению данной темы в Отечественной историографии.*

Giriş

Azərbaycan SSR-də baş verən siyasi repressiyalar haqqında Vətən tarixşünaslığında ilk dəfə mühacirətdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış ziyalılarımızın və dövlət xadimlərimizin – Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nağı bəy Şeyxzamanlı, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqalarının – əsərlərində müəyyən məlumatlar verilmişdir. 1950-ci illərin ortalarından etibarən, ölkədə siyasi iqlimin nisbətən mülayimləşməsi ilə əlaqədar repressiya qurbanları mövzusunda yalnız mühacirət deyil, yerli mətbuatda da müraciət etməyə başlandı. Lakin sovet dövrü mətbuatının, habelə tarixçilərinin mövzusunun hansısa epizod və tərəflərinə toxunan, daha çox repressiya olunmuş görkəmli partiya və dövlət xadimlərinin bioqrafiyasını araşdıran məqalə və əsərləri bir sıra xüsusiyyətlərə malik idi. Əvvəla, repressiyalar bütöv bir sistem hadisəsi kimi deyil, sosialist qanunçuluğunun və ədliyyəsinin kobud surətdə pozulmasının nəticəsi kimi qələmə verilir, bu zaman qanunsuzluqların günahı ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin üzərinə qoyulur, yaxud da mücərrəd xülasə edilən “Stalinin şəxsiyyətə pərəstişi” ilə izah edilirdi. İkincisi, ayrı-ayrı şəxslərə qarşı yönəlmiş qanunsuz cəza tədbirlərinin fonunda oxucu repressiyaların ümumi mənzərəsi haqqında az-çox bitkin bilgi, yaxud da təsəvvür əldə etməkdə aciz idi: sanki müəlliflər tələm-tələsik mühakimələrlə kifayətlənərək, repressiyaları doğuran şərtlərə aydınlıq gətirməkdən, vicdanlı partiya (dövlət) xadimlərinin belə repressiyasına yol açan “sosialist qanunçuluğunun” bu qədər kobud pozulmasının nədən baş verdiyinə münasibət bildirməkdən yayınırdı. Belə bir ötərilik və səthilik, prosesləri hərtərəfli sosial-siyasi kontekstdə öyrənməkdən yayınma dövrünün dövlət rəhbərliyinin istiqamətləndirməsindən irəli gəlirdi: 1) repressiyalar barədə təhkiyələr “şəxsiyyətə pərəstiş” konseptinə istinadla, əsla sovet siyasi sisteminin mahiyyət əsaslarını şübhə altına almamalı idi; 2) baş verən özbaşınalıqlarla tanış olma əsnasında oxucu repressiyaların gerçək miqyası, qurbanların inanılmaz çoxluğu haqqında bilgiler əldə etməməli idi. Üstəlik, sovet siyasi sisteminin mülayimləşməsinə rəvac vermiş N.S.Xruşovun partiya-dövlət rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasından sonra repressiya mövzusunda daha təfsilatlı araşdırmalara faktiki yasaq qoyulmuşdu. Yalnız 1980-ci illərin ikinci yarısında, “Yenidənqurma” dövründə bu mövzu yenidən gündəmə gətirilmişdi. SSRİ-də böhranın sistem mərhələsinə keçməsi, daha sonra isə sovet sisteminin aqoniyası repressiyalar mövzusu üzərində əvvəlki onilliklərin tabusunu götürmüş, tədqiqatçıların qarşısında problemin hərtərəfli öyrənilməsi üçün geniş üfüqlər açmışdı. Tədricən ayrı-ayrı repressiyaların öyrənilməsi öz yerini bütöv sovet totalitar sisteminin mahiyyət qüsurlarının tənqidi araşdırılmasına verir.

Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemin tədqiqinə akademik Ziya Bünyadov, Lev Adolfoviç Polonski tərəfindən başlanmış, bir sıra fərqli məqamları Cəmil Həsəni, Cəmil Quliyev, Cəlal Qasimov, İlqar Niftəliyev, Əzizə Nəzərli, Mais Əmrahov, Şəlalə Məmmədova və digər tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Əsaslı şəkildə isə uzun illərini bu dövrün öyrənilməsinə həsr etmiş Eldar İsmayılovun tədqiqatlarında öz konseptual təsbitini tapmışdır.

Problemin öyrənilməsi xronikası

1990-cı ildən başlayaraq akademik Ziya Bünyadov dövrü mətbuatda Azərbaycanda siyasi repressiyalara dair silsilə məqalələrlə çıxış etmişdir.¹ Məhz bu məqalələr həm rəsmi tabuların sökülməsi, həm də sonralar Azərbaycanda müxtəlif tədqiqatlara rəvac verəcək repressiyalarla bağlı yeni narrativlərin işlənilib hazırlanması baxımından böyük önəm kəsb etmişdir. Z. Bünyadov mövzu üzrə məqalələrini kitab halına salaraq, 1993-cü ildə “Qırmızı terror” adı ilə çap etdirmişdir.²

Mübaligəsiz söyləyə bilərik ki, Ziya Bünyadov öz məqalələri ilə Azərbaycanda baş verən repressiyalar mövzusunun elmi müstəviyə gətirilməsinin yolunu açmışdır. Ən mühüm məqam o idi ki, bu məqalələrdə Z. Bünyadov ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Arxivində (indiki Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin Arxivi) “Böyük terror” illərində repressiyaya məruz qalmış bir sıra şəxslərin istintaqına dair uzun illər “tam məxfi” qurfi ilə saxlanılan işlərini elmi dövriyyəyə cəlb etməklə, ölkəmizdə o dönmənin elmi araşdırılmasının təməlini qoymuş olurdu. Z. Bünyadovun səyləri sayəsində geniş oxucu kütləsi sənədlərlə tanış olaraq, təkə ittihad olunarlardan etiraf alma metodlarını deyil, habelə ümumiyyətlə həmin dövrdə baş verən repressiyaların məqsəd və vəzifələrini, xarakter və miqyasını anlamaq, bu sahədə olan psevdobiliklərdən arınmaq imkanı qazanmışdır.

1980-ci illərin sonları – 1990-cı illərin əvvəllərində ümumiyyətlə repressiya mövzusunun ölkə mətbuatında və televiziyasında prioritet mövzular sırasına yüksəlmiş bir dövr idi. Yasaqların qaldırılması azərbaycanlı tədqiqatçıları istər partiya-dövlət xadimlərinin, istərsə də dəyərli ziyalıların kütləvi surətdə qırğını faktlarını araşdırmağa təşviq etmişdir. Bu mənada Osman Mirzəyevin 1991-ci ildə çap etdirdiyi “Ağ ləkələr” silinir...” adlı kitabı təqdirəlayiqdir. Burada mətbuatda ayrı-ayrı şəxslər (tədqiqatçılar) tərəfindən çap olunmuş məqalələr sistemləşdirmiş və yenidən oxuculara təqdim edilmişdir.³ Eyni dövrdə “Həqiqət və yalnız həqiqət (“tariximizin “Ağ ləkələri”)” adlı Lev Adolfovich Polonskinin repressiya qurbanları

---

¹ Ziya Bünyadov. Abbas Mirzə Şərifzadə: 30-cu ilin qurbanlarından. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 26 aprel; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Aleksandr Semyonoviç Bukşpan. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 23 mart; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Bəkir Vahab oğlu Çoban-zadə. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 17 yanvar; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Hənəfi Baba oğlu Zeynəli. **Azərbaycan müəllimi**. 1990, 5 yanvar; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Məmməd İsmayıl oğlu Cuvarlinski. **Azərbaycan müəllimi**. 1991, 20 fevral; Ziya Bünyadov. Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Tağı Abbas oğlu Şahbazi. **Azərbaycan müəllim**. 1990, 29 iyun; Bünyadov, Ziya. Ehtiyatlı olun, fırıldaqçdır (Repressiya qurbanlarından Y. Cəfərov). **Kommunist**. 1991, 24 yanvar.

² Ziya Bünyadov. **Qırmızı terror**. Bakı: Azər nəşr, 1993, 331 s.

³ Osman Mirzəyev. **“Ağ ləkələr” silinir...** Bakı: Azər nəşr, 1991, 200 s.

ilə bağlı məqalələrinin yer aldığı əsər də işıq üzü görmüşdür.⁴ 1991-ci ildə tarixçi Cəmil Həsənlinin çapdan çıxmış “Ağ ləkələrin qara kölgəsi” adlı kitabı⁵ isə problemin öyrənilməsinin publisistik səpkidən elmi müstəviyə keçirilməsinə yönəlmiş cəhd sayılmalıdır. 1993-cü il “Mir Cəfər Bağırovun Məhkəməsi” adlı sənədlər toplusu⁶ da repressiya dövrünü araşdırmağa çalışanlar üçün bir töhfə olmuşdur.

2000-ci illərdə repressiyalar mövzusunda marağın sürətlə artmasının şahidi olur. Akademik C. Quliyevin məsul redaktorluğu ilə çapdan çıxmış yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin altıncı cildinin IX fəslı (bu əsər ilk dəfə 2000-ci ildə, yenilənmiş nəşri isə 2008-ci ildə çap olunmuşdur), Adıgözəl Məmmədovun “Siyasi liderlərin psixoloji portretləri”,⁷ “Mir Cəfər Bağırov: tam məxfi”,⁸ adlı əsərləri, Nadir Hüseynbəylinin “XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri”⁹ adlı dissertasiya işi, 2017-ci ildə İbrahim Zeynalovun “Totalitar sovet cəmiyyəti, tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində)” adlı əsəri¹⁰ problemin bəzi məqamlarının öyrənilməsində müəyyən irəliləyişin əldə olunmasına misal ola bilər. Eldar İsmayılovun uzun illərdən bəri davam edən tədqiqatlarının nəticəsi kimi 2015-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycanda “Böyük terror”un tarixi” adlı kitabında problemin əsaslı şəkildə öyrənilməsinə sənədlərlə yanaşı cəhd edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Eldar İsmayılovun atası Rafiq İsmayılov özü də repressiyaya məruz qalmış insanlardan biri olmuşdur. 2020-ci ildə Şəlalə Məmmədova “Cənubi Qafqaz XX əsrin 20-30-cu illərində (Azərbaycan məsələləri)” kitabında¹¹ bir fəslı (VIII fəsildə) repressiyalara həsr etmişdir. 2018-ci ildə Əzizə Nəzərlinin “Mədəni-maarif sahəsində Azərbaycan SSR-inin kadr siyasəti: 1920-1953-cü illər” adlı monoqrafiyasını (Nəzərli, 2018), 2022-ci ildə isə İlqar Niftəliyevin “Azərbaycan SSR-də milli məsələ və kadr siyasəti (XX əsrin 20-30-cu illəri)” adlı dissertasiyasının üçüncü yarım fəslı (“Azərbaycan Kommunist

⁴ Лев Полонский. Живи и помни. Правда и только правда: «Белые пятна» нашей истории; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.131-139.

⁵ Cəmil Həsəni. “Ağ ləkələrin qara kölgəsi”. Bakı: Gənclik, 1991, 200 s.

⁶ **Mir Cəfər Bağırovun Məhkəməsi: arxiv materialları.** Tərtibçi N.Rüstəmli, T.Aliyev; tərc. ed. N.Rüstəmli. Bakı: Yazıçı, 1993, 120 s.

⁷ Adıgözəl Məmmədov. **Siyasi liderlərin psixoloji portretləri.** Bakı: Araz, 2008, 107 s.

⁸ Adıgözəl Məmmədov. **Mir Cəfər Bağırov: tam məxfi.** A.Məmmədov; red. Ə.Cəfərli, M.Teymur [ön söz. Ə.Nicat]. Bakı: Elgün, 2012, 277 s.

⁹ Nadir Hüseynbəyli. **XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri:** tarix e.n.a.dər.al. üçün təq. ol. dis.: 07.00.02. N.M.Hüseynbəyli; Naxçıvan Dövlət Un-ti. Naxçıvan, 2006, 165 s. (*XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri: tarix e.n.a.dər.al. üçün təq. ol. dis-nin avto-referatı: 07.00.02 / N.M.Hüseynbəyli; AMEA, Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2006, 26 s.*)

¹⁰ İbrahim Zeynalov. **Totalitar sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində).** Bakı: [Ləman MMC], 2017, 719 s.

¹¹ Şəlalə Məmmədova. **Cənubi Qafqaz XX əsrin 20-30-cu illərində (Azərbaycan məsələləri).** Bakı: [RS poliqraf], 2020, 375 s.

partiyası partiya təmizləmələri və “Böyük terror” illərində¹² və Mais Əmrahovun “1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin davamı” adlı məqaləsi¹³ problemin öyrənilməsinə yeni töhfə olmuşdur.

“Böyük terror” niyə baş verdi?

“Böyük terror”un niyə baş verdiyi sualı ümumilikdə o illərdə siyasi proseslərin mahiyyətini anlamaq və anlatmaq baxımından olduqca vacibdir. Bu suala problem üzrə Vətən tarixşünaslığında mövcud tədqiqatlarda hansı cavablar verildiyini aydınlaşdırmağa çalışdıq. İlk öncə siyasi mühacirətdəki müəlliflərimizin əsərlərində bu haqda məlumat verildiyi üçün onların əsərlərinə müraciət etdik.

Məmməd Əmin Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan tarixi” adlı əsərində repressiyaları anladarkən qeyd edirdi ki, Trotski tərəfdarlarını təmizləmək üçün 1937-ci ildə Moskvada başlanan məhkəmələr, Qafqaz kommunistlərindən Budu Midivaniyə qarşı Qafqaz millətçiliyində, xüsusilə milli Azərbaycan partiyası “Müsavət”la münasibətdə olmaq ittihamının irəli sürülməsi əsliində “Azərbaycanda başlanacaq geniş miqyaslı təmizləməyə işarə idi”.¹⁴ M.Ə.Rəsulzadə proseslərin necə şər və böhtanla müşayiət olunduğunu aşağıdakı faktlara əsaslanaraq belə şərh edirdi: “Azərbaycan sovetləşdirildiyi ilk gündən başlayaraq müsavətçilik və panturanizmə qarşı amansız mübarizə aparan Ruhulla Axundov “pantürkizmin zəhərli bir nümayəndəsi və “Müsavət” partiyasının zavallı bir agenti” kimi günahlandırıldı”.¹⁵ “Sovet dərslərlərində pantürkist və panislamist fikirlərini soxuşduran “Türkiyə agentləri”ni ciddi-cəhdlə üzə çıxarmağı özü üçün böyük bir hünər sayan Əliheydər Qarayev”in, 1920-1921-ci illərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığına rəhbərlik edən kommunist komissar Həmid Sultanovun da aqibəti ondan fərqli olmadı.¹⁶ Əliheydər Qarayev “Müsavət” partiyası ilə beynəlxalq faşizmin “soysuz bir uşağı” kimi ifşa edildi”.¹⁷ “Milli Azərbaycan hökumətinə qarşı konspirasiya” ilə məşhurlaşmış “Azərbaycanın inqilabi komitəsinin keçmiş üzvü, 1920-ci ildə Gəncə üsyanının yatırılması tapşırılmış baş komissar Həmid Sultanov” həm Azərbaycan SSR-i Sovet İttifaqından ayırmaq istəyən silahlı üsyan qüvvələrinin başçısı, xarici bir dövlətin casusu kimi ittiham edilərək ölüm cəzasına məhkum edildi.¹⁸ M.Ə.Rəsulzadənin də qeyd etdiyi kimi Azərbaycanda elə bir vəziyyət yarandı ki,

¹² İlqar Niftəliyev. **Azərbaycan SSR-də milli məsələ və kadr siyasəti: (XX əsrin 20-30-cu illəri)**: Tarix elmləri d-ru e.dər.al. üçün təq.ed.dis-nın avtoreferatı: 5503.02. İ.V.Niftəliyev. Bakı: 2022, 52 s.

¹³ Mais Əmrahov. 1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin davamı. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 2022, cilt 9, Sayı 3, s.792-819.

¹⁴ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, s.101.

¹⁵ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.101.

¹⁶ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.112.

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.101.

¹⁸ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.101-102.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının yubileyi qeyd edilən tarixdə heç 20 il keçməməsinə baxmayaraq, “*tarixi günün qəhrəmanı*” kimi öyünəcək yerli bir ad tapmaq mümkün olmadı. Azərbaycanın İnqilabi Komitəsinin ilk sədri Nəriman Nərimanovun adı belə “*milli sapıntıçı xainlərin hamisi*” kimi ifşa edildi. Bu səbəbdən o, 1937-ci il təmizləmələrindən canını xilas etməyə nail olmuş şahidlərin ifadələrinə əsaslanaraq bu ili “Azərbaycanda qətləliam ili” adlandırmışdır.¹⁹ Gətirilən iqtibaslardan da görünür ki, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda sovetləşməni gerçəkləşdirən, sonralar mühüm partiya-dövlət vəzifələrini tutan azərbaycanlı bolşevik xadimlərinin faciəli sonluğuna dair faktları sadalamaqla, bolşevik rejiminin hətta özünün sadıq nümayəndələrinə belə acımayacaq dərəcədə amansız bir düzən olduğunu sübuta yetirməyə çalışır. Buradan da müəllifin belə bir nəticəsi ortaya çıxır: repressiyalar – ilk başdan totalitar basqı və zorakılıq aparatı kimi ortaya çıxan sovet rejiminin mahiyyətindən doğan hadisədir. Və totalitar mexanizm, “inqilab öz balalarını yeyir” məntiqi üzrə artıq onun qurulmasında fəal iştirak etmiş şəxslərə belə aman vermir.

Mühacirətdə yaşamağa məcbur olmuş digər AXC qurucularında biri olan Nağı bəy Şeyxzamanlı öz xatirələrində 1920-ci ildə Gürcüstanda Beriya ilə qarşılaşdığı zaman aralarında keçən dialoq haqqında belə yazırdı: “*Bax, Beriya buradaca sərbəstcə bir-birimizlə söhbət edirik... Bir an təsəvvür et ki, mən müttəhiməm, sən də ittihamçı... Məni nə ilə ittiham edəcəksən? Ədalətsiz bir hərəkətimi söyləyə bilməzsən... Ancaq, bolşevik yoldaşların məni utanmadan xalq düşməni elan etdilər. Söylə, çəkinmə. Hansı hərəkətim xalqa qarşı olmuşdur*” deyə soruşdum... Nəhayət, o “*Bu bolşevik inqilabıdır. Bəlkə içərisində günahkar olan bir [nəfərə görə – R.C.] 100 nəfəri güllələyəcəklər*” dedi.²⁰ Dialoqda yer almış bir fraqment Şeyxzamanlının bolşevik rejiminin mahiyyətinə dair verdiyi xarakteristikasını açıqlayırdı. Dialoqun sonunda Nağı bəy Beriyyaya cavabını xatırlayaraq belə yazırdı: “*Beriya əmin ol ki, öldürülmək növbəsi sən Beriyyaya da gələcəkdir*” dedim... *Çox gec olsa yəqin ki, Beriya söylədiyim sözləri özünüklər tərəfindən güllələndiyi zaman yada salmışdır*”²¹ Nağı bəy Şeyxzamanlının repressiyalarla bağlı gəldiyi qənaət də çox maraqlıdır. Onun fikrincə, Xruşşovun hakimiyyətə gəlişi ilə Sovet hökuməti törədilən cinayətləri və vəhşilikləri qeyri-rus olan Stalin və Beriyyaya yükləməklə öz millətini məmnun etmək istəyirdi. Lakin Xruşşov və tərəfdarları bir şeyi yaxşı bilməlidir ki, qeyri-rus millətləri soyqırırma məruz qoyan sırf rus millətindən ibarət terror dəstələri idi.²² Təbii ki, biz bu fikri tam olaraq dəstəkləyə bilmərik.

¹⁹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **A.g.k.**, s.102.

²⁰ **Nağı Şeyxzamanlının xatirələri. N.Keykurun; tərt. edən və çapa hazırlayanlar:** Cəlal Qasımov, M.Ənsərli; red.: H.Məmmədov, M.Cəfərov; Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu. Bakı: Qartal, 1997, 305 s., s.181-182.

²¹ Cəlal Qasımov, M.Ənsərli; red.: H.Məmmədov, M.Cəfərov; **A.g.k.**, s.181.

²² Cəlal Qasımov, **vd. A.g.k.**, s.182.

Mirzə Bala Məmməd zadə ilk dəfə 1938-ci ildə işıq üzə görə "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı kitabında "Müsavat" partiyasının 1936-cı ilin avqust ayında keçirilən konfransında təsdiqlənən "Yeni proqram əsasları"na əsaslanaraq repressiya ərafəsi sovet rejimini şərh edir. Məmməd zadənin kitabı o dövəmdə Sovet Azərbaycanında mövcud siyasi duruma mühacirətin münasibətini aydınlaşdırmaq baxımından maraq kəsb edir. Müəllif ilk öncə Sovet rejimini 3 dövrə bölür və hazırda yeni, dördüncü dövrün yaşandığını qeyd edir. İlk dövrü "hərbi kommunizm", ikinci dövrü Yeni İqtisadi Siyasət (YİS), üçüncü dövrü isə "kollektivləşmə dövrü" adlandıran M.B.Məmməd zadə yenidən başlanan dördüncü dövrü "sovet demokratiyası" dövrü adlandırır. O, hərbi kommunizm və kollektivləşdirmə dövrünü təcavüz dövrü, YİS və Sovet demokratiyası dövrünü isə ricət, yəni müvəqqəti tənəffüs dövrü adlandırır.²³ Məmməd zadənin diskursu millət-mərkəzçidir, yəni sovet rejiminin çoxcəhətli mürəkkəbliyini əsasən milli mətləblə dəyərləndirirdi. Bu, onun repressiyalar ərafəsindəki vəziyyəti "*Kommunist partiyasının XVI qurultayında Stalinin formulə edib sovet ideoloqlarının müxtəlif cəbhədən təhlil və şərh etdikləri kimi, Oktyabr inqilabının, Leninin və Stalinin "müqəddəs dili" olan rus dili ətrafında "bir dil və bir mədəniyyətə malik sovet milləti"* formalaşdırmaq istiqamətində hazırlıq mərhələsi kimi səciyyələndirməsində də büruzə verirdi. O, öz arqumentinə haqq qazandırmaq üçün ruslaşdırma məqsədilə hər bir hazırlığın görüldüyünü, "*rus olmayan millətlərin fələn parçalanmasına, mənən və maddətən ruslaşdırılmasına*" başladığını qeyd edirdi.²⁴ M.B.Məmməd zadənin Sovet dövrü ilə bağlı apardığı müqayisə və etdiyi ümumiləşdirmə əsində bir həqiqətin dəyişmədiyini sübut edir. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan xalqına qarşı törədilən basqı və zorakılıqlar bir növ 30-cu illərdə yaşanan müdhiş repressiyaların zəminini hazırlamış, onu törədəcək cəza aparatının təməlini qoymuş, həyata keçirəcək müvafiq sosial-şəxsiyyət tipinin – işgəncələri əsas sorğuluma üsuluna çevirmiş NKVD müstəntiqlərinin səzlərini (Xüsusi şöbə çekistlərini) ortaya çıxarmışdı. Lakin əgər 1920-ci və sonrakı illərdə baş verənlər ilk növbədə bolşevik rejiminə real müqavimət göstərən şəxsiyyətlərə və siyasi strukturlara qarşı yönəlmişdisə, 1930-cu illərin bəlli repressiyaları sadəcə rejimin real, potensial və ehtimali əleyhdarlarının deyil, həmçinin bir çox qurucusunun aradan qaldırılmasına hesablanmışdı.

Terrorun baş vermə səbəbləri, repressiyaların SSRİ-də mövcud olan daxili və xarici amillərlə əlaqəsi müasir tarixşünaslığımızda da geniş müzakirə olunan mövzulardandır. Bu bərdə müxtəlif fikirlər mövcuddur (C.Həsənlı, İ.Zeynalov, C.Quliyev, İ.Niftəliyev, Ş.Məmmədova). Həm daxili, həm də xarici amillər özləri də sosial-iqtisadi və siyasi xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Belə ki, "Böyük böhrandan" çıxmış və yenidən sürətli inkişaf tempinə malik olan kapitalist ölkələri ilə müqayisədə SSRİ iqtisadi cəhətdən geri qalırdı

²³ Mirzəbala Məmməd zadə. **Milli Azərbaycan hərəkatı**. M.B.Məmməd zadə; red. H.Hacıyev; türkcədən azərbaycancaya uyğunlaşdırən R.Əsgər. Bakı: Nicat, 1992, 246 s., s.221.

²⁴ Mirzəbala Məmməd zadə. **A.g.k.**, s.221.

(hərçənd bu geriliyin aradan qaldırılması üçün sənayeləşmə gedişində xeyli irəliləyiş əldə olunmuşdu). Ona görə də daxili iqtisadi inkişafı təmin etmək və bütün iqtisadi resursları səfərbər etmək məqsədə çevrilmişdir. Çıxış yolu yalnız bu cür terror yolu idimi? Təbii ki, yox. Lakin SSRİ bu yolu seçdi və hətta nəticə də əldə etdi.²⁵

2. 1936-cı ildə SSRİ-də qəbul edilən konstitusiya ilə “sosializmin tam qələbəsinin” baş verdiyi fikri cəmiyyətə təlqin edilirdi. Reallıqda isə sovet cəmiyyəti qurularkən vəd olunan “sosializm cənnəti”nin əvəzinə kifayət qədər iqtisadi və sosial problemlər mövcud idi. Bəs sosializmin qələbəsinə baxmayaraq nə üçün vəd olunan “sosializm cənnəti” baş tutmamışdı. Hakimiyyətə, cəmiyyətə hədəf göstərmək üçün “günahkarlar” lazım idi. Beləliklə “xalq düşmənləri” tapılmalı və “layiqli cəzalarını” almalı idilər.²⁶

3. Siyasi cəhətdən artıq dünya ölkələri yeni bir müharibənin astanasında idi. Sovet dövlətinin özünün də gözlənilən qlobal savaşda müəyyən hədəfləri var idi. Belə bir məqam nəzərə alınmalıdır ki, SSRİ milli və sosial cəhətdən yekcins deyildi, üstəlik, hətta bolşeviklərin içində belə strateji hədəflər də daxil bir çox məsələlər üzrə ciddi, prinsipial fikir ayrılıqları mövcud idi. Bu səbəbdən nəyin bahasına olursa olsun, daxili birliyə nail olmaq, rəngarəngliyi ümumi məxrəcə gətirmək, ehtimalı savaş ərəfəsində hər cür müxalifliyə son vermək vəzifələri aktualıq qazanmışdı. Hakimiyyət terror və repressiyalarla qismən öz hədəfinə çatdı ki, bu da “böyük terror”un “siyasi uğuru” sayıla bilər.²⁷

4. Mərkəzi partiya rəhbərliyi tərəfindən milli partiya nomenklaturasının siyasi etibarlılığını təmin etmək, onu sosializmdən başqa digər ideologiyaların təsirinə qorumaq üçün həyata keçirilən mürəkkəb inzibati və siyasi tədbirlər içərisində partiya təmizləmələri xüsusi yer tuturdu. 1921, 1929-1930 və 1933-1935-ci illərdə keçirilən partiya təmizləmələri və 1936-cı ildə partiya sənədlərinin dəyişilməsi vaxtı AK(b)P-da kommunistlərin sayı xeyli azalmışdır. Təmizləmələr 1937-1938-ci illərdə keçirilmiş kütləvi repressiyaların müjdəçisi olmuşdu.²⁸

“Böyük terror” hansı qərarla başladı və Mir Cəfər Bağırovun bu prosesdəki rolu nə dərəcədə həlledici idi?

“Böyük terror”un nə vaxt başlaması haqqında tarixşünaslığımızda mövcud olan fikirlərdən biri “Böyük terror”un 30 iyul 1937-ci ildə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarı Nikolay Yejov tərəfindən imzalanmış 00447 sayılı qərarla başlanmasıdır.

²⁵ İlqar Niftəliyev. **A.g. doktorluq avtoreferatı**, 52 s., s.31-32.

²⁶ Азиза Назарли. **Кадровая политика Азербайджанской ССР в культурно-просветительной сфере: библиотеки, избы-читальни, клубы (1920-1953)**. Москва: НИИ ИЭП, 2018, 330 с., с.216-217; Эльдар Исмаилов. **История «большого террора» в Азербайджане**. Москва: РОССПЭН, 2015 (b), 237 с., с.198.

²⁷ Эльдар Исмаилов. **История «большого террора» в Азербайджане**. Москва: РОССПЭН, 2015 (b), 237 с.

²⁸ İlqar Niftəliyev. **A.g. doktorluq avtoreferatı**, 52 s., s.32.

Bu fikrin dəstəkçilərindən biri olan İbrahim Zeynalovun da qeyd etdiyi kimi repressiyalar XX əsrin 20-ci illərindən başlansa da, 1937-ci ildən etibarən “konveyer üsulu”na keçmiş, yəni kütləviləşmiş və nəticədə sadəcə iki il ərzində “böyük terror”un qurbanlarının sayı SSRİ-də 5-7 milyon nəfər olmuşdur.²⁹ Digər yanaşmaya görə isə “Böyük terror” 1936-cı ilin yayından başlamışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarından Eldar İsmayılov bunu 1936-cı il avqustun 21-də Zaqafqaziyanın bütün mərkəzi qəzetlərində Beriyanın “Sosializm düşmənlərinə ölüm” başlıqlı məqaləsindən sonra başlayan kütləvi həbslərlə izah edir.³⁰ O, bu həbslər üçün dövrün ən mühüm hadisəsi kimi trotskiçi-zinovyevçi müxalifət qrupu rəhbərlərinin Moskvadakı məhkəmə prosesinə diqqəti yönəldir. Çünki məhz bu məhkəmə prosesindən sonra L.Beriya tərəfindən çap edilmiş məlum məqalədə Trotski və Zinovyevin keçmiş tərəfdarlarının “*günaha batmaları*”, “*əksinqilabi quyuya yuvarlanmaları*” konkret nümunələrlə “sübuta yetirilmişdir”.³¹ Azərbaycan tarixinin təlatümlü 1920-1953-cü illər tarixinin tədqiqatçılarından Əzizə Nəzərli də “Böyük terror”un başlanma tarixini 1936-cı ildən hesablayır.³²

İsveçli politoloq Svante Kornelin “azərbaycanlı Stalin”),³³ sovet-rus filosofu və tarixçi Dmitri Furmanın isə “azərbaycanlı Beriya”³⁴ adlandırdığı, 20 il AzSSR KP MK-nin I katibi olaraq hakimiyyətdə olan M.C.Bağirovun bu prosesdə nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynaması haqqında Azərbaycan tarixşünaslığında müxtəlif fikirlər mövcuddur:

1. Yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin altıncı cildinin IX fəslində yer almış fikirlərə görə “*sərt, amansız xarakteri və ciddi işgüzarlığı ilə fərqlənən M.C.Bağirov ÜİK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi L.Beriyanın yardımı və dəstəyi sayəsində tezliklə Azərbaycan partiya aparatında işləyənləri özünə sadıq kadrlarla əvəz edir, partiya təşkilatlarında hər cür qarşılıqlı son qoyur, respublikada vahid rəhbərliyə nail olurdu. M.C.Bağirovun vaxtında bütün sahələrdə rəhbərliyə kadrların seçilməsi məhz onun rəy və göstərişi ilə aparılırdı*”.³⁵ Buradan belə məlum olur ki, M.C.Bağirovun rəhbər vəzifəyə gətirilməsində Beriya da böyük pay sahibi olmuşdur. Lakin hər şey sadəcə təyinat və dəstəklə həll edilmirdi. Burada şəxsiyyət amilini də nəzərə almaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki,

²⁹ İbrahim Zeynalov. **Totalitar sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində)**. Bakı: [Ləman MMC], 2017, 719 s., s.274-275.

³⁰ Eldar İsmayılov. **Azərbaycanda “Böyük terror”un tarixi**. Eldar İsmayılov; rus dilindən tərc. ed. Şəlalə Məmmədova; elmi red. Cəfər Cəfərov. Moskva: Rosspen nəşriyyatı, 2015 (a), 340 s., s.85.

³¹ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, 2015 (a), s.85.

³² Азиза Назарли. **A.g.k.**, 330 с., с.216.

³³ Cornell, Svante E. **Azerbaijan Since Independence**. New York, Armonk: M.E.Sharpe, 2011, 512 p., s.38.

³⁴ Дмитрий Ефимович Фурман. **Азербайджан и Россия: Общество и государство**. Отв. ред. и сост. Д.Е.Фурман. Москва: Летний сад, 2001, 496 с., с.121.

³⁵ **Azərbaycan tarixi**. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s. + 48 s.

istinad etdiyimiz bu fəsildə də qeyd olunduğu kimi, M.C.Bağirov “kişi”, “xozeyin” ləqəbini qazanmışdır. Bu fikirləri L.Polonski də təsdiq edirdi. Məsələn, o, M.C.Bağirov barədə belə yazmışdır: “O, respublikanın mütləq sahibi, vətəndaşlarının taleyinin hakimi idi və kimisi yaltaqlıq və hörmətlə, insanların əksəriyyəti isə gizli nifrət və qorxu ilə ona “xozeyin” deyirdilər...”³⁶ M.C.Bağirov güc orqanlarının fəaliyyətini daim diqqət mərkəzində saxlamış, özü də sadəcə onların fəaliyyətindən xəbərdar olmamış, həm də onları istiqamətləndirmişdir. İstinad etdiyimiz “Azərbaycan tarixi”ndə daha sonra M.C.Bağirovun şəxsiyyəti birmənalı olaraq mənfi qiymətləndirilir: “1934-1938-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsini aparan, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni və cəlladı Sumbatov (Topuridze) Yuveliyən Davidoviç M.C.Bağirovun etimadını qazanıb, ona müti xidmət göstərən məmurlardan idi. Sumbatov öz ətrafında topladığı cinayətkar erməni yoldaşlarının köməyi ilə Azərbaycan xalqının minlərlə vətənpərvər övladına “xalq düşməni” damğası vurmuş, görkəmli elm, sənət, mədəniyyət xadimlərini, ziyalıları fiziki və mənəvi repressiyalara məruz qoymuşdu”.³⁷ Maraqlıdır ki, “Azərbaycan tarixi”nin müraciət etdiyimiz və müstəqillik illərində işıq üzü görmüş sözügedən cildində sanki Xruşşov dönəminin “şəxsiyyətə pərəstişin” ifşaçı diskursunun əks-sədası duyulmaqdadır: bu, vicdanlı həqiqi kommunist-böhtançı bədniyyətçilər dixotomiyasının faktiki olaraq yenidən səsləndirilməsində öz ifadəsini tapır. Məsələn, bu əsərdə belə qeyd olunur: “M.C.Bağirovun partiya rəhbərliyinə keçməsi ilə kommunistlərin hüquqları nəinki pozulur, onlar hər cür təzyiqlərə məruz qalırdılar. Partiya sənədlərinin yoxlanılması zamanı ciddi əyinti və pozuntulara yol verilirdi. Çox hallarda prinsipial, mütərəqqi ideyalara və sosializm işinə sədaqətli adamlar “passivlikdə” ittiham olunur, bir çoxları elə bir əsas olmadan məhz “passivliyə görə” damğası ilə partiyadan xaric edilirdilər”.³⁸

2. İlqar Niftəliyevin, Adıgözəl Məmmədov və digər tədqiqatçıların yanaşmasına görə Mir Cəfər Bağirovun bu prosesdəki rolunu birmənalı ifadə etmək düzgün olmazdı. Bəlkə də onun yerində başqa dövlət xadimi olsaydı repressiya qurbanlarının sayı daha çox olardı.³⁹ İ.Niftəliyev yazır ki, 1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq SSRİ-də yenidənqurma dalğası və İ.Stalinin şəxsiyyətinə qarşı yeni kampaniya ilə əlaqədar M.C.Bağirovun respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrə həsr olunmuş tədqiqatların müəllifləri “Azərbaycanda sovet sisteminin qüsurlarını və deformasiyalarını, sovet totalitar rejiminin formalaşmasının səbəb-

³⁶ Лев Полонский. Наместник вождя. Мир Джафар Багиров. Путь к власти. Преступления против народа. **Правда и только правда: «Белые пятна» нашей истории; Сост.:** Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.5-20.

³⁷ **Azərbaycan tarixi. A.g.k.**, 407 s. + 48 s.

³⁸ **Azərbaycan tarixi. A.g.k.**, 407 s.

³⁹ Adıgözəl Məmmədov. **Mir Cəfər Bağirov: tam məxfi.** A.Məmmədov; red. Ə.Cəfərli, M.Teymur [ön söz. Ə.Nicat]. Bakı: Elgün, 2012, 277 s., s.5-7.

lərini yalnız M.C.Bağirovun şəxsiyyəti ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar”⁴⁰ ki, bu da ənənəvi sinfi baxışdan qaynaqlanırdı və düzgün yanaşma hesab edilə bilməzdi.

3. Eldar İsmayılov və Şəlalə Məmmədova da əsərlərində⁴¹ Mir Cəfər Bağirovun bu prosesdəki rolunu birmənalı ifadə etməyin çətin olduğunu qeyd edirlər. Bununla belə, bəzi məqamlarda onun təşəbbüsçüluğu sayəsində bir qrup insanın xüsusi hədəf seçilməsi faktları da vurğulanır. Məsələn 1936-cı ilin dekabrında M.C.Bağirov Stalinə yazdığı məktubunda belə qeyd edirdi: *“Azərbaycan SSR-də 17746 İran vətəndaşı yaşayır, ailələri ilə birlikdə onların ümumi sayı 67300 nəfərdir... Onların arasında cinayətkar elementlər, ictimai-faydalı işlə məşğul olmayanlar, qaçaqmalçılıqla məşğul olanlar, qeyri-qanuni yaşayanlar var, xarici kəşfiyyat orqanları və müxtəlif əksinqilabi təşkilatlar onlara maraq göstərirlər*”⁴² Bağirova görə bütün bunlar onların ölkədən qovulmasına əsas ola bilər. Eldar İsmayılovun fikrinə görə *“qovulacaq insanların azərbaycanlı olduğu Bağirovu qətiyyənlə narahat etmədi*”⁴³ Yaxud da M.C.Bağirov tərəfindən keçirilmiş müşavirələrdən birində İnkilab Mübarizlərinə Beynəlxalq Yardım Təşkilatının (MOPR) fəaliyyəti təhlil edilmiş və yerli partiya təşkilatı katiblərinə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərilməsinə dair göstəriş verilmişdi: *“Yazın ki, uzun müddət Azərbaycan MOPR təşkilatlarında belə-belə düşmənlər, adları sadalayın, oturublar, düşmənlər, diversion iş aparıblar. Partiya təşkilatları nəinki bu antisovet elementlərə qarşı mübarizə aparmış, həttdən həttdə onlara bəraət də qazandırmışlar... Raykomlar MOPR təşkilatlarını bütün yad elementlərdən təmizləmək və onları təmiz, etibarlı zəhmətkeşlər hesabına möhkəmlətmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etməlidirlər*”⁴⁴ İstər E.İsmayılovdan, istərsə də Ş.Məmmədovadan, gətirdiyimiz bu sitatlardan xüsusi bir qrupun hədəfə alınması öz təsdiqini tapır.

Sovet tarixşünaslığında Azərbaycandakı repressiyalar əsasən M.C.Bağirovun özbaşınalığı kimi təqdim edirdilər. Fikrimizcə, bu yanaşma yanlışdır, çünki bütövlükdə Sovet İttifaqında baş vermiş özbaşınalıqları və cinayətləri bir tək M.C.Bağirovun çiyinlərinə yükləyə bilmərik. Sadəcə *“Azərbaycanda stalinsizləşdirmə prosesini aparan “moskvalı rejissorlar” məhz belə bir hekayə yaratmağa çalışırdılar ki, guya bu sizin günahınızdır və öz rəhbərinizi qınayın*”⁴⁵

Nəticə olaraq, M.C.Bağirov məhkəmədə *“məni güllələmək azdır”* deyərəkənmə, yoxsa illər öncə (1927-1928) Beriyaya yazdığı məktubda M.Ə.Rəsulzadənin onun haqqında dediyi fikirləri fəxrle yada salandamı daha səmimi idi?! Doğurdanda da hansı əmələndən peşmanlıq, hansı əmələndən qürur duyduğunu təxmin etmək çətin, bəlkə də mümkünsüzdür. Qeyd edək ki, Bağirov Beriyaya məktubunda belə yazırdı: *“Məmməd Əmin özünün “Yeni Qafqaziya” adlı jurnalının*

⁴⁰ İlqar Niftəliyev. **A.g. doktorluq avtoreferatı**, 52 s., s.10.

⁴¹ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, 340 s.

⁴² Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.101.

⁴³ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.102.

⁴⁴ Şəlalə Məmmədova. **A.g.k.**, s.346-347.

⁴⁵ Eldar İsmayılov. **A.g.k.**, s.124-125.

səhifələrində yazmışdı ki, Azərbaycan xalqının cəlladı Bağırovu su təsərrüfatının başına qoyublar. Düşünürəm ki, Zaqafqaziya çaylarının suları ona əlindəki Azərbaycan oğullarının qanını silməyə kömək edəcəkdir”.⁴⁶ Xatırladaq ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə “İnqilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri” adlı məqaləsində öz əksini tapan şeirlə isə Bağırovu belə təqdim edirdi:

*“Aç gözüün, yaxşı tanı, ey vətənin cəlladı,
Deyiləm köhnə xərəbə ki, əlinlə söküləm.
Mənim ol mushafi natiq ki, bükülməz vərəqəm.
Tanı, Türk oğlunu, ey qatili millət, Bağırov!
Olmaram sən kibi tarixdə daim söyüləm”.*⁴⁷

Ümumiyyətlə keşməkeşli dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş tarixi şəxsiyyətlərin ziddiyyətli xarakteri və fəaliyyəti haqqında yekdil fikir söyləmək düzgün elmi yanaşma olmaya bilər. Çünki belə bir reduksionizm hadisələrin gerçək və obyektiv mahiyyətini dolğun açmamaqla bərabər, onları doğuran təməl səbəbləri də gerçəkliyin özündə deyil, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin xarakteristik özəlliklərində axtarır.

Fikrimizcə, M.C.Bağırov repressiya prosesindən öz siyasi rəqiblərini, keçmişdə fikir ayrılığı yaşadığı və ona qarşı çıxmış şəxsləri cəzalandırmaq üçün məharətlə istifadə etsə də əslində prosesin kütləviləşməsi onun iradəsi xaricində baş vermədir. Yəni, həmin illərdə respublika rəhbərliyində Bağırovun yerinə bir başqası da olsa idi, repressiyalar mütləq baş verəcəkdə. Düzdür məhz onun imzası ilə bu repressiyalar həyata keçirilmişdir. Lakin o özü də bu prosesin qurbanına çevrilməmək üçün “qüsursuz” işləməli idi. Təsədüfi deyil ki, “bu regionun ölkələrinin rəhbərləri içərisində həmin illərdə sağ qalan yalnız M.C.Bağırov olmuşdur. L.Polonski yazmışdır ki, M.C.Bağırov “*V.Molotov, K.Voroşilov, L.Kaqanoviç, A.Jdanov, L.Beriya kimi İ.Stalinin ən yaxın ətrafına mənsub olmasa da, Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə böyük rəhbərin (İ.Stalinin) sadıq tələbəsi hesab edilmiş, onun silahdaşlarından biri olmuşdur*”.⁴⁸ Repressiyaların əslində sistemin mahiyyətindən irəli gəldiyini sübut edən ən bariz nümunələrdən biri M.C.Bağırovun bütün “sədaqətli” xidmətlərinə baxmayaraq onun özünün də 1956-cı ildə sistemin qurbanına çevrilməsi olmuşdur.

“Böyük terror” illərində nə qədər həmvətənimiz repressiyaya məruz

⁴⁶ Eldar İsmayılov. 2015, **A.g.k.**, s.108-109; Əzizə Nəzərli. **A.g.k.**, s.71.

⁴⁷ Məmməd Əmin Rəsulzadə, 1927; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (Mühacirət dövrü)**. 2 cildə. Əsərləri toplayıb nəşrə hazırlayan, ön sözün və məqalənin müəllifi, lüğəti və izahları tərtib edən, redaktor: Nəsiman Yaqublu. Cild 2. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2021, 680 s., s.402.

⁴⁸ Лев Полонский. **A.g.m.**, c.5-20.

qalmışdır?

İlk olaraq bu haqda Ziya Bünyadov “Qırmızı terror” kitabında yazırdı: “Ölüm və cəza maşını dayanacaqsız və fasiləsiz işləyirdi. Hər bir “xalq düşməni”nə “məhkəmə” zamanı ancaq 15 dəqiqə vaxt ayrılırdı (tək-tək hallarda 20 dəq.). İndi qoy oxucu özü 1936-1937-ci illərdə bir saatda nə qədər adamın güllələnməyə məhkum edildiyini, nə qədər zəka sahiblərinin-azərbaycanlıların güllələndiyini özü hesablasın. Bir gündə 24 saat (96 nəfər), ayda 30 gün (2880 nəfər), 2 il yarımında isə 80 mindən çox”.⁴⁹ Əlbəttə belə hesablama mexanizmi nə dərəcədə düzgündür, bu özü də mübahisəlidir.

Cədvəl 1.

Azərbaycan SSR-də 1 yanvar 1934-cü il tarixindən – 1 yanvar, 1939-cu il tarixinədək siyasi və digər cinayətlər səbəbindən həbs edilmiş şəxslər⁵⁰

Sosial statusu	1-ci katib		2-ci katib		3-cü katib	
	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%
Katiblər üzrə ümumi göstərici	88	100	88	100	88	100
Fəhlələr	47	53.4	52	59.1	49	55.7
Kəndlilər	12	13.6	13	14.8	20	22.7
Xidmətçilər	29	33	23	26.1	19	21.6
O cümlədən qadınlar	4	4.5	1	1.1	4	4.5

Cədvəl 2.

Cənubi Qafqaz respublikalarında 1 oktyabr 1936-cı il tarixindən 1 iyul 1938-ci il tarixinədək həbs edilmiş Kompartiya üzvlərinin təhsil səviyyəsi üzrə tərkibi⁵¹

İllər	Ali təhsilli	Natamam ali təhsilli	Orta təhsilli	Natamam orta təhsilli	İbtidai təhsilli	İbtidai təhsili olmayan
1937	1685	728	3724	4137	15067	21158
1938	1530	681	4999	5501	11066	19392
1939	2131	966	5739	7994	14895	24135
1940	3593	1243	10157	11622	27869	24139

⁴⁹ Ziya Bünyadov. **Qırmızı terror**. Bakı: Azərneşr, 1993, 331 s., s.5.

⁵⁰ Илгар Нифталиев. **Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 1920-1930-е гг.: цели, основные направления и формы осуществления**. Баку: Elm və Təhsil, 2018, 476, [4] c.

⁵¹ İlqar Niftəliyev. **A.g.k.**, 2018, s.473.

Cədvəl 3.

SSR-də Cənubi Qafqazın 3 nüfuzlu millətinin təmsilçiləri üzrə 1 oktyabr 1936-cı il tarixindən 1 iyul 1938-ci il tarixinədək həbs edilmiş şəxslərin ümumi sayı⁵²

Milləti	Məhbusların sayı (nəfərlə)	O cümlədən SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının №00447 əmri ilə həbs edilənlər
Azərbaycanlı	13356	9592
Erməni	16988	8241
Gürcü	16488	2545

İ.Niftəliyevin arxiv sənədlərdən əldə olunmuş bilgiler əsasında tərtib etdiyi cədvəllərdən bəlli olur ki, əgər 1920-ci illər – 30-cu illərin birinci yarısında keçirilən təmizləmələr daha çox sırayı kommunistlərə, hakimiyyətin aşağı pillələrində vəzifə tutan şəxslərə aid idisə, 1937-1938-ci illərdəki repressiyalar əsasən rəhbər kadrlara qarşı yönəlmişdir. Bunu cədvəl 1 və cədvəl 2-dəki məlumatların təhlili də aydın şəkildə sübut edir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, repressiya məruz qalanlar arasında Azərbaycan KP-nin 52 rayon katibi, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 7 müəssisə və mədən rəhbəri, 20 xalq komissarı və onların müavinləri, 3 şöbə müdiri vardı.⁵³ Kommunist elitasının köhnə qvardiyası” məhv edildi. Dadaş Bünyadzadə, Sultanməcid Əfəndiyev, Həmid Sultanov, onun həyat yoldaşı Ayna Sultanova, Teymur Əliyev, Ruhulla Axundov, Hüseyn Rəhmanov, Çingiz İldırım, Mirzə Davud Hüseynov, Mustafa Quliyev, Əliheydər Qarayev, Qəzənfər Musabəyov, İsay Dövlətov kimi bolşevik partiyasının görkəmli xadimləri, 1920-30-cu illərin birinci yarısında Azərbaycanda həyatın müxtəlif sahələrində həyata keçirilmiş inqilabi dəyişikliklərdə aparıcı rol oynamış şəxsiyyətlər repressiya qurbanı oldular. “Böyük terror” dönməində partiya üzvlərinin sayı xeyli azaldı. Əgər böyük terror”dan əvvəl 1 yanvar 1937-ci il tarixinə Azərbaycan Kommunist Partiyası üzvləri və namizədlərinin ümumi sayı 47.194 nəfər idisə, 1938-ci il yanvarın 1-nə bu say 45.331 nəfərə düşdü. Azərbaycan Kommunist Partiyasının 1937-ci il 3-9 iyul tarixlərində keçirilmiş XIII qurultayında 34.211 nəfər üzv, 12.906 nəfər namizəd var idisə, bir il sonra – 1938-ci ilin 7-14 iyul tarixlərində keçirilmiş XIV qurultayda üzvlərin sayı 32.135-ə, namizədlərin sayı isə 12.494 (ümumi 44.629 nəfər) nəfərə düşmüşdü.⁵⁴ Ümumilikdə “Böyük terror” illərində 27458 nəfərin siyasi motivlər əsasında repressiyaya məruz qalmışdır.⁵⁵

⁵² İlqar Niftəliyev, **A.g.k.**, 2018, s.474.

⁵³ İlqar Niftəliyev, **A.g. doktorluq avtoreferatı**, 2022, s.32.

⁵⁴ Mais Əmrahov. 1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasətinin davamı. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 2022, cilt 9, Sayı 3, 2022, s.792-819.

⁵⁵ İlqar Niftəliyev, **A.g.k.**, 2018, s.473.

Cədvəl 1.

Azərbaycan SSR-də 1 yanvar 1934-cü ildən 1 yanvar 1939-cu il tarixinədək siyasi və başqa cinayətlər üzrə həbs edilmiş şəxslərin sayı⁵⁶

İllər	Siyasi cinayət	Cinayət (Уголовный)	Digər	Cəmi
1934	753	199	1495	2447
1935	912	156	1917	2985
1936	1718	275	1831	3824
1937	7896	2254	1548	11698
1938	4647	323	1534	6504
Cəmi	15926	3207	8325	27458

Cəlal Qasımovun fikrinə görə yalnız “böyük terror” illərində deyil, ümumiyyətlə 1920-1953-cü illərdə baş verən repressiyalar zamanı nə qədər insanın repressiyaya məruz qalmasının dəqiq hesablamasını aparmaq qeyri mümkündür. Səbəbləri isə əsasən bu şəkildə sıralamışdır: “1) Repressiv aksiyaları yalnız Fövqəladə Komissiya, Dövlət Siyasi İdarəsi və ya Xalq Daxili İşlər Komissarlığı həyata keçirmirdi. 1920-ci illərin əvvəllərində repressiyaların başında Pankratov dayanan Xüsusi Şöbə, prokurorluq orqanları, hərbi tribunallar və digər qurumlar da həyata keçirir və onlar bir-birinə hesabat vermirdilər; 2) Güllələnənlərin heç də hamısı siyahıya alınmır və ya onların hamısı istintaqa cəlb edilmirdi; 3) Sürgün olunanların heç də hamısının sənədləri Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Arxivində qorunub saxlanılmır; 4) Sürgündə dünyaya gələn uşaqların qeydiyyatı aparılmamışdır; 5) Minlərlə adam üsyanlar zamanı güllələnmişdir ki, onların da adı heç yerdə qeydiyyatdan keçməmişdir.”⁵⁷

Eldar İsmayılovun fikrinə görə də “heç kəs bu suala dəqiq cavab vermək iqtidarında deyil... Məsələn: 1936-cı ilin ortalarından 1938-ci ilin ortalarına qədər 13356 azərbaycanlının həbs edildiyi məlumdur. Digər millətlər arasında repressiya miqyaslarını nəzərə alsaq bu nə mütləq rəqəmlərə, nə azərbaycanlıların ümumi sayına nisbətə anti-Azərbaycan siyasəti kimi qiymətləndirilə bilməz”.⁵⁸ (Qeyd edək ki, bu faktın doğruluğu cədvəl 3-dəki məlumatlarda da öz təsdiqini tapır.) Lakin daha sonra E.İsmayılov V.P.Danilovun tədqiqatına istinad edərək, qeyd olunan dövrdə XDİK qeydiyyat orqanlarında həbs olunanlar içərisində “iranlı” kimi qeydə alınmış təqribən 15.000 nəfərin mövcud olduğunu və bunların da əsasən azərbaycanlı olduqlarının şübhəsizliyini vurğulanmışdır.⁵⁹ Bütün bunları nəzərə alaraq bu sahədə hələ yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulduğunun qeyd etmək lazımdır.

⁵⁶ İlqar Niftəliyev, **A.g.k.**, 2018, s.473.

⁵⁷ Cəlal Qasımov, **A.g.k.**, s.50-51.

⁵⁸ Eldar İsmayılov, **A.g.k.**, s.240.

⁵⁹ Eldar İsmayılov, **A.g.k.**, s.240.

Nəticə

Tədqiqat zamanı qoyulmuş axtarış suallarının nəzərdən keçirilməsi zamanı əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Terrorun baş vermə səbəbinin SSRİ-də baş verən daxili və xarici amillərlə əlaqələndirməkdən daha çox sistemin mahiyyətindən irəli gəlməsi, onun sistem xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığı tezisi üzərində dayanmaq elmi tədqiqatların, fikrimizcə, daha perspektivli vektorunu təmsil edir;

2. Sovet Azərbaycanında baş verən dövlət terrorizminə o dövrdə SSRİ-də gedən ümumi prosesin tərkib hissəsi kimi baxmaq daha obyektiv olardı;

3. “Böyük terror” 1936-cı ilin yayından başladı və Mir Cəfər Bağırovun bu prosesdəki rolunu birmənalı ifadə etmək çətindir. Fikrimizcə Bağırov şəxsiyyətinə və onun bu prosesdəki roluna mürəkkəb zamanın kontekstində baxmaq daha obyektiv olardı;

4. Azərbaycan SSR-də repressiyaya məruz qalan insanların sayının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində yeni tədqiqatlara ehtiyac var. Hələlik isə elmi ədəbiyyatlarda son rəqəmlər təqribən 80000-dən çox insanın (bunlardan 27453 nəfərin siyasi motivlər əsasında) repressiyaya məruz qalması qeyd olunur.

Yekun qənaət:

Siyasi repressiyalar Ümumittifaq xarakteri daşıyırdı; “Böyük terror” illəri doğrudan da siyasi repressiyaların zirvəsi olmuşdur; Azərbaycan tarixşünaslığında bu problemin tədqiqi akademik Ziya Bünyadov tərəfindən başlanmış, Cəmil Həsənlı, Cəlal Qasımov, Cəmil Quliyev, İlqar Niftəliyev və digər tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmiş, Eldar İsmayılovun tədqiqatlarında isə əsaslı şəkildə öz elmi həllini tapmışdır. Mövzunun yeni elmi paradıqmalar çərçivəsində (“gündəlik tarix”, “yeni sosial tarix”, “intellektual tarix”, “olay araşdırması” (“case study”) və s.) öyrənilməsi sadəcə bu mövzunun deyil, bütövlükdə Azərbaycan tarix elmində ən müxtəlif problemlər üzrə keyfiyyətə yeni tədqiqatlara böyük təkan verərdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 s. + 48 s.
2. Azəri (Məmməd Əmin Rəsulzadə). **İnqilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri.** “Yeni Qafqasiya”, 28 Mayıs 1927/26 zilqədə 1345, il: 4, №17, s.7-9.
3. Bünyadov, Ziya. **1937-ci ilin qurbanlarından:** K.Eyvazov, M.Alxanov, Hümbətov Ə., Abbasov S. **Sovet kəndi.** 1991, 12 fevral.
4. Bünyadov, Ziya. **Abbas Mirzə Şərifzadə: 30-cu ilin qurbanlarından.** Azərbaycan müəllim. 1990, 26 aprel.
5. Bünyadov, Ziya. **Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Aleksandr Semyonoviç Bukşpan.** Azərbaycan müəllimi. 1990, 23 mart.
6. Bünyadov, Ziya. **Arxivlər açılır: 30-cu ilin qurbanlarından Bəkir Vahab oğlu Çoban-zadə.** Azərbaycan müəllimi. 1990, 17 yanvar.

7. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Hənəfi Baba oğlu Zeynalli**. Azərbaycan müəllimi. 1990, 5 yanvar.
8. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Məmməd İsmayıl oğlu Cuvarlinski**. Azərbaycan müəllimi. 1991, 20 fevral.
9. Bünyadov, Ziya. Arxivlər açılır: **30-cu ilin qurbanlarından Tağı Abbas oğlu Şahbazi**. Azərbaycan müəllim. 1990, 29 iyun.
10. Bünyadov, Ziya. **Ehtiyatlı olun, fırıldaqçıdır** (Repressiya qurbanlarından Y.Cəfərov). Kommunist. 1991, 24 yanvar.
11. Bünyadov, Ziya. **Qırmızı terror**. Bakı: Azərneşr, 1993, 331 s.
12. Bünyadov, Ziya. Ülvi Rəcəb Şaşıqzadə: **30-cu ilin qurbanlarından. Azərbaycan müəllimi**. 1991, 15 mart.
13. Bünyadov, Ziya. Yusif Vəzir Çəmənəminli. İstintaq işi №169. **Azərbaycan müəllim**. 1990, 3 yanvar.
14. Əlizadə, Aydın. Azərbaycanda Qırmızı terror: “Sağ-trotskiçi ehtiyat” mərkəzinin əksinqilabi milliyətçi təşkilatı”nın işi (1938-1956). **Elmi əsərlər**, 2018, №1(30).
15. Əmrahov, Mais. 1937-1938-ci il repressiyaları Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını siyasətinin davamı. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 2022, cilt 9, Sayı 3, s.792-819.
16. Həsənlı, Cəmil. “**Ağ ləkələrin qara kölgəsi**”. Bakı: Gənclik, 1991, 200 s.
17. Hüseynbəyli, Nadir. **XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri**: tarix e.n.a.dər.al. üçün təq.ol.dis.: 07.00.02. N.M.Hüseynbəyli; Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan, 2006, 165 s. (*XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri: tarix e. n. a.dər.al. üçün təq.ol.dis-nin avtoferatı: 07.00.02. N.M.Hüseynbəyli; AMEA, Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2006, 26 s.*).
18. İsmayılov, Eldar. **Azərbaycanda “Böyük terror”un tarixi**. E.İsmayılov; rus dilindən tərc. ed. Şəlalə Məmmədova; elmi red. C.Cəfərov. Moskva: Rosspen nəşriyyatı, 2015 (a), 340 s.
19. Qasımov, Cəlal. **Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda**. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 506 [2] s.
20. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri (Mühacirət dövrü)**. 2 cildə. Əsərləri toplayıb nəşrə hazırlayan, ön sözün və məqalənin müəllifi, lüğəti və izahları tərtib edən, redaktor: Nəsiman Yaqublu. Cild 2. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2021, 680 s.
21. Məmmədov, Adıgözəl. **Mir Cəfər Bağırov: tam məxfi**. A.Məmmədov; red. Ə.Cəfərli, Mir Teymur; [ön söz. Ə.Nicat]. Bakı: Elgün, 2012, 277 s.
22. Məmmədov, Adıgözəl. **Siyasi liderlərin psixoloji portretləri**. Bakı: Araz, 2008, 107 s.
23. Məmmədova, Şəlalə. **Cənubi Qafqaz XX əsrin 20-30-cu illərində (Azərbaycan məsələləri)**. Bakı: [RS poliqraf], 2020, 375 s.

24. Məmmədzadə, Mirzəbala. **Milli Azərbaycan hərəkatı**. M.B.Məmmədzadə; red. H.Nəcəyev; türkcədən azərbaycancaya uyğunlaşdıran R.Əsgər. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
25. **Mir Cəfər Bağırovun Məhkəməsi: arxiv materialları**. Tərtibçi N.Rüstəmli, T.Aliyev; tərc. ed. N.Rüstəmli. Bakı: Yazıçı, 1993, 120 s.
26. Mirzəyev, Osman. “**Ağ ləkələr**” silinir... Bakı: Azərneşr, 1991, 200 s.
27. **Nağı Şeyxzamanlının xatirələri**. N.**Keykurun**; tərt. edən və çapa hazırlayanlar: Cəlal Qasimov, M.Ənsərli; red.: H.Məmmədov, M.Cəfərov; Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu. Bakı: Qartal, 1997, 305 s.
28. Niftəliyev, İlqar. **Azərbaycan SSR-də milli məsələ və kadr siyasəti: (XX əsrin 20-30-cu illəri)**: Tarix elmləri d-ru e.dər.al. üçün təq.ed.dis-nın avtoreferatı: 5503.02. İ.V.Niftəliyev. Bakı: 2022, 52 s.
29. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi**. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
30. Zeynalov, İbrahim. **Totalitar sovet cəmiyyəti: tarixin ibrət dərsləri (Azərbaycan SSR XX əsrin 20-50-ci illərində)**. Bakı: [Ləman MMC], 2017, 719 s.
31. Дмитрий Ефимович Фурман. **Азербайджан и Россия: Общество и государство**. Отв. ред. и сост. Д.Е. Фурман. Москва: Летний сад, 2001, 496 с.
32. Исмаилов, Эльдар. **История «большого террора» в Азербайджане: [монография]**. Э.Исмаилов; науч. ред. Д.М.Джафаров; [ред. М.А.Айламазян; худож. оформл. А.Ю.Никулин]. Москва: РОССПЭН, 2015 (б), 237 с.
33. Назарли, Азиза. **Кадровая политика Азербайджанской ССР в культурно-просветительной сфере: библиотеки, избы-читальни, клубы (1920-1953)**. Москва: НИИ ИЭП, 2018, 330 с.
34. Нифталиев, Илгар. **Кадровая политика в Азербайджанской ССР в 1920-1930-е гг.: цели, основные направления и формы осуществления**. Баку: Elm və Təhsil, 2018, 476, [4] с.
35. Полонский, Лев А. Живи и помни. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.131-139.
36. Полонский, Лев А. Инакомыслие. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.90-98.
37. Полонский, Лев А. Карьера палача. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.21-28.
38. Полонский, Лев А. Наместник вождя. Мир Джафар Багиров. Путь к власти. Преступления против народа. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.5-20.
39. Полонский, Лев А. **Последние дни Ильдрыма. Правда и только правда: «Белые пятна» нашей истории**; Сост: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.55-64.
40. Полонский, Лев А. Пройдя все испытания. Из дневников А.Шахбазова. Правда и только правда: **«Белые пятна» нашей истории**; Сост.: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.106-120.

- 41.Полонский, Лев А. Трагедия таланта. Правда и только правда: «**Белые пятна» нашей истории**; Сост: Глушков Г.Г. Баку: Азернешр, 1991, с.99-105.
- 42.Cornell, Svante E. **Azerbaijan Since Independence**. New York, Armonk: M.E.Sharpe, 2011, 512 p.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Cəfərova Raisə Rəşid qızı – tarix üzrə
fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakixanov
adına Tarix və Etnologiya İnstitutu.
Azərbaycan, Bakı.

Jafarova Raisa Rashid – Doctor of
Philosophy in history, A.A.Bakikha-
nov Institute of History and
Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.

UOT: 94(479.24)

XX ƏSRİN SONLARINDA AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ
VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA

©2024

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ*

*Bakı Dövlət Universiteti

ORCID:0009-0007-4506-4840;

e-mail:balamirzamammadli@gmail.com<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.75>

Xülasə: 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutu ilə öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası müstəqil xarici siyasət yürütməyə başladı ki, müstəqilliyin ilk illərində digər postsovet ölkələri kimi Azərbaycanın da xarici siyasət istiqamətinin əsasını dünya dövlətləri ilə ilk diplomatik münasibətlərin qurulması təşkil edirdi. Bu zaman ölkəmizin xarici siyasət fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən birini SSRİ-nin dağılması ilə dünyanın yeganə supergücünə çevrilmiş ABŞ ilə münasibətləri təşkil etməyə başlayır. XX əsrin sonlarında Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətləri “anlaşılmaz” mərhələdən strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qədər mürəkkəb bir mərhələlərdən keçmişdir ki, bu da Vətən tarixşünaslığında çoxsaylı tədqiqat əsərlərində öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında sözügedən problemin tədqiqatçıları sırasında M.Qasımlı, Ə.Həsənov, E.Nəsirov, H.Paşayev, F.İsmayılov, B.Bayramova, İ.Musa, Z.Əliyev, A.Bəşirova, Ə.Nəsibova, Ş.Məmmədov və d. müəlliflərin adlarını qeyd etmək olar. Məqalədə həmin tədqiqat əsərlərinin müqayisəli təhlili əsasında XX əsrin sonlarında Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixşünaslıq kontekstində araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, ABŞ, xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, Vətən tarixşünaslığı

AZERBAIJAN-USA RELATIONS AT THE END OF THE 20th CENTURY
İN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

©2024

BALAMİRZA MAMMADLI*

*Baku State University

ORCID: 0009-0007-4506-4840;

e-mail:balamirzamammadli@gmail.com

Abstract: After the dissolution of the Soviet Union in 1991, the newly independent Republic of Azerbaijan began to pursue an independent foreign policy.

In the first years of independence, the foundation of the foreign policy line of Azerbaijan, like other post-Soviet countries, was the establishment of the first diplomatic relations with the countries of the world. At this time, relations with the United States, which became the world's only superpower after the collapse of the USSR, began to form one of the priority areas of our Azerbaijan's foreign policy activities. At the end of the twentieth century, Azerbaijan's relations with the United States went through complex stages from the "incomprehensible" stage to the level of strategic partnership, which was widely reflected in numerous research works in the Azerbaijani historiography. The names of M.Qasimli, A.Hasanov, E.Nasirov, H.Pashayev, F.Ismayilov, B.Bayramova, I.Musa, Z.Aliyev, Sh.Mammadov and other researchers can be mentioned. The article examines Azerbaijan-US relations at the end of the 20th century in the context of historiography based on the comparative analysis of those research works.

Keywords: Republic of Azerbaijan, USA, foreign policy, international relations, domestic historiography.

АЗЕРБАЙДЖАНО-АМЕРИКАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНЦЕ XX ВЕКА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

©2024

БАЛАМИРЗЕ МЕММЕДЛИ*

*Бакинский Государственный Университет
ORCID: 0009-0007-4506-4840;
e-mail: balamirzamammadli@gmail.com

Резюме: После распада Советского Союза в 1991 году, вновь обретшая государственную независимость Азербайджанская Республика начала проводить независимую внешнюю политику. В первые годы независимости основой внешнеполитической линии Азербайджана, как и других постсоветских стран, было установление первых дипломатических отношений со странами мира. В это время отношения с США, ставшими единственной в мире сверхдержавой после распада СССР, стали составлять одно из приоритетных направлений внешнеполитической деятельности нашего Азербайджана. В конце XX века отношения Азербайджана с США прошли сложные этапы от «непонятого» этапа до уровня стратегического партнёрства, что нашло широкое отражение в многочисленных исследованиях в азербайджанской историографии. Можно упомянуть имена М.Гасымлы, А.Гасанова, Э.Насирова, Х.Пашаева, Ф.Исмаилова, Б.Байрамовой, И.Мусы, З.Алиева, Ш.Мамедова и других исследователей. В статье на основе сравнительного анализа этих исследовательских работ рассматриваются азербайджано-американские отношения конца XX века в контексте историографии.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, США, внешняя политика, международные отношения, отечественная историография.*

Giriş

ABŞ Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini rəsmi şəkildə tanıyan ilk dövlətlərdən biridir. Belə ki, ABŞ Prezidenti C.Buş (böyük) 1991-ci ilin dekabrın 25-də, yəni “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası Aktı”nın qəbul edilməsindən cəmi 2 ay sonra müstəqil Azərbaycan dövlətini rəsmi tanıdığını bəyan etmişdir.¹ N.Ceyms “Keçmiş sovet respublikalarında diplomatiya” adlı əsərində bununla bağlı yazır: “1991-ci ilin dekabrın 25-də Sovet İttifaqı öz mövcudluğunu dayandırdı və Birləşmiş Ştatlar Azərbaycan da daxil olmaqla, 12 keçmiş sovet respublikasını rəsmən müstəqil dövlətlər kimi tanıdı”.² Ə.Həsənov isə, bu mühüm hadisəni belə təsvir edir: “Dekabrın 25-də Vaşinqton öz müstəqilliyini elan etmiş müstəqil Azərbaycan dövlətini rəsmi tanıdığını bəyan etdi və tezliklə iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər yaratmaq üçün müəyyən addımlar atdı”.³ Lakin, N.Cəfərsoyun göstərdiyi kimi, dekabrın 25-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdığını rəsmi olaraq bildirən ABŞ Prezidenti C.Buş Azərbaycanın ilk prezidenti A.Mütəllibova məktub yazaraq iki ölkə arasında münasibətlərin qurulması üzrə 5 prinsip irəli sürdü.⁴ Burada ABŞ açıq şəkildə bildirirdi ki, o, keçmiş SSRİ (postsovet) məkanında çoxsaylı nüvə dövlətinin mövcudluğunda maraqlı deyil və buna görə də, Azərbaycan BMT Baş Assambleyasının 1968-ci ildə qəbul etdiyi “Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında” müqaviləni imzalamalı, “nüvə silahı olmayan ölkə” statusuna malik olmalıdır. ABŞ prezidentinin məktubunda göstərilən digər prinsiplərə siyasi islahatlar zamanı qanunlara riayət olunması və demokratik üsullardan istifadə olunması; insan haqları və etnik azlıqların hüquqlarının qorunması; milli siyasətin beynəlxalq normalara uyğunluğu; Azərbaycan Sovet dövründən qalma köhnə iqtisadi sistemdən imtina edərək azad bazar iqtisadiyyatına keçməsi daxil idi. Prezident A.Mütəllibov ABŞ prezidentinə cavab məktubu göndərərək bəyan etdi ki, ABŞ ilə müstəqil münasibətlər qurmaq niyyətində olan Azərbaycan bütün prinsiplərə riayət etdiyini, o cümlədən 5-ci prinsipə bağlı səylər göstərəcəyini bildirir. Beləliklə,

¹ İsa Hüseynov. “Azərbaycanın ABŞ-da tanınması: maraqlı qrupları və diaspor”. Bakı, **Geostrategiya**, №4, 2016, s.40-41.

² James P. Nicol. **Diplomacy in the Former Soviet Republics**. Praeger, Westport, 1995, s.150.

³ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**. Bakı, Azər nəşr, 1998, s.145.

⁴ Nazim Cəfərsoy. **Elçibey dönəmi Azərbaycan dış politikası (Haziran 1992-Haziran 1993). Bir bağımsızlık mücadelesinin diplomatik öyküsü**. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2001, s.136.

M.Qasımlının yazdığı kimi: “həmin məktublarla iki ölkə arasında münasibətlərdə ilk addımlar atıldı”.⁵

Azərbaycan və ABŞ arasında ilk münasibətlərin qurulması Vətən tarixşünaslığında

Azərbaycanın ABŞ ilə ilk diplomatik münasibətlərin qurulması sahəsində ilkin əməli addımların atılması 1992-ci ilin əvvəllərinə təsadüf edir. Belə ki, Vətən tarixşünaslığında bu 1992-ci ilin fevralın 12-də ABŞ dövlət katibi Ceyms Beykerin Bakıya işgüzar səfər etməsindən götürülür.⁶ M.Qasımlı həmin səfərin məqsədi ilə bağlı yazır: “ABŞ hökuməti regionda baş verən proseslər, xüsusilə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dərinləşməsindən, SSRİ-nin dağılmasından sonra İranın Cənubi Qafqaz regionunda fəallaşmasından narahatlıq hissi keçirirdi, həmin məsələlərin müzakirəsinə ehtiyac duyulurdu”.⁷ Oxşar fikrə “Cənubi Qafqaz: inkişaf tendensiyaları və problemlər (1992-2008-ci illər)” adlı kitabda da rast gəlirik. Belə ki, V.Hüseynov, O.Poklonnov və S.Demidenko sözügedən kitabda dərc olunmuş elmi məqalələrində yazırlar: “ABŞ 1992-ci ilin əvvəlində Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələr qurdu. O zaman Azərbaycanın gələcəyinin qeyri-müəyyənliyi və inkişafın “İran” yolu ilə aparılması mümkünlüyünə ABŞ-da ciddi təhlükə kimi baxılırdı. Məhz həmin vaxt dövlət katibi Beyker Bakıya qısamüddətli səfər etdi”.⁸ Məhz buna görə idi ki, C.Beyker səfər zamanı yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti, iqtisadi islahatlar, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı rəsmi Bakıdan geniş məlumat aldı, ABŞ-ın ölkəmiz ilə gələcək əlaqələrinin mühüm aspektləri müzakirə edildi. Səfərdən geri qayıdan C.Beyker ABŞ hökumətinə Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələrin qurulmasını tövsiyə etdi. U.Hüseynovanın fikrincə, məhz C.Beykerin Bakıya ilk rəsmi səfəri ilə ABŞ-ın Azərbaycanda strateji maraqlarının əsasının qoyulması başlandı.⁹ Beykerin səfərindən cəmi 5 gün sonra – fevralın 17-də ABŞ dövlət katibinin şəxsi nümayəndəsi, xüsusi tapşırıqlar üzrə səfir N.Sanqoya Bakıya səfər edərək Azərbaycanın dövlət katibi M.Abbasovla görüşdü və onlar iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulması, habelə Bakıda ABŞ səfirliyinin açılması məsələlərini müzakirə etdilər.¹⁰ 1992-ci ilin martında hər iki ölkədə səfirliklər açıldı. Bakı-

⁵ Musa Qasımlı. **Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə, II hissə.** Bakı, Mütərcim, 2015, s.153.

⁶ Əli Həsənov. **Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru: (oktyabr 1991 – avqust 1997).** Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1997, s.30.

⁷ Musa Qasımlı. **A.g.k.,** s.153.

⁸ Вагиф Гусейнов. Олег Поклоннов, Сергей Демиденко. “Региональное измерение”, **Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008 годы).** Москва, Красная звезда, 2008, s. 226.

⁹ Утарида Гусейнова. **Азербайджан-США: перспективы сотрудничества (90-е годы).** Баку, Нурлан, 2000, s.78.

¹⁰ Elman Nəsirov. **Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər).** Bakı, Qanun, 1998, s.22.

da Birləşmiş Ştatlar səfirliyinin açılışı zamanı ABŞ-ın Azərbaycandakı müvəqqəti işlər vəkili Robert Finn çıxış edərək səfirliyin iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafına xidmət edəcəyini vurğuladı.¹¹ Bu hadisə artıq Azərbaycan ilə ABŞ arasında nəhayət ki, diplomatik münasibətlərin bərqərar olması demək idi.

Azərbaycan ilə ABŞ arasında ilk diplomatik münasibətlərin qurulduğu dövr ölkəmizin ağır dövrlərinə – Qarabağ müharibəsi, daxili və xarici qeyri-stabillik ilə səciyyələnilir. Qarabağdakı münaqişə üzrə Azərbaycan-ABŞ danışıqlarının ilk vaxtından Birləşmiş Ştatlar münaqişənin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM; 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏT) çərçivəsində həllinə tərəfdar çıxdığını bildirdi. Artıq 1992-ci ilin martın 24-də münaqişənin həlli üzrə sonradan ABŞ-ın da həmsədr olduğu ATƏM-in Minsk qrupu yaradıldı.¹² 1992-ci ilin apre-lində ABŞ hökuməti Senatın ATƏM üzrə komissiyasının sədri senator D.Dekonsinin rəhbərliyi ilə ABŞ Konqresinin nümayəndə heyətini Bakıya göndərdi. İ.Musa ABŞ rəsmilərinin Azərbaycanı öyrənmək səciyyəli bu səfərini “kəşfiyyat missiyaları” kimi xarakterizə edir.¹³ Ə.Həsənov həmin səfərlə bağlı yazır: “Sözsüz ki, bütün bu nümayəndə heyətləri Azərbaycanı hərtərəfli öyrənir, bu dövlətə münasibətdə ABŞ-ın gələcək xarici siyasətinin konturlarını müəyyənləşdirir”.¹⁴ 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildikdən az sonra – mayın 19-da ABŞ Dövlət Departamenti Azərbaycan ərazisinin zor gücü ilə işğalını tanımayacağını bildirən bəyanat verdi. Bu zaman demokratiya və ədalət prinsiplərini əsas tutan ABŞ rəhbərliyi, İ.Musanın da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan üçün çox dəyərli olan bir məqamı vurğuladı: “ABŞ hər hansı bir ərazinin statusunun zorakılıq əsasında birtərəfli qaydada dəyişdirilməsi ilə razılaşmayacaqdır”.¹⁵ Nəinki Vətən tarixşünaslığında, eləcə də xarici tarixşünaslıqda bu fakt birmənalı olaraq ABŞ-ın obyektiv və ədalətli mövqeyi kimi qiymətləndirilir.

1992-ci ilin may-iyun ayında Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi və Ə.Elçibəyin yeni prezident seçilməsindən sonra ABŞ rəsmi dairələri bir daha böyük geostrateji əhəmiyyətə malik Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələri genişləndirməyə, regiondakı ictimai-siyasi və hərbi problemlərə fəal müdaxilə etməyə cəhdlər göstərdilər. Elə bu məqsədlə 1992-ci ilin iyulunda ABŞ Prezidenti C.Buş Azərbaycan Prezidentinə məktubla müraciət edərək öz ölkəsinin Azərbaycan ilə bütün sferalarda əlaqələr yaratmağa, münasibətləri inkişaf etdirməyə hazır olduğunu bildirdi: “Azərbaycanda demokratiya və azad bazar münasibətləri yaratmaq

¹¹ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.154.

¹² Elçin Əhmədov. **Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasəti.** Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu. Bakı, 2015, s. 23.

¹³ İsmayıl Musa. **Çağdaş beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti.** Bakı, Bakı Universiteti, 2011, s.507.

¹⁴ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996).** Bakı, Azər nəşr, 1998, s.145-146.

¹⁵ İsmayıl Musa. **A.g.k.**, s.507.

işinə sədaqətini alqışlayıram”.¹⁶ Lakin, Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqat əsərlərində də göstərildiyi kimi, respublikanın o vaxtkı rəhbərliyi öz əvvəlki sələflərindən irəli gedə bilməyərək ABŞ-in bu mühüm təşəbbüsünü lazımınca qiymətləndirə bilmədi.¹⁷ Belə ki, o zamankı ölkə rəhbərliyinin qeyri-adekvat xarici siyasət xətti nəticəsində Ermənistanın işğalçı siyasəti özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdığı bir dövərdə keçirilən ATƏM-in Helsinki sammitində ölkəmiz ABŞ kimi fəvqəldövlətin dəstəyindən lazımınca yararlanı bilmədi: Azərbaycan Helsinki sammitində iştirak etdi, lakin Ə.Həsənovun yazdığı kimi, işğalçı Ermənistan rəhbərliyinin torpaqlarımıza təcavüzü məsələsini sammitin gündəliyinə salmağa nail ola bilməmişdir.¹⁸

“Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinin qəbuluna Vətən tarixşünaslığında münasibət

Azərbaycan və ABŞ arasında ilk münasibətlərin qurulduğu illər Vətən tarixşünaslığında “anlaşılmaz münasibətlər” kimi xarakterizə edilir ki, bunun da ən mühüm səbəblərindən biri ABŞ Konqresində “Azadlığı müdafiə aktı”na əlavə edilmiş 907-ci maddədir. Bu, tarixşünaslıqda çox vaxt “907-ci düzəliş” kimi də qeyd olunur. Bəzən “Azadlığa dəstək aktı” kimi də tərcümə olunan “Azadlığı müdafiə aktı” (Freedom Support Act) SSRİ-nin dağılmasından təqribən 3 ay sonra – 1992-ci ilin martın 24-də Konqres nümayəndəsi D.Faskel tərəfindən qanun layihəsi kimi irəli sürülmüşdür ki, burada da məqsəd postsovet məkanındakı yeni müstəqil dövlətlərin demokratiya, açıq cəmiyyət və bazar iqtisadiyyatı yolunda irəliləməsi məqsədilə onlara ABŞ tərəfindən göstərilən maliyyə, texniki və digər yardımları nizama salaraq sistemləşdirmək idi. 1992-ci ilin 24 oktyabrında ABŞ Prezidenti C.Buş tərəfindən imzalanmışdı.¹⁹ M.Qasımlının məlumatına görə, Azadlığı müdafiə aktı “demokratiyanın inkişafı və azad bazar iqtisadiyyatına keçid” məqsədi ilə 460 milyon ABŞ dolları həcmində yardımı nəzərdə tuturdu.²⁰ Lakin, “Azadlığı müdafiə aktı”na ABŞ tərəfindən Azərbaycana istənilən növ yardım edilməsinə qadağa qoyulmasını nəzərdə tutan “907-ci maddə” (Section 907) də əlavə edildi. F.İsmayılovun “Qarabağ münəqişəsinin həllində mühüm əngəllərdən biri” adlandırdığı bu maddəni özündə ehtiva edən sənəd Senatın Xarici İşlər üzrə Komitəsində müzakirəsi olunan zaman, Massaçusets ştatından olan senator Con Kerrinin təklifi ilə qanun layihəsinə daxil edilmişdi.²¹ 907-ci maddə ilə Azərbaycana qarşı iqtisadi sanksiyanın tətbiqini E.Nəsirov belə izah edir: “Bu və ya digər

¹⁶ İsmayıl Musa. **A.g.k.**, s.508.

¹⁷ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.147.

¹⁸ Əli Həsənov. **Azərbaycan və ATƏT.** Bakı, İşıq, 1997, s.12.

¹⁹ Şəhriyar Məmmədov. “Müstəqilliyin ilk dövrlərində ABŞ-Azərbaycan münasibətləri”. **AMEA Fəlsəfə İnstitutu Elmi əsərləri**, №2(29). Bakı, 2017, s. 243.

²⁰ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.156.

²¹ Füzuli İsmayılov. **Qarabağ konfliktini ABŞ-in global siyasəti kontekstində.** Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı. Bakı, 2001, s. 65.

qanunvericilik aktları çərçivəsində Birləşmiş Ştatların Azərbaycana iqtisadi yardımı o zamana qədər mümkün olmayacaq ki, ABŞ prezidenti müəyyən etmiş olsun və bu haqda Konqresə xəbər çatdırsın ki, Azərbaycan hökuməti bütün blokadaları, Ermənistan və Dağlıq Qarabağa qarşı zor gücünün istifadəsini dayandırmaq üçün əməli iş görür”.²² Azərbaycanın de-yure olaraq beynəlxalq hüquqda tanınmış əraziləri Ermənistanın işğalçı ordusunun təcavüzünə məruz qaldığı halda, Azərbaycana qarşı belə bir qərarın qəbul edilməsi heç şübhəsiz ki, ədalətsiz və qərəzli idi. Məhz buna görədir ki, A.Kamandari-Məmmədova 907-ci maddənin əlavə edilməsini “Amerika hökumətinin Azərbaycan və Ermənistanla bağlı xarici siyasətində tətbiq edilən ikili standartların mövcudluğuna sübut” kimi qiymətləndirir.²³ Ə.Həsənov sözügedən maddəni “müstəqil dövlət quruculuğu yolunu tutmuş və zorla müharibəyə cəlb edilmiş Azərbaycan üçün çox ağır zərbə” kimi xarakterizə edir.²⁴ X.Heydərova isə, sözügedən maddəni ikitərəfli münasibətlərə soyuqluq gətirən, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində ciddi problemlər yaradan amil adlandırır.²⁵

“Kerri düzəlişi” kimi də tanınan və Azərbaycana qarşı yönəlmiş ədalətsiz 907-ci maddənin hansı səbəbdən qəbul edilməsi məsələsinə fərqli yanaşmalar Vətən tarixşünaslıqda geniş müzakirələr doğurmuşdur. Həmin yanaşmaları əsasən 2 cür qruplaşdırmaq olar:

1) ABŞ-da güclü erməni diasporunun mövcudluğu və erməni lobbisinin aktiv fəaliyyəti;

2) Azərbaycan Respublikasında o vaxtkı iqtidarın – Ə.Elçibəy hökumətinin səriştəsiz xarici siyasəti.

Birinci yanaşma, yəni 907-ci maddənin məhz erməni diasporu və lobbisinin sisteməti fəaliyyəti, kəskin təzyiqləri nəticəsində qəbul edilməsi fikri nəinki Vətən tarixşünaslığında, eləcə də xarici tarixşünaslıqda çox geniş qəbul edilir.

Tarixi faktların müqayisəli təhlili zamanı bəlli olur ki, erməni diasporu və lobbisinin fəaliyyəti hələ 1920-ci ildə də ABŞ-ın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina edilməsinin əsas səbəbi olmuş, Ağ Ev Ermənistan Respublikasını tanıdığı halda, Cümhuriyyəti tanımaqdan imtina etmişdi.²⁶ Bu fakt erməni diasporunun tarixən bütün dünya ölkələrində olduğu kimi, ABŞ-da da müntəzəm olaraq anti-türk və anti-Azərbaycan təbliğatı apardığını təsdiq edir. E.Nəsirov “Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər)” adlı monoqrafiyasında “Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsini təhlil edərkən onun Azərbaycana

²² Elman Nəsirov. **A.g.k.**, s.23.

²³ Aygün Kamandari-Məmmədova. **ABŞ-da Azərbaycan diasporunun lobbicilik fəaliyyəti**. Tarix üzrə f.d. elmi dər. al. üç. təq. ed. dis. avtoreferatı. Bakı, 2017, s.25.

²⁴ Əli Həsənov. **Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti**. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, s. 231.

²⁵ Xatirə Heydərova. “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə soyuqluq gətirən amillər”. Bakı, **Tarix və onun problemləri**, №2, 2013, s. 381.

²⁶ İsmayıl Musa. **A.g.k.**, s.509.

qarşı yönəlmiş sanksiya xarakteri daşması və buna görə də ilkin dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionu siyasətinin ziddiyyətli, Ermənistanın və erməni lobbisinin mənafeələrinə xidmət etməsi qənaətinə gəlmişdir.²⁷ M.Qasımlı 907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni diasporu və lobbisinin rolu barədə yazır: "...erməni diasporu və lobbisinin təsiri altında ABŞ Konqresinin komitəsində Azərbaycana humanitar yardımın dayandırılması haqqında düzəliş qəbul edildi".²⁸ F.Həsənoğlu 907-ci maddəni bilavasitə erməni diasporunun Azərbaycan əleyhinə apardığı informasiya müharibəsinin nəticəsi hesab edir: "Ermənilərin xarici dövlətlərdə Azərbaycana qarşı apardıqları informasiya müharibəsinin nəticələrindən biri də Azərbaycanı ABŞ-ın yardımından məhrum edən, ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi "Azadlığı müdafiə aktı"na 907-ci düzəlişdir".²⁹ Z.Əliyev "Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu" adlı tədqiqat əsərində 907-ci maddənin qəbul edilməsinin bilavasitə erməni diasporu amili ilə bağlı olması qənaətinə gəlir: "Erməni diasporu Azərbaycan və ABŞ arasında olan anlaşılmazlıq və ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə edərək 1992-ci ilin oktyabrın 24-də Konqresin 102-ci çağırış 2-ci sessiyasının qəbul etdiyi "Azadlığı Müdafiə Aktı"na 907-ci əlavənin qəbul edilməsinə nail oldu".³⁰ Müəllif "Dünya diasporları" adlı başqa bir əsərində isə, sözügedən maddənin qəbul edilməsinin səbəbləri sırasına Azərbaycan lobbisinin zəif olması amilini də əlavə edir: "Corc Buşun Senatın ona təqdim etdiyi "Freedom Support Act" qanun layihəsini tərəddüd etmədən imzalaması Azərbaycan lobbisinin zəifliyinin nəticəsi idi".³¹ Eyni fikrə Vətən tarixşünaslığında İ.Hüseynov, S.Ələsgərova kimi tədqiqatçıların əsərlərində də rast gəlirik.³² H.Cabbarlı "Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)" adlı tədqiqat əsərində 907-ci maddənin ermənilərin diaspor təşkilatları və lobbiçilik fəaliyyətlərinin nəticəsi hesab edərək yazır: "Erməni diaspor təşkilatlarının lobbiçilik fəaliyyəti nəticəsində ABŞ-ın Azərbaycana maliyyə və iqtisadi yardım etməsini qadağan edən 907 sayılı düzəliş qəbul edildi".³³ E.Arif də 907-ci maddəni təhlil edərkən ABŞ Konqresinin bu qərarı verməyə məhz erməni lobbisi tərəfindən məcbur edilməsi qənaətinə gəlir: "Erməni lobbisi ABŞ Nümayəndələr Palatasını Azərbaycana qarşı 907 sayılı qərar qəbul etməyə məcbur edə bilmişdi".³⁴

²⁷ Elman Nəsirov. **A.g.k.**, s.32.

²⁸ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.155.

²⁹ Fuad Həsənoğlu. "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin konfliktoloji aspektləri". **Qarabağ: suallar və faktlar**. Bakı, Qismət, 2005, s.138.

³⁰ Zaur Əliyev. **Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu**. Bakı, Nurlan, 2001, s.121.

³¹ Zaur Əliyev. **Dünya diasporları**. Bakı, Qismət, 2005, s.74.

³² İsa Hüseynov. "Azərbaycanın ABŞ-da tanınması: maraqlı qrupları və diaspor". Bakı, **Geostrategiya**, №5, 2016, s.41; Sara Ələsgərova. "ABŞ-da Azərbaycan lobbisinin fəaliyyəti". **Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası)**. Bakı, c.69, №1, 2021, s.71-72.

³³ Hətəm Cabbarlı. **Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)**. ATSAM. Bakı, 2014, s.20.

³⁴ Emin Arif. **Ermənistan-Azərbaycan münasibəti sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində**. Bakı, Elm və təhsil, 2011, s.190.

907-ci maddənin qəbul edilməsini bilavasitə erməni lobbisinin təsiri ilə əlaqələndirən B.Bayramova yazır: “Bu qanun layihəsi senator Con Kerrinin və erməni lobbisi təşkilatının dəstəyi ilə konqresmen Ueyn Ouens (Yuta ştatı) tərəfindən Konqresdə irəli sürüldü və 1992-ci ildə erməni lobbisinin təzyiqi nəticəsində Konqres tərəfindən qəbul olundu”.³⁵ N.Bədəlbəyli də 907-ci maddənin qəbulunda erməni lobbisi amilini xüsusi olaraq vurğulayır: “Erməni lobbisinin səyləri amerikalılarda Azərbaycana qarşı müəyyən qərəzlilik yaratdı və bu səbəbdən də iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulması “Azadlığı müdafiə aktı”nın praktik olaraq Azərbaycana qarşı ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan “907-ci düzəliş”in qəbulu ilə üst-üstə düşdü”.³⁶ A.Bağirova isə, 907-ci maddənin qəbulunda erməni lobbisi amilini belə izah edir: “Bu qanun erməni icmasının və lobbisinin təsiri ilə ABŞ-da Azərbaycan haqqında Azərbaycanın Ermənistanı guya blokada saxlaması, Dağlıq Qarabağ ermənilərinə qarşı zorakılıq tətbiq etməsi kimi yalan informasiyalarının fonunda qəbul edilmişdi”.³⁷

907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni lobbisi və diasporunun həlledici rolunun olması faktına xarici tarixşünaslıqda da çox geniş rast gəlinir. Məsələn, britaniyalı müəllif T.Vaal özünün “Qara bağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və müharibə arasında” adlı əsərində 907-ci maddənin qəbul edilməsində erməni lobbisi amilini belə ifadə etmişdir: “1992-ci il oktyabrın 24-də, ABŞ-da seçki kampaniyasının qızğın vaxtında erməni lobbisi Konqres vasitəsilə Azadlığı Müdafiə Aktına edilən 907-ci düzəlişi həyata keçirdi”.³⁸ İsveç tədqiqatçısı S.Kornell “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” adlı əsərində 907-ci maddəni təhlil edərkən bu qənaətə gəlir: “907-ci maddə əsasən ABŞ-dakı erməni icmasının güclü lobbicilik səyləri nəticəsində qəbul edilmişdir”.³⁹ Başqa bir Qərb müəllifi R.Katler isə yazır: “1990-cı illərdə ABŞ-ın Qarabağla bağlı siyasətində son dərəcə yaxşı təşkil edilmiş erməni diasporu dominantlıq etmişdir”.⁴⁰ 907-ci maddənin müəllifi senator C.Kerrinin ermənipərəst mövqeyi və erməni lobbisinin tərkibinə daxil olması faktı isə, xarici tarixşünaslıqda hətta bir sıra erməni tarixçilərinin özləri tərəfindən təsdiq

³⁵ Bircə Bayramova. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində “907-ci maddə” həll olunmamış problem kimi”. Bakı, **Tarix və onun problemləri**, №3, 2011, s.188.

³⁶ Надира Бадалбейли. “Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской Республикой и США в 90-е годы XX века”. Алматы, **Вестник КазНПУ**, №1(32), 2012, s.102.

³⁷ Aysel Bağirova. “XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın Cənubi Qafqaz münaqişələrində maraqlarının hüquqi əsasları”. Bakı, **Geostrategiya**, №01(49), 2019, s.74.

³⁸ Томас де Ваал. **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной**. Москва, Текст, 2005, s.313.

³⁹ Svante Cornell. **The Nagorno-Karabakh conflict**. Uppsala University, Uppsala, 1999, s.99.

⁴⁰ Robert Cutler. “US Interests and ‘Cooperative Security’ in Abkhazia and Karabakh: Engagement versus Commitment”, **Caucasus: War and Peace**, SOTA, Haarlem, 1998, s.136.

edilir. Məsələn, A.Qalstyan “ABŞ-da erməni lobbisi: formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri (1915-2014-cü illər)” adlı namizədlik dissertasiyasında yazır: “C.Kerri ABŞ senatında güclü erməni lobbisinin nümayəndəsi və 1995-2011-ci illərdə ABŞ Konqresindəki erməni məsələləri üzrə qrupun (Armenian Caucus) üzvü olmuşdur. O, erməni soyqırımının tanınması (1984, 2000, 2005, 2006 və 2010-cu illər), 1992-2012-ci illərdə ABŞ tərəfindən Ermənistana maliyyə yardımı ayrılması və 1994-2012-ci illərdə tanınmamış Dağlıq Qarabağ Respublikasına dair qanun layihələrinə, habelə anti-Azərbaycan mahiyyətli 907-ci maddəyə lobbiçilik edib”.⁴¹

İkinci yanaşma, yəni 907-ci maddənin əlavə edilməsində Azərbaycanda o vaxtkı iqtidarın (Prezident Ə.Elçibəy hökuməti) yürütdüyü səriştəsiz xarici siyasətinin əsas rol oynaması fikrinə Vətən tarixşünaslığında bir sıra tədqiqat əsərlərində rast gəlmək olar. Bu mövqə daha çox Ə.Həsənovun tədqiqat əsərlərində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, Ə.Həsənov yazır: “1992-ci ilin iyul-dekabr aylarında Ə.Elçibəy hakimiyyətinin xarici siyasət sahəsində yarıtmaz fəaliyyəti ABŞ-da Azərbaycana qarşı nəinki olub qalan marağı, Azərbaycanın Qafqazda və bütövlükdə regionda kəsb etdiyi əhəmiyyəti də heçə endirdi. ...Məhz elə bu siyasətin nəticəsi və ABŞ-da güclü erməni diasporunun təsiri ilə 1992-ci ilin dekabrında ABŞ Konqresi Azərbaycana hər cür yardım göstərilməsini qadağan edən “907-ci maddə” adlı sənəd qəbul etdi”.⁴² Müəllifin məlumatından bəlli olur ki, sözügedən sənədin qəbul edilməsinə eyni vaxtda iki amil – Azərbaycanda o vaxtkı iqtidarın səriştəsiz xarici siyasəti və güclü erməni diasporunun təsiri səbəb olmuşdur. Ə.Həsənov Azərbaycandakı iqtidarın bu siyasi səriştəsizliyini iki səbəblə izah edir: birincisi, Azərbaycanın fəvqəldövlət olan ABŞ üçün kəsb etdiyi əhəmiyyətin Ə.Elçibəy iqtidarı tərəfindən düzgün qiymətləndirilməməsi və ikincisi, ABŞ-da mövcud olan, etibarlı dayaq və güclü təsir mexanizmlərinə, təşkilati strukturlara malik erməni lobbisinin fəaliyyətinə lazımi əhəmiyyətin verilməməsi.⁴³ F.İsmayılov “Qarabağ konflikti ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində” adlı monoqrafiyasında həm Prezident Ə.Elçibəyin, həm də ondan əvvəlki hökumətin xarici siyasət kursunun səriştəsizliyi nəticəsində ciddi xətalara yol verilməsi qənaətinə gəlir: “1991-1993-cü illərdə xarici siyasətdə ciddi, çox hallarda bağışlanmaz səhvlər buraxmış əvvəlki iqtidarlər Qarabağ konfliktinin həllində də çoxlu əngəllər yaratmış, bu işdə ABŞ kimi qüdrətli dövlətin təsir imkanlarından istifadə etməmişlər”.⁴⁴ Ə.Zeynalabdinov “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022)” adlı elmi məqaləsində yazır: “Müstəqilliyin bərpaından sonra Ermənistan tərəfindən

⁴¹ Арег Галстян. **Армянское лобби в США: формирование и основные направления деятельности (1915-2014 гг.)**. Дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Томск, 2015, s.236-237.

⁴² Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**. Bakı, Azər nəşr, 1998, s.148.

⁴³ Əli Həsənov. **A.g.k.**

⁴⁴ Füzuli İsmayılov. **A.g.k.**, s.69.

Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi zəminində ölkədə meydana gələn qeyri-stabil vəziyyət fonunda mövcud hakimiyyətin uğursuz daxili və xarici siyasət kursu vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. İlk öncə əsasən Rusiya, daha sonra isə Qərb yönümlü xarici siyasət kursu Azərbaycanın mövcud problemlərinin həllinə nəinki səbəb olmadı, hətta onun daha da pisləşməsinə gətirib çıxardı. Torpaqları işğala məruz qaldığı halda ölkə həqiqətlərinin tam dolğunluğu ilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılmaması ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir etməklə yanaşı, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ABŞ-ın Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləməməsi ilə nəticələndi, ...o cümlədən “Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci düzəlişinin qəbul olunmasına səbəb oldu”.⁴⁵

Vətən tarixşünaslığında ikinci yanaşmaya R.Mehdiyevin tədqiqat əsərlərində də geniş rast gəlmək olar. Belə ki, müəllif “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” adlı monoqrafiyasında yazır: “O vaxtkı iqtidarın subyektivizmi və qeyri-peşəkarlığı Azərbaycanla bir sıra dövlətlər arasında münasibətlərdə böhrana gətirib çıxardı. Məhz həmin dövrdə ABŞ Konqresi “Azadlığa dəstək aktı”na əsassız, heç bir faktiki təsdiqi olmayan düzəliş qəbul etdi”.⁴⁶ R.Mehdiyev erməni lobbisinin təsiri amilini qeyd edərkən də, bunu o vaxtkı iqtidarın balanslaşdırılmış xarici siyasət apara bilməməsi ilə əlaqələndirir: “Ölkə rəhbərliyinin ölçülüb-biçilmiş, tarazlı siyasət aparmağa qadir olmaması, beynəlxalq strukturların fəaliyyət mexanizmlərindən bixəbərliliyi bir qrup erməni lobbicisinə “Azadlığa dəstək aktı”na ədalətsiz düzəlişi ABŞ-ın qanunverici orqanından keçirməyə imkan verdi”.⁴⁷ Müəllif “Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə” adlı digər tədqiqat əsərində də eyni fikri təsdiq edir: “Azərbaycanın səriştəsiz və tarazlaşdırılmamış xarici siyasəti nəticəsində ABŞ Konqresi “Azadlığa dəstək aktı”na Azərbaycana hər cür hökumət yardımını qadağan edən 907-ci düzəlişi qəbul edir”.⁴⁸

U.Hüseynova Konqres tərəfindən 907-ci maddənin qəbul edilməsini Prezident Ə.Elçibəy hökumətinin Qərbin, ilk növbədə ABŞ-ın geosiyasi maraqlarına uyğun olmayan xarici siyasət yürütməsi ilə əlaqələndirərək ikinci yanaşma nöqtəyindən çıxış edir. O, belə hesab edir ki, məhz 1992-ci ildə Azərbaycanın Rusiya Federasiyası ilə hərbi müqavilə imzalaması ABŞ Konqresində narazılığa səbəb olmuş və erməni lobbisi yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə etmişdir.⁴⁹ R.Novruzov bu faktı təsdiqləyərək yazır ki, ABŞ Konqresinin “Azadlığı müdafiə aktı”na etdiyi “907-ci düzəliş” ədalətsiz qərar olmaqla yanaşı, bir sıra qaranlıq

⁴⁵ Əsgər Zeynalabdinov. “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022)”. **Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu)**. IX buraxılış. Bakı, Füyuzat, 2022/2023, s.198.

⁴⁶ Ramiz Mehdiyev. **Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri**. Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2005, s.85.

⁴⁷ Ramiz Mehdiyev. **A.g.k.**, s.85.

⁴⁸ Ramiz Mehdiyev. **Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. 2 cildə. I cild**. Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2006, s.476-477.

⁴⁹ Elşən Nəsimov. **ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları**. Bakı, Çıraq, 2006, s. 55.

məqamlara malikdir: “Bu düzəliş 1992-ci ildə Azərbaycanın RF ilə hərbi bağlaşmasından sonra edildi. Cəbhə hakimiyyətinin Yeltsin hakimiyyəti ilə bağladığı hərbi müqaviləyə əsasən, Rusiya Azərbaycana edilən hər hansı bir hücumla cavab olaraq ona yardım etməlidir və ya əksinə, Rusiya hər hansı təhlükə hiss edərsə, Azərbaycan tərəfi ona əlindən gələn yardımı edəcəyini öhdəsinə götürür. Bu gözlənilməz müqavilə Amerika tərəfini qane etmədi”.⁵⁰ Müəllif onu da əlavə edir ki, 1992-ci ildə Bakı ilə Moskva arasında bağlanmış bu müqavilənin şərtləri hələ də qaranlıq qalır.

Bütövlükdə, “Azadlığı müdafiə aktı”nın Azərbaycan Respublikasının nüfuzuna vurulan ağır zərbə kimi səciyyələndirilən 907-ci maddəsi təbii ki, yenice müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan ilə ABŞ arasındakı münasibətlərə öz mənfi təsirini göstərdi. Sözügedən maddə ilə Azərbaycan postsovet məkanında Birləşmiş Ştatların rəsmi yardımından qanunvericilik yolu ilə məhrum edilən yeganə dövlət oldu. Halbuki, İ.Musanın da müqayisə apardığı kimi, hətta Ağ Evin sonralar “şər üçbucağı”nın üzvü hesab etdiyi Şimali Koreya belə həmin vaxt ABŞ-ın müvafiq yardımını alırdı.⁵¹ Ə.Həsənov 907-ci maddənin nəticəsini belə təsvir edir: “Hərtərəfli iqtisadi və siyasi yardıma ehtiyacı olan Azərbaycan təkcə ABŞ-ın deyil, eyni zamanda Vaşinqton ilə bağlı olan və bütün beynəlxalq məsələlərdə onun rəyini nəzərə alan digər ölkələrin də dəstəyindən məhrum oldu”.⁵² Beləliklə, Azərbaycan Respublikası özünün haqq işi uğrunda apardığı mübarizədə nəinki Cənubi Qafqaz regionunda, eləcə də beynəlxalq arenada təklənmiş vəziyyətə düşdü, bunun əksinə olaraq təcavüzkar Ermənistan qüvvələri isə, bir çox dünya dövlətlərinin dəstəyini qazanaraq daha da şirnikləşmiş vəziyyətə düşdü.

1993-cü ilin yanvarında ABŞ-ın yeni prezidenti seçilmiş Bill Klinton öz səlahiyyətlərinin icrasına başladı. B.Klinton prezidentliyinin ilk günlərindən azad bazar iqtisadiyyatı, demokratikləşmə, çoxpartiyalılıq, azad və demokratik seçkilərin keçirilməsi kimi prinsiplərə əsaslanan doktrinasını elan etməklə ABŞ-ın istənilən ölkə ilə diplomatik münasibətlər qurmasının şərtlərini bəyan etmiş oldu. Ə.Həsənov yazır ki, Klintonun ABŞ-ın yeni prezidenti kimi öz vəzifəsinə başladığı dövrdə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri son dərəcə gərgin, kəskin qarşıdurma vəziyyətində idi. Bunun səbəbini Ə.Həsənov belə izah edir: “ABŞ-da Azərbaycana islam fanatizminə yuvarlanan, erməniləri və digər xristianları soyqırma məruz qoyan, insan hüquqlarının və demokratiyanın pozulduğu, rəsmi dövlət adamlarının nə etdikləri və hansı siyasət yeritdikləri bəlli olmayan, qonşu dövlətlərə qarşı ədalətsiz addımlar atan bir dövlət kimi baxır, onun müstəqil siyasət yeritdiyinə, sülh və demokratiyaya can atmasına şübhə ilə yanaşırdılar”.⁵³ M.Qasımlı isə qeyd edir ki, Azərbaycan öz müstəqilliyin bərpaşısından sonra əslində B.Klintonun dok-

---

⁵⁰ Rövsən Novruzova. **XXI əsr. Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. V cildə (I cild)**. Bakı, NURA, 2004, s.189-190.

⁵¹ İsmayıl Musa. **A.g.k.**, s.511.

⁵² Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.148.

⁵³ Əli Həsənov. **A.g.k.**, s.149.

trinasındakı prinsipləri özünün fəaliyyəti üçün qəbul etmişdi, lakin Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti onların həyata keçirilməsinə əngəl törədir, regionda insan hüquqlarını kobud şəkildə pozur və demokratiya yolu ilə inkişafa mane olurdu.⁵⁴

Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra Azərbaycan-ABŞ münasibətləri Vətən tarixşünaslığında

Azərbaycan-ABŞ münasibətləri ümummillı lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin yayında siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra yeni və mühüm mərhələyə qədəm qoydu, nəinki ABŞ ilə münasibətlərdə, bütövlükdə İ.Hüseynovanın təbircə desək, müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində böyük dönüş əmələ gəldi.⁵⁵ Böyük dövlət xadimi H.Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışı müasir Azərbaycan tarixinin elə bir mühüm məqamına təsadüf edir ki, həmin vaxt Azərbaycanda ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi-psixoloji böhran yaranmış, ölkəmiz öz müstəqil dövlətçiliyini itirmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalmış, Azərbaycanı vətəndaş müharibəsinə sürükləyən güclü separatçılıq meyilləri baş qaldırmışdı. Y.Hüseynov bununla bağlı yazır: “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaratdığı çətinliklər və səriştəsiz rəhbərlər üzündən Azərbaycan parçalanmağa və müstəqilliyini itirməyə doğru sürüklənirdi”.⁵⁶ Belə bir ağır vəziyyətdə iqtidarda olan hökumət mövcud problemləri həll edə bilməyərək istefa vermiş, bununla da, Azərbaycan xalqının bütün bu təhlükələrdən qurtulmanın yeganə çıxış yolu kimi bir ümidi qalmışdı: vaxtilə 1969-1982-ci illərdə Sovet Azərbaycanına rəhbərlik edərək onu nəinki bütün Sovet İttifaqında, eləcə də dünyada layiqincə təmsil etmiş dahi lider Heydər Əliyevi yenidən hakimiyyətə dəvət etmək. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ politoloqu Z.Bjezinski həmin vaxtlar demişdi: “Hazırda Azərbaycanı idarə edə biləcək yeganə şəxsiyyət Heydər Əliyevdir!”.⁵⁷ Beləliklə, Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə və konstitusiyaya uyğun olaraq Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. E.Mirbəşiroğlu həmin məqamdakı şərait ilə bağlı yazır: “Ümummillı lider Heydər Əliyevin Azərbaycana ali hakimiyyətə qayıdışı daxili xaosun pik həddə çatması ilə yanaşı, ölkəmizin, dünyanın super güclərinin müdhiş maraqlarının kəskin toqquşduğu, gərgin geosiyasi məkana çevrildiyi tarixi bir zamana təsadüf etmişdir”.⁵⁸ Elə buna görədir ki, Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının tarixi zərurət olması qənaətinə gəlir.⁵⁹

⁵⁴ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.159.

⁵⁵ İradə Hüseynova. **Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu**. Bakı, Təhsil, 2004, s.324.

⁵⁶ Yusif Hüseynov. “Ümummillı lider Heydər Əliyevin gələcəyə istiqamətlənmiş siyasi doktrinası”. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 10 (1). Ankara, 2023, s.357.

⁵⁷ İradə Hüseynova. **A.g.k.**, s.6.

⁵⁸ Elşad Mirbəşiroğlu. **Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli**. Bakı, Elm, 2009, s.461.

⁵⁹ **Xalqa bağışlanan ömür**. V kitab. Bakı, Şəms, 2004, s.222.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı zamanı Azərbaycan-ABŞ münasibətləri daha çox anlaşılmaz xarakter kəsb edirdi.⁶⁰ Belə ki, yeni hakimiyyətə əvvəlkindən iki ölkə arasında münasibətlərdə bir sıra “mirasların” qaldığını göstərən M.Qasımlı bu barədə yazır: “Bu zaman iki ölkə arasında münasibətlərdə anlaşılmazlıq hökm sürürdü. ABŞ-da Azərbaycan haqqında belə bir mənfəi fikir formalaşmışdı ki, guya Azərbaycanda ermənilər öldürülür, insan hüquqları pozulur”.⁶¹ Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışının elə ilk vaxtlarından Azərbaycanın ABŞ ilə münasibətlərindəki anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması, ikitərəfli əlaqələrin yenidən yüksək səviyyədə qurulması istiqamətində səylər göstərilməyə başlandı. Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin Azərbaycanın rəhbərliyinə qayıtmasından sonra respublikamızın xarici siyasəti, o cümlədən ABŞ ilə münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha məqsədyönlü xarakter aldı, daha ardıcıl surətdə həyata keçirilməyə başladı”.⁶² 1993-cü ilin sentyabrında Heydər Əliyev ABŞ Prezidenti B.Klinton, vitse-prezident A.Qor və konqresin spikeri T.Foliyə məktub göndərərək “Azadlığı müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinin qeyri-obyektivliyini əsaslandırır və ABŞ-ı Azərbaycan əleyhinə yönəlmiş bu ayrı-seçkilik xarakterli bəndin ləğv edilməsi üzrə tədbirlərin görülməsinə çağırır. Ə.Həsənov yazır ki, Vaşinqton bu məktuba dərhal reaksiya verərək öz nümayəndəsini Azərbaycana göndərdi.⁶³ 1993-cü ilin 3 oktyabrında xalqın böyük əksəriyyətinin etimadını qazanan Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi və bundan 1 həftə sonra – oktyabrın 10-da keçirilən andiçmə mərasimindəki nitqində ölkəmizin xarici siyasət konsepsiyasını açıqladı: “Bizim xarici siyasətimiz sülhsevər siyasətdir, biz hər bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmürük. Lakin, eyni zamanda nəyin bahasına olursa olsun respublikanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü xarici siyasət vasitəsilə təmin etməyə çalışacağıq”.⁶⁴

1994-cü ildə tərəflərin maraqlarının dəqiqləşməsi və siyasətlərinin əsas elementlərinin aydınlaşması ilə Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Həmin ilin aprelində R.Kozlariç ABŞ-ın Azərbaycandakı yeni fəqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edildi. 1994-cü ilin mayın 4-də Azərbaycan ABŞ Prezidenti B.Klintonun xarici siyasət təşəbbüsü olan “Sülh naminə tərəfdaşlıq” (SNT) proqramına qoşuldu. S.Mustafayeva bunu ölkəmizin rəsmi Vaşinqtonla hərbi-siyasi əməkdaşlığına təkan verən amil kimi səciyyələndirir.⁶⁵ H.Əhmədova da bu fikri təsdiq edir: “SNT proqramında iştirak Azərbaycanın NATO standart-

⁶⁰ Əli Həsənov. **Azərbaycan-ABŞ...**, 1997, s.3.

⁶¹ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.165.

⁶² Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.151.

⁶³ Əli Həsənov. **A.g.k.**, s.152.

⁶⁴ Heydər Əliyev. **Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab.** Bakı, Azərənşr, 1997, s.205-206.

⁶⁵ Səmayə Mustafayeva. **ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007-ci illər).** Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, s.152.

larına yaxınlaşmasına təkan verirdi”.⁶⁶ S.Novruzov Azərbaycanın SNT proqramına qoşulmasını təhlil edərkən yazır: “Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Şimali Atlantika alyansı ilə hərbi-siyasi əlaqələrin genişləndirilməsini balanslaşdırılmış xarici siyasət doktrinasının prioritet vəzifələrindən biri kimi müəyyənləşdirərək bu istiqamətdə praktik addımların atılmasını təmin etdi. Alyansın beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerini və rolunu nəzərə alan ulu öndər H.Əliyev uzaqgörənliklə NATO-nun SNT proqramına qoşulması barədə qətiyyətli qərar verərək 1994-cü ilin mayın 4-də Brüsseldə təşkilatın çərçivə sazişini imzaladı”.⁶⁷ Ş.Məmmədov isə sözügedən hadisəni Birləşmiş Ştatların Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətindəki iştirakında yeni mərhələnin başlanması kimi xarakterizə edərək yazır: “1994-cü ildən ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində iştirakında yeni mərhələ başladı. Azərbaycan NATO ilə əməkdaşlığı genişləndirmək üçün SNT layihəsinə qoşuldu”.⁶⁸ Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqaz regionu, o cümlədən Azərbaycan müstəqilliyin ən erkən vaxtlarından NATO-nun maraqlarında olduqca əhəmiyyətli yer tutmuşdur. A.Əzimli yazır ki, hələ 1991-ci il dekabrın 20-də NATO-nun təşəbbüsü ilə Şimali Atlantika Əməkdaşlığı Şurası (ŞAƏŞ) yaradılmış, 1992-ci ilin martında Azərbaycan və Ermənistan, 1992-ci ilin aprelində isə Gürcüstan ŞAƏŞ-nin üzvü olmuşdur.⁶⁹ 1994-cü ilin mayın 12-də nəhayət ki, Birinci Qarabağ müharibəsinə və Ermənistanın təcavüzünə son qoyan atəşkəsin haqqında sazişin imzalanması ABŞ tərəfindən olduqca müsbət qarşılandı və bundan təqribən 1 ay sonra, iyunun 10-da Türkiyəyə işgüzar səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-ın dövlət katibi U.Kristofer ilə görüşü ikitərəfli münasibətlərin strateji və taktiki aspektlərini müzakirə və müəyyən etmək nöqtəy-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Ə.Həsənov həmin görüşün nəticəsi ilə bağlı yazır: “İkitərəfli münasibətlərlə bağlı hər iki tərəf qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa, regional və beynəlxalq münasibətlərdə sivil prinsiplərə, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli üzrə beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qərarlar qəbul etməyə və münasibətlər qurmağa hazır olduqlarını bəyan etdilər”.⁷⁰ M.Qasımlı isə, sözügedən görüşü “ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələrinin formalaşmağa başlaması” kimi xarakterizə edir.⁷¹

⁶⁶ Həmidə Əhmədova. “NATO-nun Cənubi Qafqaz strategiyası və Azərbaycan Respublikası”. **Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası)**. №4, Bakı, 2015, s.190.

⁶⁷ Siyavuş Novruzov. **Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi**. Bakı, Elm və təhsil, 2019, s.187.

⁶⁸ Şəhriyar Məmmədov. **Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri: siyasi təhlil**. Siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis.-nin avtoreferatı. Bakı, 2018, s.19.

⁶⁹ Azər Əzimli. **Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000)**. Bakı, Adiloğlu, 2001, s.61.

⁷⁰ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.155.

⁷¹ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.170.

1994-cü ilin sentyabrı iki ölkə arasında münasibətlərdə müsbətə doğru atılan növbəti addımlar ilə yadda qaldı. Belə ki, sentyabrın 3-4-də ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi M.Olbrayt Bakıya səfər edərək Prezident H.Əliyev ilə görüşdü və Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə dair bir çox məsələlər müzakirə edildi. Burada ən çox diqqəti çəkən məqam Heydər Əliyevin təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin boşaldılmasında ABŞ-ın dəstəyini istəməsi oldu. M.Olbrayt QHT xətti ilə ABŞ tərəfindən Azərbaycana humanitar yardımlar göstərilməsinin gücləndiriləcəyini, habelə 907-ci maddənin ləğv edilməsi imkanlarının nəzərdən keçiriləcəyini bildirdi.⁷² 1994-cü sentyabrında BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında iştirak etmək üçün ABŞ-a səfər edən Prezident H.Əliyev ABŞ Prezidenti B.Klinton və BMT-nin baş katibi B.Qali ilə görüşdü ki, burada da M.Qasımlı və M.Abdullayevin yazdığı kimi: “Ermənistanın təcavüzünə son qoymaq kimi mühüm məsələlər müzakirə edildi”.⁷³ Bütün bu görüşlər ikitərəfli münasibətlərin inkişafı ilə yanaşı, həm də yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinə öz müsbət təsirini göstərdi və amerikalı tarixçi T.Svyatovskinin də qeyd etdiyi kimi, atəşkəsdən sonra Qarabağ probleminin həlli müvəqqəti olaraq arxa plana keçərək ağırlıq mərkəzi mühüm geosiyasi əhəmiyyət kəsb edən, Azərbaycanın əsas siyasi qayğılarından biri olan neftin üzərinə yönəldi.⁷⁴ 1994-cü ilin sentyabrın 20-də ARDNŞ ilə 12 dövlətin neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus sektorunda neft yataqlarının birgə hasilatı və işlənməsinə dair “Əsrin müqaviləsi” imzalandı.⁷⁵ Həmin şirkətlər arasında ABŞ-ın “Amoko”, “Penzoyl”, “Yunokal”, “Ekson” kimi iri neft şirkətləri də var idi. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalandığı gün ABŞ Prezidenti B.Klinton Prezident H.Əliyevə təbrik məktubu göndərdi və bu nəhəng müqaviləni Azərbaycanın qüdrətli iqtisadi gələcəyinə doğru atılmış həlledici addım adlandırdı.⁷⁶ M.Rzayev “Əsrin müqaviləsi”nin Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə təsiri ilə bağlı yazır: “Dünyanın ən qüdrətli dövləti olan ABŞ-la münasibətlərin nizama salınıb inkişaf etdirilməsində H.Əliyevin xidmətləri misilsizdir. 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması bu yolda ən mühüm və ən başlıca amil, Azərbaycanla Qərbi arasında münasibətlərdə yeni həm də dönüş nöqtəsi oldu”.⁷⁷ N.Məmmədov “Xarici siyasətin Azərbaycan modeli” adlı kitabında “Əsrin müqaviləsi”nin ABŞ-Azərbaycan əlaqələrinin strateji xarakter almasında çox böyük rolunun olmasını qeyd edərək yazır: “Məhz bu müqavilədən sonra ABŞ-Azərbaycan əməkdaşlığının davamı olaraq yenidən Xəzər neftinin hasili və dünya bazarlarına nəqli ilə bağlı müxtəlif inves-

⁷² Əli Həsənov. **A.g.k.**, s.156.

⁷³ Musa Qasımov, Mahir Abdullayev. **Beynəlxalq münasibətlər tarixi. II hissə (XX əsr. 1946-1999-cu illər)**. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, s.124.

⁷⁴ Tadeuş Svyatovskiy. **Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə**. Bakı, XUN, 2000, s. 308.

⁷⁵ Ağalar Abbasbəyli. **Dünya siyasəti**. Bakı, Nurlar, 2011, s.309.

⁷⁶ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.172.

⁷⁷ Məmməd Rzayev. “Heydər Əliyevin xarici siyasəti və Azərbaycanın beynəlxalq uğurları”. **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**. 10 (1). Ankara, 2023, s.263.

tisiya layihələri işlənib hazırlandı və müqavilələr bağlandı”.⁷⁸ E.Nəsirov bu fikri bir qədər də dəqiqləşdirir: “Əsrin müqaviləsi” sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 26 sazişin imzalanmasına yol açdı və ABŞ şirkətləri (“Amoko” – 17.01%, “Yunokal” – 10.0489 %, “Ekson” – 8.0006 %, “Penzoyl” – 4.8175% olmaqla) ümumilikdə 40%-lik paya sahib oldular.⁷⁹

1994-cü il sentyabrın 27-də Nyu-Yorkda B ABŞ Prezidenti B.Klinton və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev arasında görüş baş tutdu. Həmin görüşün əhəmiyyətini Ə.Həsənov belə izah edir: “ABŞ Prezidenti Dağlıq Qarabağ problemi yaranan gündən bəri ilk dəfə olaraq bu məsələdə rəsmi Yerevanın deyil, Azərbaycanın mövqeyini müdafiə etdiyini bildirmiş və Azərbaycanın ABŞ üçün arzu edilən, əhəmiyyətli ölkə olduğunu bəyan etmişdir”.⁸⁰ H.Paşayev yazır ki, bu görüş ilə ABŞ və Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin ilk araşdırma mərhələsini başa çatdı.⁸¹ ATƏM üzvü olan ölkə rəhbərlərinin 1994-cü ilin dekabrında keçirilən Budapeşt sammitində çıxış edən Prezident Heydər Əliyev ATƏM-in Avropada oynadığı rola, onun təkmilləşdirilməsi zərurətinə böyük diqqət yetirərək qeyd etdi ki, müasir şəraitdə ATƏM-in rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır.⁸² Sammitdə ABŞ nümayəndələrinin yaxından iştirakı ilə qətnamə qəbul olundu. Həmin qətnaməyə görə, Avropanın müxtəlif bölgələrində baş verən münafişələr, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münafişəsinin həll edilməsi ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından çıxarılaraq birbaşa ATƏT-in ixtiyarına verilməli və münafişə zonalarında, eləcə də Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən problemin həllində hər hansısa ölkənin deyil, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri yerləşdirilməli idi”.⁸³ Ə.Həsənov bunu ATƏM-in bütün fəaliyyəti dövründə, o cümlədən Minsk qrupunun yaradıldığı 1992-ci ildən bəri ilk dəfə olaraq Azərbaycanı tamamilə təmin edən mühüm bir qətnamə kimi xarakterizə edir.⁸⁴

1995-1996-cı illərdə Ə.Həsənovun təbirincə desək, iki ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etdi. 1995-ci ilin apreliyində ABŞ-ın energetika naziri H.O’lirinin ölkəmizə səfəri zamanı Azərbaycanın beynəlxalq neft konsorsiumundakı (latınca “consortium” – ortaqlıq, cəmiyyət) payının 5%-nin ABŞ-ın “Ekson” şirkətinə ayrılması haqqında sənəd imzalandı.⁸⁵ M.Qasımlı bu hadisəni Azərbaycan-ABŞ münasibətlərdə etimadı artırmağa və inamsızlığı aradan qaldırmağa kömək edən amil kimi qiymətləndirir.⁸⁶ ABŞ tərəfindən ən azı digər Cənubi Qafqaz respublikalarına edilən yardım qədər Azərbaycana da humanitar yardım göstərilməsini təmin etmək uğrunda Azərbaycan diplomatiyasının səyləri

⁷⁸ Novruz Məmmədov. **Xarici siyasətin Azərbaycan modeli**. Bakı, Çaşıoğlu, 2012, s.110.

⁷⁹ Elşən Nəsirov. **A.g.k.**, s.99.

⁸⁰ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.156.

⁸¹ Hafiz Paşayev. **Yüksəkliyə doğru**. Bakı, Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti, 2008, s. 82.

⁸² Əli Həsənov. **Müasir beynəlxalq münasibətlər...**, 2005, s.375.

⁸³ Əli Həsənov. **Azərbaycan və ATƏT**, s.28-29.

⁸⁴ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.157.

⁸⁵ Heydər Əliyev. **Müstəqilliyimiz əbədidir. Üçüncü kitab**. Bakı, Azərneşr, 1997, s.385.

⁸⁶ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.174.

1996-cı ilin əvvəlində öz bəhrəsini verir. Belə ki, həmin ilin 25-26 yanvarında konqresmen Çarlz Vilsonun təklifi ilə Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsini nəzərdə tutan qanun layihəsi Nümayəndələr palatasında, daha sonra isə Senatda qəbul edildi və ABŞ Prezidenti B.Klinton tərəfindən təsdiq olundu. Z.Əliyev göstərir ki, konqresmen Ç.Vilsonun bu təşəbbüsü “Azadlıq müdafiə aktı”nın 907-ci maddəsinə edilmiş əlavə idi.⁸⁷ Bu mənada, sözügedən qanun layihəsi Vətən tarixşünaslığında bəzən “Vilson düzəlişi” kimi də qeyd olunur. “Vilson düzəlişi” əvvəllər olduğu kimi ABŞ-ın Azərbaycana yalnız QHT xətti və şəxsi xeyriyyəçi təşkilatlar vasitəsilə humanitar yardım göstərilməsinin mümkünlüyünü təsbit etsə də, burada mühüm bir fərqli məqam var idi. Həmin məqam E.Nəsirovun da yazdığı kimi belə idi: “Azərbaycan hökumətinə yardım o halda göstərilə bilər ki, Prezident müəyyən etsin ki, QHT vasitəsilə Azərbaycana göstərilən yardım qaçqınların və məcburi köçkünlərin ehtiyaclarını lazımı səviyyədə ödəmir”.⁸⁸ Göründüyü kimi, burada artıq Amerika QHT-ləri ilə yanaşı ABŞ-ın dövlət yardımından söhbət gedir. Bütövlükdə, sözügedən qanunun qəbul edilməsini Azərbaycan diplomatiyasının erməni lobbisi üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirmək olar. Çünki, Ə.Həsənovun yazdığı kimi: “Konqresin 1995-ci ilin mayında qəbul edə bilmədiyi “Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsi haqqında” qanun layihəsi məhz bu dəfə bəyənilmiş və erməni lobbisinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq təsdiq edildi”.⁸⁹

1997-ci ilin 27 iyulundan – 6 avqustunadək Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk dəfə olaraq rəsmi səfər etməsi iki ölkə arasındakı münasibətlərdə çox mühüm tarixi hadisə oldu. Vətən tarixşünaslığında sözügedən hadisə birmənalı olaraq Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin zirvəsi, yeni mərhələnin başlanğıcı, dönüş anı kimi xarakterizə olunur. Belə ki, Ə.Həsənov həmin hadisənin tarixi əhəmiyyəti ilə əlaqədar yazır: “Bu səfər özünün bütün əlamət və cəhətlərinə görə tarixi əhəmiyyət kəsb etmiş və Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur”.⁹⁰ H.Paşayev bu səfəri ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini yeni strateji səviyyəyə qaldırmağa kömək edən hadisə kimi qiymətləndirir.⁹¹ S.Qurbanova bu səfər ilə Azərbaycan-Amerika münasibətlərində növbəti mərhələnin əsasının qoyulması qənaətinə gəlir.⁹² Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzinin 2013-cü ildə ərsəyə gətirdiyi “30 tarixi səfər” adlı kitabda Prezident Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri müstəqil Azərbaycan tarixinin 1993-2003-cü illəri əhatə edən on illik periodu ərzində baş tutmuş ən mühüm tarixi

⁸⁷ Zaur Əliyev. **Beynəlxalq münasibətlərdə...**, 2001, s.124.

⁸⁸ Elşən Nəsirov. **A.g.k.**, s.46.

⁸⁹ Əli Həsənov. **Azərbaycanın xarici siyasəti...**, 1998, s.161.

⁹⁰ Əli Həsənov. **A.g.k.**, 1998, s.171.

⁹¹ Hafiz Pashayev. “Azerbaijan-US relations: from unjust sanctions to strategic partnership”. **Azerbaijan in global politics. Crafting foreign policy**. Baku, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009, s.125.

⁹² Сова Гурбанова. **Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики**. Баку, Şərq-Qərb, 2010, s.22.

səfərlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir: “Bu səfər öz əhəmiyyətinə, keçirilən görüşlərin sayı və dəyərinə, imzalanan sənədlərin vaciblik dərəcəsinə görə, tarixi hesab olunur”.⁹³ 1998-ci ildən M.Qasımlının təbirincə desək, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz regionunda hərbi-siyasi maraqları genişlənməyə başladı.⁹⁴ 1998-ci il oktyabrın 1-dən etibarən Azərbaycan da daxil olmaqla hər üç Cənubi Qafqaz ölkəsi ABŞ-ın Avropadakı qüvvələrinin komandanlığının cavabdehlik zonasına daxil edildi ki, bu da ABŞ-ın region siyasətinin fəallaşmasından xəbər verir. Bundan başqa, Azərbaycan-ABŞ münasibətləri iqtisadi sferada da yüksələn tendensiya ilə inkişaf etməkdə idi. Belə ki, artıq 1999-cu ilin yanvarına qədər V.Quluzadənin “Gələcəyin üfüqləri” adlı kitabında yazdığı kimi: “ABŞ neft şirkətləri Azərbaycana 1 milyard dollardan artıq investisiya qoydular”.⁹⁵

Nəticə

Beləliklə, SSRİ-nin dağılmasından sonra öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycanın dünyanın yeganə fəvqəldövləti və ən mühüm güc mərkəzlərindən biri olan ABŞ ilə münasibətləri müstəqilliyinin ən erkən vaxtlarından mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. 1991-1993-cü illərdə iki dövlət arasında ilk münasibətlər mürəkkəb və anlaşılmaz xarakterli olmuş, yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə böyük qayıdışından sonra ikitərəfli münasibətlərdə strateji tərəfdaşlığa istiqamətlənən böyük dönüş nöqtəsi yaranmış və Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yüksəliş tendensiyası ilə inkişaf etməyə başlamışdır. Bütün bu və ya digər məsələlər Vətən tarixşünaslığında çoxsaylı araşdırmalarda – monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələrdə və s. geniş şəkildə öz əksini tapmış, mühüm tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həmin tarixşünaslıq materiallarının müqayisəli təhlili problemi daha dərinləndirən və hərtərəfli tədqiq etməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa və lazımı nəticələr çıxarmağa əlverişli şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **30 tarixi səfər: Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri (1993-2003)**. Bakı, CBS, 2013.
2. Abbasbəyli Ağalar. **Dünya siyasəti**. Bakı, Nurlar, 2011.
3. Kamandari-Məmmədova Aygün. **ABŞ-da Azərbaycan diasporunun lobbicilik fəaliyyəti**, Tarix üzrə f.d. elmi dər. al. üç. təq. ed. dis. avtoreferatı, Bakı, 2017.
4. Bağırova Aysel. “XX əsrin 90-cı illərində ABŞ-ın Cənubi Qafqaz münaqişələrində maraqlarının hüquqi əsasları”. **Geostrategiya**, №01(49), Bakı, 2019, s.73-76.

⁹³ **30 tarixi səfər: Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin rəsmi və dövlət səfərləri (1993-2003)**. Bakı, CBS, 2013, s.229.

⁹⁴ Musa Qasımlı. **A.g.k.**, s.209.

⁹⁵ Vəfa Quluzadə. **Gələcəyin üfüqləri**. Bakı, Azərneşr, 1999, s.38.

5. Əzimli Azər. **Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000)**. Bakı, Adiloğlu, 2001.
6. Bayramova Bircə. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində “907-ci maddə” həll olunmamış problem kimi”. **Tarix və onun problemləri**, №3, Bakı, 2011, s.188-192.
7. Əhmədov Elçin. **Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: beynəlxalq təşkilatların və böyük dövlətlərin siyasəti**. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı, 2015.
8. Nəsirov Elman. **Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər)**. Bakı, Qanun, 1998.
9. Mirbəşiroğlu Elşad. **Siyasi münaqişələr: mahiyyəti, quruluşu, həlli**. Bakı, Elm, 2009.
10. Nəsirov Elşən. **ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları**. Bakı, Çıraq, 2006.
11. Emin Arif. **Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində**. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
12. Həsənov Əli. **Azərbaycan-ABŞ: anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdaşlığa doğru: (oktyabr 1991 – avqust 1997)**. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 1997.
13. Həsənov Əli. **Azərbaycan və ATƏT**. Bakı, Işıq, 1997.
14. Həsənov Əli. **Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**. Bakı, Azərənşr, 1998.
15. Həsənov Əli. **Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti**. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005.
16. Zeynalabdinov Əsgər. “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər (1991-2022)”. **Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu)**. IX buraxılış. Bakı, Füyuzat, 2022/2023.
17. Həsənoğlu Fuad. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin konfliktoloji aspektləri”. **Qarabağ: suallar və faktlar**. Bakı, Qismət, 2005.
18. İsmayılov Füzuli. **Qarabağ konflikti ABŞ-ın qlobal siyasəti kontekstində**. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001.
19. Pashayev Hafiz. “Azerbaijan-US relations: from unjust sanctions to strategic partnership”. **Azerbaijan in global politics. Crafting foreign policy**. Baku, Azerbaijan Diplomatic Academy, 2009, pp.109-129.
20. Paşayev Hafiz. **Yüksəkliyə doğru**. Bakı, Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti, 2008.
21. Cabbarlı Hatəm. **Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012)**. Bakı, ATSAM, 2014.
22. Heydər Əliyev. **Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab**. Bakı, Azərənşr, 1997.
23. Əhmədova Həmidə. “NATO-nun Cənubi Qafqaz strategiyası və Azərbaycan Respublikası”. Bakı, **Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası)**, №4, 2015, s.189-195.

24. **Xalqa bağışlanan ömür. V kitab.** Bakı, Şəms, 2004, 428 s.
25. Heydərova Xatirə. “ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə soyuqluq gətirən amillər”. **Tarix və onun problemləri**, №2, 2013, s.381-386.
26. Hüseynova İradə. **Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu.** Bakı, Təhsil, 2004.
27. Hüseynov İsa. “Azərbaycanın ABŞ-da tanındılması: maraqlı qrupları və diaspor”. **Geostrategiya**, №4. Bakı, 2016, s. 40-43.
28. Musa İsmayıl. **Çağdaş beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti.** Bakı, Bakı Universiteti, 2011.
29. James P. Nicol. **Diplomacy in the Former Soviet Republics,** Praeger, Westport, 1995.
30. Rzayev Məmməd. **Heydər Əliyevin xarici siyasəti və Azərbaycanın beynəlxalq uğurları.** Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10 (1), Ankara, 2023, s. 260-269.
31. Qasımlı Musa. **Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə.** Bakı, Mütərcim, 2015.
32. Qasımov Musa, Abdullayev Mahir. **Beynəlxalq münasibətlər tarixi. II hissə (XX əsr. 1946-1999-cu illər).** Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
33. Cafersoy Nazim. **Elçibey dönemi Azərbaycan dış politikası (Haziran 1992-Haziran 1993). Bir bağımsızlık mücadelesinin diplomatik öyküsü.** Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi. Ankara, 2001.
34. Məmmədov Novruz. **Xarici siyasətin Azərbaycan modeli.** Bakı, Çarşıoğlu, 2012.
35. Mehdiyev Ramiz. **Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri.** Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2005.
36. Mehdiyev Ramiz. **Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. 2 cildə. I cild.** Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2006.
37. Robert Cutler. “US Interests and ‘Cooperative Security’ in Abkhazia and Karabakh: Engagement versus Commitment”, **Caucasus: War and Peace**, SOTA, Haarlem, 1998, p.132-144.
38. Novruzov Rövşən (Vəlizadə). **XXI əsr. Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. V cildə. I cild.** Bakı, NURA, 2004.
39. Ələsgərova Sara. “ABŞ-da Azərbaycan lobbisinin fəaliyyəti”. **Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası).** Bakı, c.69, №1, 2021, s.67-76.
40. Mustafayeva Səmayə. **ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007-ci illər).** Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009.
41. Novruzov Siyavuş. **Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi.** Bakı, Elm və təhsil, 2019.
42. Svante Cornell. **The Nagorno-Karabakh conflict.** Uppsala University, Uppsala, 1999.

43. Məmmədov Şəhriyar. “Müstəqilliyin ilk dövrlərində ABŞ-Azərbaycan münasibətləri”. **AMEA Fəlsəfə İnstitutu Elmi əsərləri**. №2(29). Bakı, 2017, s. 243-249.
44. Məmmədov Şəhriyar. **Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri: siyasi təhlil**. Siyasi e.üzrə fəls.d-ru e.dər.al. üçün təq.ol.dis.-nin avtoreferatı. Bakı, 2018, 25 s.
45. Svyatohovski Tadeuş. **Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə**. Bakı, XUN, 2000.
46. Quluzadə Vəfa. **Gələcəyin üfüqləri**. Bakı, Azərneşr, 1999.
47. Hüseynov Yusif, “Ümummillil lider Heydər Əliyevin gələcəyə istiqamətlənmiş siyasi doktorinası”. **Akademik Tarix ve Düşünce Dergisi**. 10 (1), Ankara, 2023, s.356-362.
48. Əliyev Zaur. **Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu**. Bakı, Nurlan, 2001.
49. Əliyev Zaur. **Dünya diasporları**. Bakı, Qismət, 2005.
50. Галстян Арег. **Армянское лобби в США: формирование и основные направления деятельности (1915-2014 гг.)**. Дис. на соискание уч. ст. канд. ист. наук, Томск, 2015.
51. Гусейнов Вагиф, Олег Поклоннов, Сергей Демиденко. “Региональное измерение”. **Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008 годы)**. Москва. Красная звезда, 2008.
52. Бадалбейли Надира. “Становление и формирование политических отношений между Азербайджанской Республикой и США в 90-е годы XX века”. Алматы, Вестник КазНПУ, №1(32), 2012, с.101-106.
53. Гурбанова Сона. **Гейдар Алиев и внешнеполитический курс Азербайджанской Республики**. Баку, Şərq-Qərb, 2010.
54. Томас де Ваал. **Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной**. Москва, Текст, 2005.
55. Гусейнова Утарида. **Азербайджан-США: перспективы сотрудничества (90-е годы)**. Баку, Нурлан, 2000.
56. Armenian Americans. https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Americans

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Balamirzə Məmmədli Aydın oğlu – Balamirza Mammadli Aydin – Baku
Bakı Dövlət Universitetinin tarix State University doctoral student of
fakültəsinin doktorantı. Azərbaycan, History faculty. Azerbaijan, Baku.
Bakı.

UOT: 94

RUSIYA İŞĞALINDAN SONRA ŞƏKİ ƏHALİSİNİN ANADOLUYA
MƏCBURİ KÖÇÜ TARİXİNDƏN (TÜRKİYƏ MƏNBƏLƏRİ ƏSASINDA)

©2024

VİDADİ UMUDLU*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-476-2798; e-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.97>

Xülasə: Təqdim olunan məqalə Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra yerli əhalinin müəyyən qisminin Anadolu torpaqlarına məcburi köçü mövzusunda həsr olunmuşdur. Məqalədə çar Rusiyasının işğalçılıq siyasəti və əhalini məcburi köçə sövq edən səbəblər; köçlərin dinamikası, habelə köçkünlərin Anadolu torpaqlarında yerləşdirilməsi də öz əksini tapmışdır.

Köçkünlərin müvəqqəti yerləşdirilməsi və məskunlaşdırılmasında, eləcə də mühacirlərin cəmiyyətə integrasiya olunmasında Osmanlı dövlətinin atdığı addımlar mühüm rol oynamışdır. Məqalədə köçkünlərin problemlərinin həllini öz üzərinə götürən Mühacirət Komissiyasının əvəzsiz xidmətlərindən də bəhs olunur. Təqdim olunan məqalə əsasən, Türkiyə Respublikası Cümhurbaşkanlığı Dövlət Arxivlərinin sənədləri əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Cümhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri, Şəki xanlığı, çar Rusiyası, işğal, məcburi köçlər, Osmanlı dövləti, Mühacirət Komissiyası

FROM THE HISTORY OF THE FORCED MIGRATION OF THE SHEKI
POPULATION TO ANATOLIA AFTER THE RUSSIAN INVASION (BASED ON
TURKISH SOURCES)

©2024

VİDADİ UMUDLU*

*ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov
ORCID: 0000 0002 4766 2798; e-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk

Abstract: The presented article is dedicated to the forced migration of a part of the local population to the Anatolian lands after the conquest of the Sheki Khanate by Russia. The article reflects the occupation policy of Tsarist Russia and the reasons that induced the population to forced migration, the dynamics of migration, as well as the settlement of displaced persons in Anatolian lands.

The activities of the Ottoman state played an important role in the temporary accommodation and resettlement of displaced persons, as well as in the integration

of emigrants into Ottoman society. The article also mentions the invaluable services of the Migration Commission, which takes on the problems of migrants. The presented article is mainly researched on the basis of documents from the State Archive of the President of the Republic of Turkey.

Keywords: *Presidential State Archives, Sheki Khanate, tsarist Russia, occupation, forced migrations, Migration Commission*

ИЗ ИСТОРИИ ВЫНУЖДЕННОЙ МИГРАЦИИ ШЕКИНСКОГО
НАСЕЛЕНИЯ В АНАТОЛИЮ ПОСЛЕ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ (ПО
ТУРЕЦКИМ ИСТОЧНИКАМ)

©2024

ВИДАДИ УМУДЛУ

Институт Истории и Этнологии НАНА имени А.А.Бакиханова
ORCID: 0000 0002 4766 2798; e-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk

Резюме: *Представленная статья посвящена вынужденному переселению части местного населения Шекинского ханства Анатолийские земли после завоевание России. В статье отражена оккупационная политика царской России и причины, побудившие население к вынужденной миграции, динамика миграции, а также расселения вынужденных переселенцев на Анатолийских землях.*

Деятельность Османского государства сыграла важную роль во временном размещении и расселении перемещенных лиц, а также в интеграции иммигрантов в османское общество. В статье также упоминается о услугах Миграционной комиссии, которая взяла на себя проблемы переселенцев. Представленная статья в основном исследована на основе документов Государственного архива Президента Турецкой Республики.

Ключевые слова: *Государственный архив Президента, Шекинское ханство, царская Россия, оккупация, вынужденные переселения, Османское государство, Миграционная комиссия.*

Giriş

Miqrasiya məsələlərindən bəhs edən mövzular həmişə aktual olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan xalqının zaman-zaman məcburi köçürülmələrlə üz-üzə qalaraq öz doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalması təqdim olunan məqalənin əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. Könüllü şəkildə baş verən miqrasiyalardan fərqli olaraq məcburi köçürülməyə məruz qalan insanlar qarşıya çıxan bütün şərtlərlə razılaşmalı, gedəcəyi yerin həyat şəraitinə alışmaq məcburiyyətində idi. XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra yerli

əhalinin bir qisminin Osmanlı torpaqlarına məcburi köçünü də bu qisim köçlərə aid etmək olar.

Şəki xanlığının əsası XVIII əsrin ortalarında Hacı Çələbi tərəfindən qoyulmuşdur. İlk vaxtlar xanlıq güclü təsir bağışlasa da, daxili münaqişələr xanlığı xeyli zəiflətməmişdi.

Köçürülmələrin səbəblərinə gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, bu birbaşa Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin nəticəsi idi. Əhalini köçə sövq edən Rusiya hökuməti onların əmlakını mənimsəyir, onların yerinə xristianları məskunlaşdırmağı nəzərdə tuturdu. Digər tərəfdən çar hakim dairələri əhalini köçməyə məcbur etməsinə baxmayaraq, bunun üçün ərizə yazılmasını və rüsum ödənilməsinə tələb edirdi. İşğal faktını qəbul etmək istəməyən yerli əhalinin əsas narahatlıqlarından biri də, gələcək nəsillərdə dini etiqadın qorunub saxlanılmasına heç bir təminatın olmaması idi.

Şəki əhalisinin Anadoluya məcburi köçü tarixindən

Rusiya işğalı ərəfəsində Şəki xanlığı Şəki, Xaçmaz, Qutqaşen, Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpout və Göynük mahallarına bölünürdü. Ərazisi məhsuldar və əhalisi sıx idi, ipəkçilik geniş inkişaf etmişdi. Xanlığı Hacı Çələbi xanın nəticəsi, Səlim xan idarə edirdi.¹ 1805-ci il mayın 21-də imzalanan Kürəkçay müqaviləsindən sonra Şəki xanlığı siyasi cəhətdən çar Rusiyasından asılı vəziyyətə düşdü. Xanlıq müstəqil xarici siyasətdən məhrum edildi, çar xəzinəsinə vergi vermək məcburiyyətində qaldı. Xanlığın mərkəzində rus qoşunları yerləşdirildi. Xanın hakimiyyəti tamamilə məhdudlaşdırıldı.² Lakin 1806-cı ilin yayında Qarabağlı İbrahimxəlil xanın mayor Lisaneviç tərəfindən öldürülməsindən sonra Səlim xan rus qoşunlarını xanlıqdan çıxarmağa nail olsa da bu çox uzun sürmədi. 1806-cı ilin payızında Rusiya qoşunlarının yeni istilacı yürüşləri başladı. Digər xanlıqlarla yanaşı, Şəki xanlığı işğal olundu və Səlim xan hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Bu hadisə şəkililərin narazılığına səbəb oldu. Xoylu Cəfərqulu xanın Şəki xanı təyin edilməsi narazılığı daha da gücləndirdi. Baş komandan Qudoviç yeni xanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün xanlığın ərazisinə xeyli qüvvə cəlb etmişdi.³ Bu bölgənin vəziyyətinə ağır zərbə vurmuş oldu. Nəticədə Səlim xanla yanaşı, yerli əhalinin bir hissəsi xanlığı tərk edərək cənuba üz tutmaq məcburiyyətində qaldı. Bununla da Şəki xanlığından əhalinin məcburi köçü başlamış oldu.

Çar Rusiyasının istilası ilə üz-üzə qalan keçmiş xanlığın ərazisindən əhali işğal faktı ilə barışmayaraq ölkəni tərk etməyə başladı. Bu köçlərə əsasən ruhani təbəqə, eləcə də xanın yaxın adamları, bəylər və digər nüfuzlu şəxslər başçılıq

¹ **Важ:** Vidadi Umudlu. **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828).** Bakı, 2004.

² **Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК) (Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии, князя Павла Дмитриевича Цицианова, 1802-1806).** Том II. Тифлис, 1868, с. II, sn. 1436.

³ **Şəki: Ən qədim zamanlardan günümüzədək.** Bakı, 2020, s. 250.

edirilər. Köçə məcbur olan əhali uzun illər ərzində məskunlaşdıqları ərazilərdən didərgin salınır, uzun və məşəqqətli köç həyatına qədəm qoyurdular. Köçlər bəzən bütün kəndləri əhatə edirdi. Əhali əvvəlcə Rusiya işğalının yayılmadığı ərazilərə köç edir, işğal genişləndikcə isə cənuba və Anadoluya üz tuturdu.

Şəki əhalisinin Anadoluya məcburi köçü ilə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti Cümhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri Başkanlığı, Osmanlı Arxivi Külliyyəsi (TCCDAB, OAK) müxtəlif fondlarında çoxsaylı sənədlər hifz olunur. Arxiv sənədləri bizə köçlərin dinamikasını izləməyə imkan verir. Bu sənədlər arasında Şəki əhalisindən olan müxtəlif şəxslərin köçlə bağlı müraciətləri də yer almaqdadır. Onu da qeyd edək ki, keçmiş Şəki xanı Səlim xanın Türkiyəyə köçü və oradakı həyatı çoxsaylı arxiv sənədlərində də öz əksini tapmışdır.

TCCDAB, OAK sənədlərindən aydın olur ki, Şəki xanlığının ruslar tərəfindən işğalından sonra Səlim xanın öz dəstəsi ilə əvvəlcə Təbrizə, sonra isə Bağdada gedərək İraq hakimi Davud paşadan Osmanlı torpaqlarında yaşamasına icazə istəmişdir.⁴ Səlim xanın əvvəlcə Təbrizə, sonra isə Osmanlı torpaqlarına köçü ilə Şəki əhalisinin də Anadolu torpaqlarına köçü başlamışdı. Rus tarixçisi N.Dubrovin qeyd edirdi ki, 1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki xanlığının ruslar tərəfindən işğalından sonra Səlim xanla birlikdə bir çox şəkilli də öz doğma yurduyasını ataraq köç etməli olmuşdu.⁵ Çar Rusiyasının hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən əhali işğalın elə ilk günlərindən başlayaraq öz doğma torpaqlarını tərk edərək Səlim xanla birlikdə cənuba çəkilməli olmuşdular.

Osmanlı dövlətinin razılığı ilə köç etməyə nail olan Səlim xan əvvəl Ərzuruma göndərilmişdir.⁶ Beləliklə Ərzuruma gələn keçmiş Şəki xanı Səlim xanın və yaxın adamlarının Anadolu həyatı başlamışdır.

Ərzurumdan Osmanlı sarayına məktub yazan Səlim xan əsas məqsədinin İstanbulla gedib Osmanlı padşahı ilə görüşmək olduğunu bildirmişdir. Məktubdan görüldüyü kimi Osmanlı sultanı ilə görüşməyə can atan Səlim xanın əsas məqsədinin heç də Türkiyədə məskunlaşmaq deyil, xanlığın ərazisinin işğalçılardan təmizləmək üçün lazımi köməyin alınması olmuşdur.⁷ Şəki xanlığının ləğvindən sonra Səlim xanın geri dönməsinə ümidləri azalsa da, məqam gözləyən keçmiş xan Osmanlı sarayından yardım alaraq Şəkinin geri qaytarılmasına hər an hazır olmuşdur. Bunu 1826-cı ildə Azərbaycanda baş verən üsyanlar zamanı Səlim xanın

---

⁴ **Türkiyə Cümhuriyyəti Cümhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri Başkanlığı, Osmanlı Arxivi Külliyyəsi** (TCCDAB, OAK), Xətti-Humayun (HAT) fondu, sn.761/35955; Bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Kollektiv monoqrafiya. – Bakı: Turxan NPB, – 2020. – (708 s.) s.251, 265.

⁵ Николай Дубровин. **История войны и владычества русских на Кавказе. Т.5. От убийства князя Цицианова до подавления восстания царевича Григория 1812 г.** СПб., 1887, с.86.

⁶ **TCCDAB, OAK, HAT, 761/35955**; Bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Bakı: Turxan NPB, 2020, 708 s., s.265.

⁷ **TCCDAB, OAK, HAT, 823/37395**; Bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Bakı: Turxan NPB, 2020, 708 s., s.265.

oğlu Hüseyn xanın Şəkiyə daxil olaraq hakimiyyəti ələ alması və çar qoşunlarının müqavimətsiz xanlığın ərazisini tərk etməsi sübut edir.

1822-ci ildə Ərzurumdan Ankaraya göndərilən keçmiş Şəki hakimi Səlim xana Osmanlı dövləti tərəfindən maaş təyin edilmişdir.⁸ Səlim xanın təbəəsi olan Məhəmməd Çələbi də əvvəlcə Ankarada yerləşmiş, sonra Bursada tarla ilə təmin olunmuşdur.⁹ Onu da qeyd edək ki, digər bölgələrlə müqayisədə Şəki bölgəsindən daha çox mühacir Osmanlı torpaqlarına köç etmiş, onlar əsasən Bursa, Ankara, Sivas, Trabzon, İstanbul, Amasya və başqa bölgələrdə məskunlaşmışdılar.

Şəkili məcburi köçkünlər həm quru yolu ilə Cənubi Azərbaycandan keçməklə, həm də Gürcüstandakı Qara dəniz limanları vasitəsi ilə Anadoluya hərəkət edirdilər. Qara dəniz vasitəsi ilə gəmilərlə Osmanlı dövlətinə gələn mühacirlər əsasən Trabzon və Samsun limanlarında toplanır, buradan müxtəlif bölgələrə göndərilirdilər. Şəkidən olan mühacirlərdən 20 nəfərin Mədinəyə, 124 nəfərin Ərzuruma, 2 nəfərin İstanbula, Şirvandan olan 15 nəfər mühacirin isə İstanbula göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.¹⁰ Həmin ilin dekabrında gəmi ilə Samsuna gələn daha 868 nəfərlik Dağıstan və noqay mühacirlərinin bir qismi Ərzurumda öz həmvətənlərinin yanında, digər bir qismi isə Amasyada yerləşdirilmişdi.¹¹ Dağıstan və Naxçıvan mühacirlərindən olan 128 nəfərin münasib yerlərdə məskunlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu.¹² Bir məsələni də qeyd edək ki, Osmanlı arxiv sənədlərində Şəki və Şirvan bölgələrindən gələn insanları adətən Dağıstanlı kimi qələmə verilir, yalnız doğulduğu bölgəni müəyyən edincə bunu aydınlaşdırmaq mümkün olurdu.

Qeyd edək ki, mühacirlərin istədikləri yerdə məskunlaşdırılması diqqət çəkən məqamlardandır. Digər tərəfdən də, mühacirlərimizin məskunlaşma yerlərini özlərinin seçməsi, görünür əvvəlki illərdə həmin ərazilərə öz həmvətənlərinin köçü ilə bağlı idi. Köçlər zamanı diqqət çəkən məqamlardan biri də, ailə üzvlərinin bir qisminin Osmanlı torpaqlarında, qalan üzvlərinin öz doğma yurdlarında olmasıdır. Belə faktlar həddindən artıq çoxdur. Görünür mühacirət edən ailə başçısı vəziyyəti yoluna qoyduqdan sonra ailənin digər üzvlərini gətirməyi nəzərdə tuturdu. Şəkidə qalan qohumların Osmanlı dövlətinə gətirilməsi ilə bağlı çoxsaylı müraciətlərin olması mühacirlərin öz vəziyyətlərindən razılığı kimi də qəbul edilməlidir.

Arxiv sənədlərində keçmiş Şəki xanlığından olan şəxslərin mühacirətlə bağlı çoxsaylı müraciətləri yer alır. 1863-cü ildə Şəkidən olan mühacir Hacı Abdulla əfəndinin müraciəti, Şəkidən Osmanlı torpaqlarına hicrət edəcək otuz evdən ibarət

⁸ Ömer İşyar. **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**. İstanbul, 2004, s.103-104. BOA, C.HR. 98/4872, bax: Şəki: **Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Bakı: Turxan NPB, 2020, 708 s., s.265.

⁹ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I. İstanbul**, 2012, s.345-346.

¹⁰ **TCCDAB, OAK, A.MKT.UM.**, 515/52

¹¹ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I**, olacaq, s.344-349.

¹² **TCCDAB, OAK, A.MKT.NZD**, 199/24

qohumlarından qrupa lazımı köməkliyin göstərilməsi ilə bağlı idi.¹³ Digər bir mühacir Süleymaniyyədə təhsil alan Əbdülqadir əfəndinin müraciəti Şəkidə olan ailəsinin İstanbula göndərilməsinə köməklik göstərilməsini nəzərdə tuturdu.¹⁴ 1873-cü ildə Şəkidən olan 7 evlik mühacir qrupunun Bursada yerləşdirilməsi və onlara lazımı xərcəlik ayrılması nəzərdə tutulmuşdu.¹⁵ Qeyd edək ki, əvvəlki illərdə olduğu kimi Şəkidən gələn mühacirlərin xeyli hissəsi Bursa vilayətində məskunlaşmışdı, Ümumilikdə Bursa əhalisinin yarısından çoxu mühacirlərdən ibarət olduğu üçün, artıq onlar şəhərin idarə, bələdiyyə və ədliyyə məclislərində vəzifə tutmaq tələbi ilə çıxış edirdilər.¹⁶

Köçlər demək olar ki, Şəkinin bütün kəndlərini əhatə etmişdir. Müstəmləkə rejiminin ağır təqiblərindən bezən əhali dəstələr halında öz yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Türk tarixçisi Ö.G.İşyarın qeyd etdiyi kimi, getdikcə vəziyyəti ağırlaşan bu insanların çoxunun Anadoluya köç etməkdən başqa bir yolu qalmamışdır.¹⁷ 1877-ci ildə Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanmasından sonra rus hakim dairələrinin Qafqaz müsəlmanlarına qarşı amansız zülmələrinin şiddətlənməsi¹⁸ nəticəsində Osmanlı dövlətinə köçlər daha da kütləviləşmişdir.

Getdikcə artan köçlərlə bağlı 18 iyun 1878-ci ildə Mühacir Komissiyası yenidən təşkil olunmuşdu. Bu komissiya, məskunlaşma ilə bağlı bütün məsələləri öz üzərinə götürmüş, hətta mühacirlərə bir sıra vergi güzəşti nəzərdə tutmuşdu. Anadolunun müxtəlif bölgələrində Qafqaz mühacirləri üçün yeni qəsəbə və kəndlər salınmışdı. 1865-1892-ci illərdə sadəcə Hüdavendigər vilayətində Qafqazdan gələn mühacirlər üçün 159 kənd,¹⁹ 1875-1900-ci illər arasında Bursanın İnegöl yaylaqlarında Qafqazdan gələn köçkünlər üçün isə 15 mühacir kəndi salınmışdı.²⁰ Əlbəttə ki, bu mühacirlər arasında Azərbaycanlı məcburi köçkünlərin, o cümlədən Şəki bölgəsindən olan mühacirlərin də müəyyən payı vardır.

Mühacirlər üçün kənd və qəsəbələr salınarkən, məktəb və məscid inşası əsas şərtlərdən hesab olunurdu. Məsələn üçün 1891-ci ildə Ərtoğrul sancağındakı mühacir kəndlərində, eləcə də İnegöl qəzasına bağlı beş mühacir kəndinin hər birində məscid və məktəb inşası qərara alınmışdı.²¹ Təqdir olunası haldır ki, mühacir kəndləri salınarkən məktəb və məscidlərin olmasına xüsusi həssaslıqla yanaşılır, uşaqların təhsilə cəlb olunmasının qayğısına qalınırdı. Məskunlaşma başa çatana kimi mühacirlərin ev və lazımı ərzaqla təmin olunması Mühacirət Komissiyası tərəfindən həyata keçirilirdi.

---

¹³ TCCDAB, OAK, HR.İD., 1/24

¹⁴ TCCDAB, OAK, HR.İD., 1/42

¹⁵ TCCDAB, OAK, DH. MKT., 1298/91

¹⁶ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri. II. İstanbul, 2012, s.388-389.

¹⁷ Ömer İşyar. Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu. İstanbul, 2004, s.252.

¹⁸ TCCDAB, OAK, HR.TO., 496/60

¹⁹ TCCDAB, OAK, İ. HR., 319/20566

²⁰ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I. İstanbul, 2012, s.538-539.

²¹ TCCDAB, OAK, E. DH., 1227/96092

Nəticə

Beləliklə, Şəki xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra işğal faktı ilə barışmaq istəməyən, eləcədə çar hakim dairələrinin ağır təzyiqlərinə məruz qalan yerli əhalinin bir qismi köç etmək məcburiyyətində qaldı. Əlbəttə min illər boyunca yaşadıkları dədə-baba yurdlarını tərk etməyin necə acınacaqlı olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Bununla yanaşı köç edən əhalinin baş verə biləcək bütün təhlükələri gözə alaraq uzunmüddətli və məşəqqətli köç yoluna düşməsi vəziyyətin ciddiliyindən xəbər verir. Əhalinin qalan əmlakı isə işğalçı rejim tərəfindən mənimsənilirdi.

Köç edən Şəki əhalisi Anadolunun müxtəlif bölgələrində məskən salmış, Osmanlı dövləti çoxsaylı mühacirləri üçün kənd və qəsəbələr salmış, mühacirlərin gündəlik xərclərinin ödənilməsi və ərzaq təminatı ilə bağlı üzərinə düşən bütün vəzifələri lazımınca yerinə yetirməyə çalışmışdır. Bu işdə dövlətin təşkil etdiyi Mühacirət Komissiyası mühüm rol oynamışdır. Köçlər həm Qafqazın, həm də Anadolunun demoqrafik vəziyyətinə təsir etmiş, eləcədə Anadoluda çoxsaylı Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan mənşəli yer adları meydana gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. İşyar Ömer. **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**. Alfa, İstanbul 2004.
2. **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**. Pr. Yön. Uğur Ünal. – İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları – 2012. I kitab, – 586 s.
3. **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri**. Pr. Yön. Uğur Ünal. – İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları – 2012. II Kitab, – 450 s
4. **Türkiyə Cümhuriyyəti Cumhurbaşkanlığı Dövlət Arxivləri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Külliyyəsi (TCCDAB, OAK), Xətti-Humayun (HAT) fondu.**
5. **TCCDAB, OAK, Mektubi Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM) fondu.**
6. **TCCDAB, OAK, Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD) fondu.**
7. **TCCDAB, OAK, Hariciye Nezareti İdare Kalemi (HR.İD) fondu.**
8. **TCCDAB, OAK, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) fondu.**
9. **TCCDAB, OAK, Hariciye Tercüme Odası (HR.TO) fondu.**
10. **TCCDAB, OAK, İrade Hariciye (İ. HR) fondu.**
11. **TCCDAB, OAK, İbnülemin Dahiliye (E. DH) fondu.**
12. Umudlu, Vidadi. **Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)**. Vidadi Umudlu. – Bakı: Elm – 2004. – 183 s.
13. **Şəki: Ən qədim zamanlardan günümüzədək**. Kollektiv redaksiya. – Bakı: Turxan NPB, – 2020. – 708 s.
14. **Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК) (Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии, князя Павла Дмитриевича Цицианова, 1802-1806). Том II. Под редак-**

цией: Ад. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского – 1868. – 1238 с.

15. Дубровин, Николай. **История войны и владычества русских на Кавказе, Т.5. От убийства князя Цицианова до подавления восстания царевича Григория 1812 г.** / Дубровин, Николай. – СПб.: – 1887. – 495 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Umudlu Vidadi Umud oğlu – tarix üzrə Umudlu Vidadi Umud – Doctor of fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Philosophy in history, associate A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.
professor, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR – INTERNATIONAL RELATIONS

UOT: 94 (575.146)

BUXARA XALQ SOVET RESPUBLİKASI İLƏ AZƏRBAYCAN SSR
ARASINDA SİYASİ ƏLAQƏLƏR

©2024

TURDƏLİ NURİDİNOV*

*Kokand Dövlət Pedaqoji İnstitutu

ORCID: 0009-0001-0788-4975; e-mail: @turdali_nuridinov

<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.105>

Xülasə: Bu məqalədə, 1920-1924-cü illərdə mövcud olmuş Buxara Xalq Sovet Respublikası (BXSR) ilə Azərbaycan arasındakı siyasi münasibətlər ilkin mənbələr əsasında işıqlandırılır. Məqalədə Azərbaycan Respublikası ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirməyə çalışan BPSR hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər öz əksini tapıb. Azərbaycanla əlaqələri gücləndirmək məqsədilə Bakı şəhərində Buxara Respublikasının ticarət nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi. Ticarət komissiyasının rəhbəri A.Tursunxocayev idi. Məqalədə Buxara Respublikasının Azərbaycandakı və Azərbaycanın Buxaradakı səfirliklərinin müxtəlif sahələrdə göstərdiyi fəaliyyətlər də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Buxara Xalq Sovet Respublikası, Azərbaycan, Zaqafqaziya Sovet Federativ Respublikası, Mahmud Səid Əhrari, Əliriza Nərimanov

POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE BUKHARA PEOPLE'S
SOVIET REPUBLIC AND AZERBAIJAN SSR

©2024

TURDALI NURIDINOV*

*Kokand State Pedagogical Institute

Head of the Department of History

ORCID: 0009-0001-0788-4975; e-mail: @turdali_nuridinov

Abstract: This article, based on primary sources, highlights the political relations between the Bukhara People's Soviet Republic (BPSR), which existed in 1920-1924, and Azerbaijan. The measures implemented by the government of the BPSR, which is trying to develop political, economic and cultural relations with the

Republic of Azerbaijan, are reflected in the article. In order to strengthen relations with Azerbaijan, a trade representative office of the Republic of Bukhara was operating in Baku. The head of the trade commission was A.Tursunkhojayev. The article also reflects the activities of the embassies of the Republic of Bukhara in Azerbaijan and Azerbaijan in Bukhara in various fields.

Keywords: *Bukhara People's Soviet Republic, Azerbaijan, Transcaucasia Soviet Federative Republic, Mahmud Said Ahrari, Aliriza Narimanov*

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БУХАРСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

©2024

ТУРДЕЛИ НУРИДИНОВ*

*История Кокандского Государственного
Педагогического Института

ORCID: 0009-0001-0788-4975; e-mail: @turdali_nuridinov

Резюме: *В статье на основе первоисточников освещаются политические отношения между Бухарской Народной Советской Республикой (БССР), существовавшей в 1920-1924 годах, и Азербайджаном. В статье отражены меры, осуществляемые правительством БПСР в целях развития политических, экономических и культурных связей с Азербайджанской Республикой. В целях укрепления отношений с Азербайджаном в Баку действовало торговое представительство Бухарской Республики. Возглавил торговую комиссию А.Турсунходжаев. В статье также отражена деятельность посольств Бухарской Республики в Азербайджане и Азербайджана в Бухаре в различных сферах.*

Ключевые слова: *Бухарская Народная Советская Республика, Азербайджан, Закавказская Советская Федеративная Республика, Махмуд Саид Ахрари, Алириза Нариманов.*

Введение

В современном мире когда идет процесс глобализации, исследование политических, социально-экономических и культурных связей между странами, укрепление мира, наряду с развитием сотрудничества между народами разного этнического и культурного происхождения, остается одной из наиболее актуальных проблем, стоящих перед человечеством. Необходимость развития сотрудничества между странами мира и регионами стала неотъемлемой особенностью развития. В этом контексте существует необходимость в дальнейшем расширении и укреплении внешних связей между государствами, обращаясь к их историческим корням.

Исследовательских центрах и университетах по всему миру проводят исследования по истории международных отношений. В том числе, история экономических и культурных отношений между государствами, их результаты и особенности изучаются в научных учреждениях Германии, Франции и России. В частности, в рамках этих проблем изучались изменения в общественно-политической, экономической и культурной жизни Бухарской НСР, борьба против большевистским режимом. Однако недостаточное внимание уделялось таким вопросам, как экономические и культурные отношения БНСР с советскими республиками, странами Востока и Запада, их результаты и значение. Все это показывает, насколько важно изучить проблему в целом, как объект специального исследования.

Политические отношения между БНСР и Азербайджаном

Изучение внешних отношений всегда считалось одним из актуальных направлений в исторической науке. История дружественных отношений между узбекским и азербайджанским народами уходит далеко в глубь веков. В этой статье вкратце остановимся на политико-экономических и культурных отношениях наших народов в начале 20-го годов прошлого столетия.

В начале XX столетия на территории Средней Азии и Закавказья произошли исторические процессы, на которые большое влияние оказала партия большевиков, взявшая политическая власть в России. После свержения власти эмира в конце августа – начале сентября 1920 года, Бухара втянулась в сферу интересов русских большевиков. Существовавшая в 1920-1924 годах Бухарская Народная Советская Республика (БНСР), имела важное значение для распространения идей коммунизма на Востоке.

Исследования отношений между Бухарой и Азербайджаном, является одним из актуальных научных проблем в истории и историографии Узбекистана. В советское время эта тема считалась одной им из запретных. После распада СССР появилась возможность изучения данной проблемы, используя ранее запрещённые исторические документы. Знание и опыт прошлого дает нам возможность найти новые направления для развития взаимоотношений между нашими народами.

С весной 1921 года в РСФСР начинает внедряться политика НЭП. Эта политика дала некоторую свободу не только частным предпринимателям, но и республикам, которые находились под влиянием советской власти. Экономические потребности и разруха, в результате военных действий советских войск, принуждали правительство младобухарцев искать новых экономических партнеров в советских республиках и зарубежом. В этом вопросе Азербайджан, дальнейшем ЗСФСР имели важную роль Одним из основных направлений во внешней политике правительства БНСР являлось установление политической, экономической и культурной связи с республиками Азербайджана и Грузии. Территория этих республик считалась единственным мостом, связывающим Бухару с Турцией, Ираном и странами западной

Европы. Инициатором установления межгосударственных связей с Азербайджаном можно считать главу правительства БНСР Ф.Ходжаева, видного государственного деятеля, репрессированного Сталинским режимом в 1937 году. В свою очередь, Азербайджанское правительство отправило летом 1922 года в Бухару своего посла Али Ризо Наримонова, который 27 августа был принят председателем правительства Файзуллою Ходжаевым.¹

Несмотря на тяжелое социально-экономическое, военно-политическое положение Бухарской республики, будучи председателем правительства и министром иностранных дел Ф.Ходжаев в октябре 1921 года отправляет правительственную телеграмму на имя министра иностранных дел Азербайджана с целью установить политические и экономические связи между двумя республиками.² В свою очередь Азербайджанская сторона отнеслась с почтением и дала согласие установлению дипломатических отношений между двумя республиками.³ После обмена правительственными телеграммами, правительство БНСР отправляет в Баку своих представителей с Махмуд Саид Ахрори.⁴ Посольство БНСР в Азербайджане работало успешно.

Сотрудничество между Бухарой и Азербайджаном в основном велось в экономических, политических и культурных направлениях. Здесь было создано отделение внешней торговли Бухары. С развитием экономических отношений пришлось развивать сеть торговых отделений на территории ЗСФСР. В 15 декабре 1921 года было принято решение организовать торговые представительства БНСР в городах Баку, Батуми и Тбилиси.⁵

Руководителем торгового представительства в городе Баку был назначен Н.Саиджанов, которое начало свою деятельность в 4 апреле 1922 года. На Азербайджанский рынок поставлялись знаменитый бухарский каракуль, кожу, кышки, ковры, семена люцерны и другие товары, которые имели большой спрос даже на рынках западной Европы. Деятельность торгового представительства не удовлетворяло правительство Бухары. С целью усиления деятельности торгового представительства, в городе Баку руководителем торговой комиссии был назначен А.Турсунходжаев.⁶ Он работал на этой должности до 11 мая 1923 года. С февраля по 10 мая он был полномочным представителем БНСР в Азербайджане. В это время главное управление торгового представительства было перенесено в город Баку.⁷ Политические события, происходившие на территории Закавказья, оказали влияние на дея-

---

¹ Газета. **Бухоро ахбори** №99, 14 сентября, 1922 года.

² Газета. **Бухоро ахбори** №52, 12 октября, 1921 года.

³ **A.g. qəz.**

⁴ Журнал **Шарк юлдузи**. 1997 год №1, с.203.

⁵ **Национальный Архив Республики Узбекистан (НАРУ)**, фонд-48, опись-1, дело-19, лист-191.

⁶ **НАРУ**, фонд-1914, опись-1, дело-1, лист-27.

⁷ **A.g.sənəd.** v.27

тельность торгового представительства Бухары. На заседании торговой комиссии от 4 октября 1922 года, было принято решение о переносе главного офиса в город Тифлис. Торговые отделения в городах Баку и Батуми были подчинены главному отделу.⁸

С 1 января 1923 года государственное торговое представительство БНСР начинает работать по нормативно-правовым нормам, установленным на территории Закавказья.⁹ Несмотря на огромные трудности, экономические связи между Бухарой и ЗСФСР постепенно развивались. 3 января 1923 года со стороны правительства БНСР А.Турсунходжаев был назначен официальным представителем Бухары при правительстве Азербайджана. Перед ним была поставлена задача установить непосредственные связи с отделом внешних связей ЗСФСР, для ведения тесных политических и экономических связей с республиками Закавказья.¹⁰ Официальный представитель БНСР в своем письме, направленном на имя руководителя отдела внешних отношений ЗСФСР Наджафову, для развития дружественных отношений между республиками предлагал при правительствах создать постоянный орган полномочных представителей.¹¹ Представители Бухары и правительства республики всегда уделяли огромное внимание на роль и значение ЗСФСР во внешней политике БНСР. Поэтому полномочный представитель Бухары А. Турсунходжаев обращался к председателю правительства Азербайджана Наримонову целью развития двухсторонних отношений. 21 декабря 1922 года правительство Азербайджана дало свое согласие.

С переносом столицы республики в Тифлис, политическому представительству Бухары пришлось работать в этом городе. О переносе главного управления Бухарского представительства в Тифлис, председателя союзного совета ЗСФСР 16 октября 1922 года проинформировал полномочный представитель БНСР в Баку Саидзада.¹²

Заклучение

В связи с образованием ЗСФСР, было упразднено политическое представительство Азербайджана в Бухаре до образования здесь представительства ЗСФСР. Несмотря на политические изменения в ЗСФСР, дипломатическое представительство БНСР в городе Баку продолжало свою деятельность. Этот орган участвовал в политических и культурных, особенно экономических отношениях Бухары с Азербайджаном.

---

⁸ **A.g.sənəd**, v.15.

⁹ **НАРУ**, фонд-1914, опись-1, дело-1, лист-15.

¹⁰ **A.g.sənəd**, v.30.

¹¹ **A.g.sənəd**.

¹² **A.g.sənəd**, v.29.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА – REFERENCES

1. Газета. **Бухоро ахбори**. №99, 14 сентября, 1922 года.
2. Газета. **Бухоро ахбори**. №52, 12 октября, 1921 года.
3. Журнал. **Шарк юлдузи**, 1997 год №1, с.203.
4. **Национальный Архив Республики Узбекистан (НАРУ)**, фонд- 48, опись-1, дело-19, лист-191.
5. **НАРУ**, фонд-1914, опись-1, дело-1, лист-27.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Turdəli Nuridinov – tarix üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent. Kokand Dövlət
Pedaqoji İnstitutu Tarix kafedrasının
müdiri. Özbəkistan, Kokand

Turdali Nuridinov – Doctor of Philosophy
in history, associate professor. Kokand
State Pedagogical Institute Head of the
Department of History, Uzbekistan,
Kokand

UOT: 327.7

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLAT KİMİ TƏSİS EDİLMƏSİ

©2024

DİNARA APPASOVA *

*Bakı Dövlət Universiteti

ORCID: 0000-0003-3447-9630;

e-mail: appasova.d94@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.111>

Xülasə: *Beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq sahədə norma yaratma mexanizmini təmin edən əhəmiyyətli təşkilatlar olaraq qarşımıza çıxır. Bu quruluşlar, ölkələrin müxtəlif məsələlərdə məqsədlərinə nail olmaq üçün bir araya gəldikləri əməkdaşlıq formasıdır. Bu təşkilatlar müstəqil beynəlxalq hüquqi şəxsiyyətləri ilə hazırda beynəlxalq münasibətlər sistemində əhəmiyyətli yerə sahibdirlər.*

Bu məqalənin məqsədi hələ 2009-cu ildə "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası" adı altında qurulan Türk Dövlətləri Təşkilatını beynəlxalq təşkilat kimi qiymətləndirməkdir. Məqalədə, Türk Dövlətləri Təşkilatının bir beynəlxalq təşkilat kimi nəzərdə tutulmasına səbəb olan faktorlar analiz edilmişdir. Sözügedən analizdə, Türk Dövlətləri Təşkilatının təşkilat strukturu, orqanların səlahiyyətləri və vəzifələri ilə işləmə prinsipləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Beynəlxalq, Türk Dövlətləri, Təşkilatı, Hökumətlərarası, Konstruktivizm*

ORGANIZATION OF TURKIC STATES AS AN INTERNATIONAL ORGANIZATION

©2024

DİNARA APPASOVA *

*Baku State University

ORCID: 0000-0003-3447-9630;

e-mail: appasova.d94@gmail.com

Abstract: *International organizations are significant actors that provide a mechanism for creating norms in the international arena. They represent a form of collaboration created by states coming together to achieve their objectives on various issues. These organizations currently hold a significant place in the international arena with independent international legal personalities, separate from states.*

The present article titled Organization of Turkic States as an International Organization aims to assess the Organization of Turkic States, which is an umbrella organization for the Turkic States that was established in 2009 under the name of Organization of Turkic Speaking Countries. The assessment is carried out by analysing whether the Organization of Turkic States is an international organization. Therefore, the analysis was conducted by discussing the organizational structure of the Organization of Turkic States, as well as the competencies and missions of the organs and their working principles.

Keywords: *International, Turkic States, Intergovernmental, Constructivism*

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ КАК МЕЖДУНАРОДНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ

©2024

ДИНАРА АППАСОВА*

*Бакинский Государственный Университет
ORCID: 0000-0003-3447-9630;
e-mail: appasova.d94@gmail.com

Резюме: *Международные организации – важные акторы, предоставляющие механизм формирования норм на мировой арене. Они представляют собой форму сотрудничества, созданную государствами для достижения своих целей по различным вопросам. Эти организации в настоящее время занимают значительное место на мировой арене с независимыми международными правовыми личностями.*

Цель данной статьи – провести оценку Тюркской Организации Государств в качестве международной организации, действующей как зонтичная организация для тюркских государств, основанная в 2009 году под названием «Совет Сотрудничества Тюркоязычных Государств». В статье проанализированы факторы, обусловившие рассмотрение Организацию Тюркских Государств как международную организацию. В рамках проведенного анализа рассмотрены структура организации, полномочия и обязанности ее органов, а также принципы ее функционирования.

Ключевые слова: *Международный, Тюркские Государства, Организация, Межправительственный, Конструктивизм.*

Giriş

Dövlətlərin müxtəlif sahələrdə məqsədlərinə nail olmaq üçün bir araya gələrək yaratdıqları əməkdaşlıq mexanizm kimi ortaya çıxan beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq münasibətlər sistemində vacib yer tuturlar. Beynəlxalq sazişlər əsasında müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək üçün təsis edilən beynəlxalq təşkilatlar, sahib

olduqları orqanlar vasitəsilə fəaliyyətlərini davam etdirir və təsis məqsədlərini yerinə yetirirlər.

Bu məqalədə, SSRİ-nin dağılması ilə müstəqilliklərini bərpa edən türk dövlətlərinin yaratdığı “Türk Dövlətləri Təşkilatı”nın təhlilinə həsr olunmuşdur. Türk dünyasında möhkəm mənəvi əlaqələrin bir nümunəsi kimi ortaya çıxan Türk Dövlətləri Təşkilatı tərəflər arasında siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni əməkdaşlıq etmək, hüquqi və digər məlumat mübadiləsini həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Məqalədə “Türk Dövlətləri Təşkilatı”nın beynəlxalq təşkilat xüsusiyyətinə sahib olduğu izah edilmişdir.

Hələ antik çağda ortaya çıxan “beynəlxalq təşkilat” anlayışı təşkilatlanmanın əvəzolunmaz nümunəsi kimi ortaya çıxmışdır.¹ Birləşmiş Millətlərin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası (BM BHK), 2003-cü ildə nəşr etdiyi hesabatda beynəlxalq təşkilatı vahid orqanlara sahib, üzv dövlətlərin müqavilə əsasında yaratdığı, “beynəlxalq hüququn subyektivi olan dövlətlər birliyi” kimi qiymətləndirmişdir.²

Beynəlxalq təşkilat kimi Türk Dövlətləri Təşkilatı

3 oktyabr 2009 tarixində imzalanan “Naxçıvan müqaviləsi” ilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası təsis edilmişdir. 12 noyabr 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının 8-ci Zirvəsində Dövlət Başçıları arasında imzaladığı İstanbul Bəyanatı³ ilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının adının “Türk Dövlətləri Təşkilatı” olaraq dəyişdirilməsinə qərar verilmişdir. Hazırda Türkiyə, Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistan TDT-nin daimi, Türkmənistan və Macarıstan isə müşahidəçi üzvləridir.

Naxçıvan müqaviləsinin 1-ci maddəsində bildirilir ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT), beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmidir. Bu maddədə TDT-nin “beynəlxalq təşkilat” olduğu göstərilir. Əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, bir təşkilatın “beynəlxalq təşkilat” olması üçün müqaviləyə, beynəlxalq hüquqa əsaslanması, müəyyən struktura sahib və funksional olması, əməkdaşlıq məqsədi ilə yaradılması lazımdır.

TDT-nin təsisində Naxçıvan müqaviləsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan arasında imzalanmış Naxçıvan müqaviləsi əsasında Türk Dövlətləri Təşkilatının təsis müqaviləsidir.

Digər vacib məsələ Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq hüquqi subyekt olub-olmamasıdır. Beynəlxalq təşkilatlar çoxtərəfli hüquqi əməliyyatlarda iştirak edir, öhdəliklərə qoşulurlar. Həqiqətən də, 10-cu maddəyə əsasən TDT müqavilələr bağlaya, əmlak əldə edə və əldə etdiyi əmlakı sata, məhkəmələrdə şikayətçi və ya

¹ Hakkı Hakan Erkiner, “Uluslararası Topluluk Kavramı”, **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, c.1-2: 16. İstanbul, 2010, s.41.

² Document A/CN.4/101, Report by G.G. Fitzmaurice, Special Rapporteur, **Year book of the ILC**, c.2, USA, 1956, s.108.

³ Bildiriş metni üçün: https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati8-zirvesi-istanbul-bildiris_2395, daxil olma: 27.09.2023.

müdafiəçi kimi iştirak edə, bank əməliyyatları apara bilər. Başqa bir ifadə ilə təşkilatın qurucu müqaviləsi olan Naxçıvan müqaviləsi ilə Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq hüquqi şəxsiyyəti təsdiq edilmişdir.

TDT fəaliyyətini həyata keçirən orqanları ilə beynəlxalq təşkilatın korporativ strukturuna sahibdir. Dövlət Rəhbərləri Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Ağsaqqallar Şurası, katiblik TDT-nin məqsəd və funksiyalarını yerinə yetirmək üçün yaradılmış orqanlardır. Naxçıvan müqaviləsinin 2-ci maddəsinə əsasən TDT, bölgədə və dünyada sülhü qorumaq; beynəlxalq siyasətdə mühüm mövqe tutmaq; beynəlxalq terrorizm, ekstremizm separatizm və sərhəd-keçid cinayətləri ilə mübarizə üçün fəaliyyəti koordinasiya etmək; mühüm məqsədlər üçün regional və ikitərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirmək; ticarət və investisiya üçün uyğun şərtləri təmin etmək; sosial və mədəni inkişafa nail olmaq; geniş və davamlı iqtisadi inkişafı dəstəkləmək; hüququn üstünlüyünü təmin etmək; səmərəli idarəetmə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarını qorumaq; elm, texnologiya, təhsil və mədəniyyət sahələrində təsiri genişləndirmək; hüquqi məlumat mübadiləsi və ədliyyə əməkdaşlığını təşviq etmək üçün yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır.

TDT-nin beynəlxalq təşkilat olduğu təsbit edildikdən sonra, bu təşkilatın xüsusiyyətləri əsasında hansı beynəlxalq təşkilat qrupuna aid olduğu müəyyənləşdirilməlidir. Bu kontekstdə regional təşkilatlar, dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, hərbi və s. sahələrdə inteqrasiyanı təmin etmək üçün yaradılmış təşkilatlar hesab olunur. Əslində Naxçıvan müqaviləsinin 2-ci maddəsində təşkilatın məqsəd və vəzifələri regionda və dünyada sülhün təmin edilməsi şəklində göstərilə də, ortaq tarix və mədəniyyət altında birləşmiş TDT-nin hələ ki, regional miqyasda fəaliyyət göstərdiyi aydındır. TDT-nin əməkdaşlığın və koordinasiyanın təmin edilməsi, Türk Dünyasının dəyərlərinin və maraqlarının regional və beynəlxalq sahədə dəstəklənməsi üçün fəaliyyət göstərən təşkilat olması İstanbul Bəyannaməsində də təkrarlanmışdır.⁴

Naxçıvan müqaviləsinin 18-ci maddəsinə əsasən idari tənzimləmələr Xarici İşlər Nazirləri Şurası tərəfindən təşkil olunacaq və Dövlət Rəhbərləri Şurası tərəfindən təsdiqlənəcək bir direktiv ilə müəyyənləşdiriləcəkdir. Bundan əlavə, 21-ci maddəyə əsasən Müqaviləyə dəyişiklik və əlavələr protokollar vasitəsilə olunacaqdır. İş Qaydalarının 1-ci maddəsinə əsasən TDT-na üzv olmaq istəyən dövlət Dönəm Rəhbərinə müraciət edə bilər. Eyni maddə TDT-nin türkdilli ölkələrdən ibarət olacağını təsdiqləyir. Bu maddədə TDT-ya üzv olacaq dövlətin türkdilli olma şərti qoyulur. Dövlətlərin rəsmi dilləri Konstitusiyalarına əsasən tənzimlənir və buradan TDT-na üzv olmaq üçün türk dilləri arasında bir dilin Konstitusiyada rəsmi dil kimi əksini tapması nəticəsini çıxarmaq mümkündür.

Naxçıvan müqaviləsinin 16-cı maddəsi əsasında TDT tərəfindən dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara və beynəlxalq forumlara müşahidəçi üzv statusu verilə bilər. Müşahidəçi üzv statusu hər bir təşkilatda xüsusi şərtlərə əsaslanır. Türk İş

---

⁴ Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi". *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, c. 36, İstanbul, 2013, s.72.

Şurasının İş Qaydalarının 4-cü maddəsi müşahidəçi üzv statusunu tənzimləyir. Bu maddəyə görə müşahidəçi üzv statusunu əldə etmək istəyən dövlət, beynəlxalq təşkilat və ya forum, müşahidəçi üzv olmağa dair bəyanatı ilə Dönəm Rəhbərinə müraciət edə bilər. Müşahidəçi üzv statusu, Dövlət Rəhbərləri Şurası tərəfindən dayandırılı və ya müvəqqəti dayandıra da bilər.

Məlumdur ki, fəaliyyəti ilə müxtəlif ölkələrin diqqətini üzərinə cəlb edən, orta q siyasi, mədəni və iqtisadi məqsədlər qoymuş dövlətlərdən ibarət təşkilat xüsusiyyətinə malik olan TDT-nın gələcəkdə müşahidəçilik statusuna bəzi əlavə xüsusi şərtlər qoyması mümkündür. Bundan əlavə, TDT, AB nümunəsində olduğu kimi, üçüncü dövlətlərlə üzvlüyü əhatə etməyəcək şəkildə xüsusi münasibətlər qura bilər. Müşahidəçi üzvlərindən biri Macarıstan olan TDT-nın yalnız regional xüsusiyyətlə məhdud qalmayıb, Mərkəzi Asiyadan başlayaraq və Mərkəzi Avropa-ya qədər geniş coğrafiyada münasibətlər qura biləcək potensialda bir beynəlxalq təşkilat olduğu demək səhv olmaz.

Konstruktivizm nəzəriyyəsi və Türk Dövlətləri Təşkilatı

Əsasən sosiologiya, psixologiya kimi sosial elmlərdə qarşımıza çıxan konstruktivizm nəzəriyyəsi, “Soyuq müharibə” dövrünün sonlarına doğru beynəlxalq münasibətlərin gündəminə də daxil olmuşdur. Konstruktivizm nəzəriyyəsi, pozitivizm və post-pozitivizm bəzən beynəlxalq münasibətlərin təbiətini izah edən anlayış kimi ortaya çıxmışdır. Konstruktivizm nəzəriyyəsi, beynəlxalq münasibətlərin aktorların bir-birilə əlaqələri nəticəsində formalaşdığını ifadə etməkdədir. Bu nəzəriyyəni beynəlxalq münasibətlər sisteminə qazandıran məşhur filosoflardan biri olan Aleksandr Vendt, dövlətlər və beynəlxalq siyasət arasında ikitərəfli münasibətləri pozitivist epidemiologiya ilə post-pozitivist ontologiyayı birləşdirərək aktor və struktur arasındakı əlaqəyə əsaslandırmışdır.⁵

Konstruktivizm nəzəriyyəsinə beynəlxalq münasibətlərə gətirən sosioloq Qrenvud Onuf sosial struktur olan beynəlxalq sistemin onu yaradan aktorların hərəkətləri ilə formalaşdığını vurğulamışdır. Bu hərəkətlər daha əvvəl həyata keçmiş olanlar, qəbul edilmiş qərarlar və bəyanatlardan ibarətdir.⁶ Beləliklə, beynəlxalq sistem, real strukturuna baxmayaraq, əsasən sosial baxımdan formalaşmış struktur kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, bu sistemdəki aktorların davranış və xarici siyasət seçimləri, sosial insanın əsasları ilə yaxından əlaqəlidir.

Bu çərçivədə konstruktivizm nəzəriyyəçiləri, aktorların xarici siyasət yaratma proseslərinin kimlik formalaşma ilə başladığını vurğulayırlar. Bu ideyaya görə aktorlar əvvəlcə kimliklərini dəqiqləşdirir, sonra isə kimlik əsasında öz maraqlarını müəyyənləşdirirlər. Beləliklə, aktorların kimlikləri müstəqil dəyişən, maraqları isə asılı dəyişkəndir. Başqa bir ifadə ilə aktorların maraqları sabit deyil, kimliyi ilə

⁵ Birgül Demirtaş vd., **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori ve Konular**. Küre Yayınları, İstanbul, 2014, s.170.

⁶ Nicholas Greenwood Onuf, “World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations”, **Routledge Press**, c.45, New-York, 2012, s.36.

birbaşa əlaqəlidir. Məsələn, Türkiyənin müdafiə sənayesindəki keyfiyyət və həcmnin artmasının Azərbaycan üçün təhlükəsizlik dilemması yaratmamasının səbəblərini konstruktivizm nəzəriyyəçiləri kimliyin xarici siyasətdə təyinedici, hətta rəhbər rolunu ilə izah edirlər.⁷ Qısaca desək, konstruktivizm nəzəriyyəçilər, kimliyin beynəlxalq sistemdə bir aktorun siyasətini müəyyənləşdirdiyini, buna əlavə olaraq həyata keçirilən siyasətlərin də kimliyi gücləndirdiyini və formalaşdırdığını ifadə edirlər.

Konstruktivizm nəzəriyyəsinin başqa bir arqumenti, bu normaların beynəlxalq sistemdə formalaşma prosesi və onun aktorların hərəkətləri ilə əlaqəsi ilə bağlıdır. Normaları bir anlayış çərçivəsi kimi tətbiq edən konstruktivistlər, onları tənzimləyici və yaradıcı normalar olaraq iki kateqoriyaya bölürlər. Tənzimləyici normalar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi qayda və sərhəd qoyur, yaradıcı normalar isə kimlik formalaşdırma proseslərinə xidmət edir.⁸ Müəyyən bir kimliyə uyğun hərəkət üslubu və ölçüləri sayılan normalar, beynəlxalq aktorların kimliklərini təsdiq etmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu istiqamətdə, aktorların maraqları da əsas normalar çərçivəsində formalaşdırılır. Bu vəziyyət aktora normaların nəzərə alındığı çərçivədə hərəkət etmə məcburiyyəti yaratmasa da, normalar onu pozan aktorları müəyyənləşdirməyə məcbur edir.⁹

Sosial konstruktivizmin də təmsilçilərindən biri kimi tanınan Aleksandr Vendt, konstruktivizmi dövlət-mərkəzli kimi təsvir etsə də, Finnemore və Price kimi daha çox normalar üzərinə qurulmuş və dövlət-olmayan aktora da böyük əhəmiyyət verən alimlər də vardır. Bu mütəxəssislər normaların formalaşmasında üç mərhələnin mövcudluğunu qeyd etmişlər. Normativ təşəbbüskarlar kimi adlandırılan aktorlar, öncül olaraq bir sıra normanı beynəlxalq sistemə təqdim edir və bir qrup dövləti onları tətbiq etməyə inandırır. İkinci mərhələ normaların tətbiq dövrüdür. Bu mərhələdə normalar digər dövlətlər arasında inandırma və təqlid yolu ilə yayılır. Üçüncü mərhələ isə sözügedən normalar beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir. Bu kontekstdə normaya əsaslanaraq hərəkət edən konstruktivizm nəzəriyyəçilər beynəlxalq təşkilatlara daha böyük əhəmiyyət verirlər.

Konstruktivizmçilər, beynəlxalq təşkilatları dövlətlərin kimlik formalaşma proseslərinin bir hissəsi kimi görməklə birlikdə, beynəlxalq təşkilatları eyni zamanda kollektiv kimliyin ortaya çıxdığı və ortaq kimlik anlayışının gücləndiyi platformalar kimi də qiymətləndirirlər və beynəlxalq əlaqələrin inkar edilməz hissəsi sayırlar. Bu çərçivədə qlobal siyasətin dəyişən dinamiklərinə əsasən beynəlxalq təşkilatların kimliklərinin, dolayısıyla maraqlarının yenidən ifadə edildiyi nəticəsinə gəlmək mümkündür.

---

⁷ Adem Emre Köse. “**Sosyal İnşacılık Çerçevesinde İspanya Dış Politikasında Avrupa Kimliği**”, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2021, s.9.

⁸ Micheal Barnett. “Constructivism”, **Oxford University Press**, c.56, Oxford, 2011, s.152.

⁹ Bahar Rumelili. **Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler**. İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s.155.

TDT-nin strukturu və fəaliyyətinin konstruktivizm nəzəriyyəsinə görə qiymətləndirilməsi

TDT-nin fəaliyyət prinsiplərinin 1-ci maddəsində təşkilata üzv olmaq üçün türkdilli ölkə olmağa dair məcburiyyət yoxdur. Bundan əlavə, TDT türk dövlətləri arasında ortaq mədəni, siyasi və iqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət aparır. TDT-nin üzv ölkələrini bir araya gətirən təkan, regionda ortaq siyasi məqsədə uyğun hərəkəti təmin etməkdir. TDT-nin beynəlxalq siyasəti də bu istiqamətdə müəyyənləşdirilir. Ancaq TDT-na üzv dövlətləri bir araya gətirən əsas səbəb beynəlxalq siyasi kimlikdir. Bu çərçivədə TDT-nin üzv dövlətlərinin kimlikləri əsasında yaranmış təşkilat olduğu aydın şəkildə üzə çıxır.

Beynəlxalq bir təşkilat kimi TDT, “türk” kimliyi anlayışı əsasında qurulsa da, bu anlayış təşkilatın təməlinə deyil, yalnız məqsəd və hədəfləri ilə korporativ strukturunda əks olunmuşdur. TDT-nin, Naxçıvan müqaviləsinin 2-ci maddəsinə əsasən, xarici siyasətdə ortaq mövqə göstərmək və mədəni əlaqələri təmin etmək kimi məqsədləri, sözügedən yanaşmadan irəli gəlir.

Təşkilatın korporativ strukturu və təşkilat növü konstruktivizm kontekstində ayrıca qiymətləndirilməlidir. Xüsusən də təşkilatın korporativ strukturunda yer alan Ağsaqqallar Şurası, TDT-ya üzv dövlətlərin kimliyi nəticəsində yarandığı vacib nümunədir. Ağsaqqallar Şurası, üzv dövlətlərin xalqlarını tarixi, mədəni, dil birgəliyinin, mənəvi-mədəni dəyərlərinin dəstəklənməsi, qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, Ağsaqqallar Şurası türk dünyasında simvolik bir mövqeyə sahib olması baxımından da TDT-nin xüsusi beynəlxalq təşkilat simasını yaradır. Yəni, TDT struktur baxımdan beynəlxalq siyasi kimlik əsasında inşa olunmuş və inkişaf edən beynəlxalq təşkilatdır.

Bir beynəlxalq təşkilatın qurulması üçün təsis müqaviləsinin mövcudluğu əsaslı tələblərdən biridir. Beynəlxalq təşkilatın normativ dəyərinin çərçivəsi də təsis müqavilələri əsasında müəyyənləşdirilir. Konstruktivizm nəzəriyyəsi çərçivəsində TDT-nin normalarının tənzimləyici və ya yaradıcı norma olduğu müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn, BMT sistemində normalar dövlətlərə müxtəlif qaydalar və məhdudiyətlər tətbiq edir. Bu səbəbdən BMT normaları tənzimləyici keyfiyyətində normalardan ibarətdir. Şübhəsiz ki, bir beynəlxalq təşkilatın düzənləyici norma yaratma qabiliyyəti, üzv dövlətlərin bu istiqamətdəki razılaşmaları ilə mümkündür.

Naxçıvan anlaşmasının 2-ci maddəsində türk xalqlarının sahib olduqları mədəniyyət və mirasın qiymətləndirilməsi təşkilatın məqsəd və vəzifələrindən sayılır. Bu istiqamətdə TDT-nin himayəsi altındakı TÜRKSOY çərçivəsində türkdilli ölkələr arasındakı sosial və mədəni əlaqələrin gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlər həyata keçirilir.

Nəticə

Beynəlxalq sistem, qaydalar qoyan və bu qaydaları tətbiq edən dövlətlərdən ibarət olan bir quruluşa malikdir. Bu sistemdə dövlətlər yeni əməkdaşlıq mexa-

nizmləri formalaşdırmışlar. Bu mexanizmlərin ən mühümü beynəlxalq təşkilatlar şəklində qarşımıza çıxır.

Türk Dövlətləri Təşkilatının 8-ci Zirvəsində qəbul edilən İstanbul bəyannaməsində deyildiyi kimi, TDT, Türk Dünyasında əməkdaşlığın və koordinasiyanın təmin edilməsi ilə birgə Türk Dünyasının ənənələrinin və maraqlarının regional və beynəlxalq arenada dəstəklənməsi üçün fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatdır.

TDT türk dövlətləri arasında ortaq mədəni, siyasi və iqtisadi məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərir. TDT-na üzv dövlətlər arasında ortaq kimlik anlayışı vardır, təşkilatın bu anlayışa əsaslanaraq formalaşır. Bu vəziyyət, həm Naxçıvan müqaviləsinin maddələrinə, TDT-nin strukturuna, həm də əlaqəli olduğu təşkilatların fəaliyyətlərinə təsir göstərir. TDT-nin beynəlxalq siyasəti, üzv ölkələri bir araya gətirən kimlik anlayışı ilə ortaq məqsədə uyğun fəaliyyətini təmin etmək hədəflənilir.

Siyasi-iqtisadi məsələlərdə əməkdaşlığın təmin edilməsi məqsədi ilə yanaşı, ortaq mənəvi motivasiya əsasında formalaşması, şübhəsiz ki, TDT-ni digər beynəlxalq təşkilatlardan fərqləndirən xüsusiyyət sayılır.

TDT siyasi, iqtisadi, mədəni maraqlar əsasında, ortaq dəyərlərə malik dövlətlərin formalaşdırdığı bir təşkilat olaraq, coğrafi baxımdan Orta Asiyadan Mərkəzi Avropaya qədər dövlətləri bir araya gətirən, çoxtərəfli münasibətlərin subyektinə çevrilməkdə olan beynəlxalq təşkilatdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Demirtaş Birgül. **Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori ve Konular**, Küre Yayınları, İstanbul, 2014.
2. Document A/CN.4/101, Report by G.G. Fitzmaurice, Special Rapporteur, **Year book of the ILC**. Vol II. 1956.
3. Erkiner Hakkı Hakan. **“Uluslararası Topluluk Kavramının Başlıca Görünümleri”**, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, c.16: 1-2. İstanbul, 2010, s.77-133.
4. Köse Adem Emre. **“Sosyal İnşacılık Çerçevesinde İspanya Dış Politikasında Avrupa Kimliği”**, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2021, s.9.
5. Nicholas Greenwood Onuf. **“World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations”**, Routledge Press, c.45, New York, 2012, s.36-57.
6. Rumelili Bahar. **Küresel Siyasete Giriş: Kavramlar, Teoriler ve Süreçler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.
7. Terzioğlu Süleyman Sırrı. **“Uluslararası Hukuk Açısından Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi”**, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, c.36, İstanbul, 2013, s.45-72.

8. “**Türk Dövlətləri Təşkilatı VIII Zirvəsi İstanbul Bəyannaməsi**”, [https // www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-8-zirvesi-istanbul-bildirisi _2395](https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-8-zirvesi-istanbul-bildirisi_2395), daxil olma: 23.04.2022

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Appasova Dinara Appas qızı – doktorant, Bakı Dövlət Universiteti. Qırğız, Bakı

Appasova Dinara Appas – Baku State University doctoral student of History faculty. Kirgiz, Baku

ETNOLOGİYA – ETHNOLOGY

UOT: 39

BÖRŞİ: BÖYÜK KÖÇ TARİXİ

©2024

JAMBİL ARTIKBAYEV*

*L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti
ORCID: 0000-0001-6228-8749; e-mail: socantropology@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.120>

Xülasə: *Məqalə qazax tayfalarından birinin tarixinə həsr edilmişdir. Börşi tayfasının nümayəndələri Akmola vilayətinin Xurqaljin rayonu ərazisində yaşayırlar. Coğrafi xəritəyə baxsaq, bura Tengiz gölüne tökülən Nura çayının mənsəyidir, yəni Qazaxıstan Respublikasının ən mərkəzi hissəsidir. Xeyli ərazisi kiçik təpələr, gözəl göllər və şam meşələrindən ibarət olan Böyük Avrasiya çölünün yarım-səhralarla birləşdiyi bu hissəsi poetik olaraq Sarı-Arka adlanır.*

Börşinin daxil olduğu Argın konfederasiyası qazaxların etnik tərkibində ən qədimlərdən biridir ki, bunu təkə tarixi ənənələr deyil, həm də DNT materialları sübut edir. Argınların üstünlük təşkil etdiyi haploqrupları G-1 (80%), R1a1 (10%), Börşi I 2a 2a M-223 haploqrupu onları Avropa, eləcə də Ari xalqlarına yaxınlaşdırır.

Şifahi ənənədən topladığımız materiallar Börşilərin mənşəyini özünəməxsus şəkildə izah edir. Ola bilsin ki, onlar canavarı totem kimi qəbul etmiş o qədim tayfaların nəslindəndirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən bəzi nəticələr çıxarmaq olar. Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən materiallar qurd totemli qədim tayfanın – Börşi (Kaz.), Borça (Aroq.), Borgianın (İtal.) – mənşəyi Avrasiya çölünün mərkəzi zonası ilə bağlı olan son dərəcə maraqlı tarixçəsindən xəbər verə bilər. Tale elə gətirib ki, onlar tarixlərinin lap əvvəlindən dəfələrlə əhəmiyyət daşıyan hadisələrdə iştirak ediblər. Əvvəlcə bu tayfanın bir hissəsi Orta Asyanın şərq hissəsinə köç etmiş və Şərqi Hun imperiyasının yürüşlərində iştirak etmişlər ki, bu da heç də təsadüfi olmamışdır. Sonralar təbii fəlakətlər və imperiyanın məğlubiyyəti nəticəsində onlar yenidən Mərkəzi Qazaxıstan çöllərinə qayıtmağa məcbur olurlar. Daha sonra “Xalqların böyük köçü” zamanı bu tayfa Qərbi Hun İmperiyasının yürüşlərində iştirak edərək Krıma və Qafqaza yayılmış və İspaniyanın şimal-şərqində məskunlaşmışlar.

Açar sözlər: *Börşi tayfası, Burç-oğlu, Borçalı, şifahi ənənə, qurd totem kimi, Tengiz gölü, Xalqların böyük köçü, Qərbi Hun İmperiyası*

BORSHI: A GREAT NOMAD HISTORY

©2024

ZHAMBYL ARTYKBAEV*

*Eurasian National University named after L.N.Gumilyov
ORCID: 0000-0001-6228-8749; e-mail: socantropology@mail.ru

Abstract: *The article is devoted to the history of one of the kazakh tribes. Representatives of the Börři tribe live on the territory of the Khurgaldzhin district, Akmola region. According to the geographical map, this is the mouth of the Nura River, which flows into Lake Tengiz, that is, it is the most central part of the Republic of Kazakhstan. This part of the Great Eurasian steppe, a significant area of which is occupied by small hills, with beautiful lakes and pine forests, where the steppe is combined with semi-deserts and called by the poetic name Sary-Arka.*

The Argyn confederation, which includes Börři, is one of the oldest in the ethnic composition of the Kazakhs, which is proved not only by historical traditions, but also by DNA materials. The predominant haplogroups of the Argyns are G-1 (80%), R1a1 (10%), haplogroup Börři I 2a 2a M-223 bring them closer to the European, as well as to the Aryan peoples.

The materials we collected by oral tradition explain the origin of the Börři in a peculiar way, perhaps they are the descendants of those ancient tribes that had a wolf as a totem.

From all of the above, some conclusions can be drawn. In our opinion, the above materials may indicate an extremely interesting history of the ancient tribe - Börři (Kaz.), Borchha (Arog.), Borgia (Ital.) with a wolf totem, the origins of which are associated with the central zone of the Eurasian steppe. They took part in outstanding events more than once from the very beginning of their history not just by accident. At first, part of this tribe migrated to the eastern part of Central Asia and took part in the historical affairs of the Eastern Hunnic Empire. Subsequently, natural disasters and the defeat of the empire forced them to return back to the steppes of Central Kazakhstan, then during the "Great Migration of Nations" this tribe participates in the affairs of the Western Hun Empire, and spreads to the Crimea and the Caucasus, and stops in the territory of northeastern Spain.

Keywords: *Börři tribe, Burch-ogly, Borchaly, oral tradition, wolf as a totem, Lake Tengiz, Great Migration of Nations, Western Hun Empire*

БОРЧИ: ИСТОРИЯ ВЕЛИКОГО КОЧЕВЬЯ

©2024

ЖАМБЫЛ АРТЫКБАЕВ*

**доктор исторических наук, профессор Евразийского
национального университета имени Л.Н.Гумилева
ORCID: 0000-0001-6228-8749; e-mail: socantropology@mail.ru*

Резюме: *Эта статья посвящена истории одного из казахских племен. Представители племени Bõrşi живут на территории Хургалджинского района, Акмолинской области. Если посмотреть на географическую карту, то это устье р.Нура, которая впадает в оз.Тенгиз, то есть это самая центральная часть Республики Казахстан. Эту часть Великой Евразийской степи, значительное пространство которой занимают мелкосопочники, с прекрасными озерами и сосновыми борами, где степь сочетается с полупустынями казахи называют поэтическим именем Сары-Арқа.*

Аргынская конфедерация, куда относится Bõrşi, является одной из древнейших в этническом составе казахов, что доказывается не только историческими преданиями, но и материалами ДНК. Преобладающие гаплогруппы Аргынов G-1(80 проц), R1a1(10 проц), гаплогруппа Борчи I 2a 2a M-223 сближают их с европейскими, а также с арийскими народами

Собранные нами материалы по устной традиции объясняют происхождение Bõrşi своеобразно, возможно они являются потомками тех древних племен которые имели в качестве тотема – волка

Из всего вышеизложенного можно сделать некоторые выводы. На наш взгляд, выше приведенные материалы могут свидетельствовать о чрезвычайно интересной истории древнего племени – Bõrşi (каз.), Borcha (арог.), Borgia (итал.) с тотемом волка, истоки которой связаны с центральной зоной Евразийской степи. Судьбе было угодно что они с самого начала своей истории не раз принимали участие в выдающихся событиях. Сначала часть этого племени мигрировала в восточную часть Центральной Азии и приняла участие в исторических делах Восточно-гуннской империи. В последующем природные катаклизмы и разгром империи вынудили их возвратиться обратно в степи Центрального Казахстана, затем в ходе «Великого переселения народов» это племя участвует в делах Западно-Гуннской империи, и распространяется на Крым и Кавказ, и останавливается на территории северо-восточной Испании.

Ключевые слова: *племя Борчи, Бурчу оглы. Борчалы, устная традиция, волк как тотем, море Тенгиз, Великое переселение народов, Западно-гуннская империя*

BORSHI: A GREAT NOMAD HISTORY

Introduction

In 2016, my students asked me to write a preface to the genealogical tables of the Bõrşi (Borshi) tribe. I did not agree immediately, because I did not want to

get involved with the clan problems of the Kazakhs, but I got very carried away. Genealogical materials allowed me to find separate branches of this tribe in different parts of Eurasia. The history experienced by this tribe, its participation in the great migrations, the disintegration of the tribe and resettlement for almost two millennia loomed gradually. Of course, over time, the contours of this story will be revealed more clearly, but I decided to present what we have today.

As sources, we turned primarily to the oral tradition of the Kazakhs, secondly, to toponymical materials and legends, and thirdly, to the written sources of the Middle Ages. The article also uses the research of contemporary authors on various issues related to the history of the Börşi tribe.

In the very center of the Great Steppe

Representatives of the Börşi tribe live on the territory of the Khurgaldzhin district, Akmola region. If according to the geographical map, then this is the mouth of the Nura River, which flows into Lake Tengiz, that is, it is the most central part of the Republic of Kazakhstan.

This part of the Great Eurasian steppe, a significant area of which is occupied by small hills, with beautiful lakes and pine forests, where the steppe is combined with semi-deserts, is called by the Kazakhs by the poetic name Sary-Arka. The plain spaces of Sary-Arka, covered with grass-feather grass vegetation, have always served as a convenient habitat for societies whose economy is focused on animal husbandry. Sary-Arka (*Yellow or Golden Upland*) is the geographical name of North-Central Kazakhstan as a whole, and the term “Arka” is usually used in relation to the entire steppe zone of Eurasia, which means a hill or ridge. Compare other Greek word Arkadia which is an idyllic space whose inhabitants lead a simple pastoral life. From “Arkadia” – the Latin expression “*Et in Arkadia ego*”.

The number of Kazakh Börşi is small, at the beginning of the 20th century they were consisted of two administrative villages – Saryozen and Sabyndy, about a thousand people each. Börşi are part of the union of six Kuandyk tribes (Agys, Kalkaman, Börşi, Temesh, Altai, Karyk), which in turn is the eldest in the Bes Meiram union and is part of the Argyn confederation. It is interesting that we find one of the early ancestors of Börşi – Meiram sopy in the genealogy of the Yakuts (Sakha), where such taxonomic links are presented: «*Оксуну, от него Мэйэрэм суну, от него Хорохой, от него Арғын, от него Айал, от него Орос куол жулжыган, от него Туорт угул, от него Хайаран, от него Омогой и Элдей*».¹ Omogoy and Eldey are the first ancestors of the Yakuts, from which it should be assumed that the origin of the Kazakhs and Yakuts has common roots and the collapse of a one nation happened a long time ago. The Argyn confederation, which includes Börşi, is one of the oldest in the ethnic composition of the Kazakhs, which

---

¹ Georgiy Ustinovich Ergis. **Historical legends and stories of the Yakuts**. Moscow: Academy of sciences of the USSR, 1960.

is proved not only by historical traditions, but also by DNA materials. The predominant haplogroups of the Argyns are G-1 (80%), R1a1 (10%), haplogroup Börşi I 2a 2a M-223 bring them closer to the European, as well as to the Aryan peoples.² Neighboring tribal groups call Börşi “Kotyr Börşi”, which is pejorative in the opinion of the Börşi themselves (in the modern Kazakh language “kotyr” means a growth over a sore). Based on the fact that this word is found in the toponymy of the Crimea and the Caucasus (the river Kotyr, the village of Kotyr Börşi, etc.) we believe that in ancient times the word “kotyr” had a completely different meaning.

Börşi genealogically consists of three groups, two of them, the descendants of Zholaman and Alatau, live in the Kazakh steppes, and the representatives of the third group, the descendants of Ayapbergen, according to the stories of our informants, allegedly moved to China long ago, therefore there are no contacts with them. Based on this, we can assume that some fragments of the early history of Börşi are really connected with the eastern part of the Great Steppe. As indirect evidence, we can cite the name of one of the villages of Börşi – Saryozen, which means the Yellow River, i.e. Huang He in Chinese. In the places of residence of modern Börşi, there is no river with this name, probably this name was introduced by their early ancestors, who fought as part of the Huns for the Ordos plains and the valleys of the Yellow River.

On the shores of Lake Tengiz, in addition to Börşi, we meet representatives of other clans – Altai, Tortuyl, Temesh from the Argyn confederation. In the nineteenth and early twentieth centuries Börşi due to their small number, adjoined the latter group. But we also have materials at our disposal that testify to the cohabitation of Börşi and Temesh in the Crimea and the Caucasus, as well as in Eastern Europe.

Tribe with wolf totem

The materials we collected by oral tradition explain the origin of the Börşi in a peculiar way; perhaps they are the descendants of those ancient tribes that had a wolf as a totem.

Motai aksakal from the city of Turkestan: *“They say that the name of our distant ancestor is Zhaksylyk ... He was a thunderstorm of wolves, as soon as he appears in front of the wolves preparing to attack the horses, the wolves become like cute ones. He could hit his heavy whip right in the forehead and lay them down. Since then, wolves have stopped attacking horses. The herders who watched all this said:*

*– Here he is the real patron saint (pir) of wolves-bori, he should be called Börşi! After that people began to call him Börşi, and his real name was forgotten”.*³

---

² Sanzhar Zharkeshov. **Homo nomadius**. The key to the forgotten stories of ancient civilizations. Astana: “Big Dream”, 2021.

³ Zhambyl Artykbaev. **Expedition materials from own archive**. 2016.

A well-known connoisseur of the oral tradition Sagyndyk aksakal in the Khorgaldzhin-Tengiz district reports the following: *“In ancient times, an event was held in which all outstanding representatives of the three Kazakh zhuzes took part (zhuz – administrative-territorial unit, region – Zh.A.). To the very center of this meeting, at the head of a group of people, a heroic-looking man, dressed entirely in clothes made of wolf skins, drove up. People around me started to wonder.*

– *Who is he? Those who knew said:*

– *He is an outstanding batyr named Zhaksylyk from the Kuandyk-Argyn clans. He is the patron saint (pir) of wolves. He hunts only male wolves (arlan bori) and dresses from head to toe. Boots, fur coat, headdress are all made from the skin of a male wolf. They say that from that moment on, people began to call him Börşi, and his real name was forgotten”*.⁴

In this regard, we would like to draw a parallel with the “Secret Tale of the Mongols” where in the original, that is, in the unadapted text, the following is said: “Genghis Khan’s ancestor was Borte-Chino, that is, the Gray Wolf, born at the behest of the Highest Heaven (Deere Tenkeri-ece). His wife was Koai-Maral. They came from beyond Tengiz sea (Tenkis ketulju ireba)”.⁵

Whether this story has anything to do with Börşi is difficult to say, but it probably has. Among the offspring of Borte-Chino and Koai-Maral there is a character named Borji-Kidai-Merkan, who is known in the Kazakh oral tradition as Qiyat-Borzhigin, an offshoot of Qiyats with a wolf totem. Qiyat (khion, hon, chionit, qiyat) is the oldest tribe dating back to the khions of the times of the Avesta.⁶ Great historians of the East, for example Abilhazy Khan, considered the ancestor of the Kiyats a man named Kiyat, who, together with his relative Nukus, escaped from the invasion of the legendary Suiynych Khan in the area of Yergene.⁷ In Kazakh legends, Dombauyl Mergen is considered the ancestor of the kiyats. One of the fragments of the oral tradition says that Dombauyl was expelled from his kingdom.⁸ However, in the “Secret History of the Mongols” the name of Dombauyl (Dobun-Merkan) is also mentioned as one of the founders of the Borjigins.

Does the son of Naku-Bayan, Boorchi, the first associate of Genghis Khan, have anything to do with Börşi who introduced himself in their first meeting with

⁴ Zhambyl Artykbaev. “Expedition materials from own archive”. 2016.

⁵ **The secret story of the Mongols.** Anonymous Mongolian Chronicle of 1240. Translated by P.A. Darvayev, 1990.

⁶ Zhambyl Artykbaev. **The story of Dombauyl from the Kiyat tribe** (the experience of interpreting the myth), 2021. 9-23.

⁷ Abul-Ghazi. **Pedigree tree of the Turks.** Composition of Abul-Gazi, Khan of Khiva. Kazan: Translation and foreword by G.S.Sablukov, with afterwords and note. N.F.Katanova, 1906.

⁸ Zhambyl Artykbaev. **The story of Dombauyl from the Kiyat tribe** (the experience of interpreting the myth), 2021.

the words “I will help you! My father is Naku-Bayan. I am his only son, and I am called Boorchu” remains a big question.⁹

Where is the indigenous Börşi yurt (homeland)?

In our opinion, the indigenous Börşi yurt is in Central Kazakhstan, where representatives of this tribe still live. How they could end up on the banks of the Huang is a big mystery to us. But the fact is unambiguously proved by oral tradition and toponymic materials. Among the Manchus (chzhurchzhen, shurshlt) there are tribes called borchzhi, they are also among the western Mongols – borchzhi and borchit.¹⁰ In the valley of Huanghe (Saryozen) there is a deposit of silver Borchi, in the upper reaches of the river Onon there is a locality Botokan-Borchi. All this suggests that the Börşi had a great relationship with the eastern regions of Central Asia.

Probably, the Börşi were part of those tribes that left the territory of the Great Steppe for East Turkestan in the middle of the 2nd millennium BC. Archaeological studies have noted that at this time, overpopulation and the resulting surplus of the population leaned on the productive forces, which forced a number of groups from among the steppe tribes to undertake migrations to the west and south. The struggle for pastures and the difficult migrations of the Aryan tribes are also mentioned in the “Avesta”.¹¹ Probably, we should talk about the beginning of a new round of migration activity of the peoples of the Great Steppe. The first wave of migration, as is known, is associated with the collapse of the Indo-European community at the end of the 4th – 3rd millennium BC.¹² Indo-Europeans spread to the south-west of Europe (Greeks, Thracians), to the south, i.e. to Asia Minor (Hittites, etc.), to the west of Europe (Celts, etc.), the movements of tribes to Western Europe (Germanic tribes) are considered later, as well as to the forests of the Baltic states (Lithuanians and Latvians).

Thus, migrations of the II millennium BC constitute the second wave. The nature of the movement of the steppe tribes, the direction of the routes, the peculiarities of life, and as a result, the symbiosis that appeared during the conquest of settled regions testify to the existence of a certain pattern. The reasons for the

---

⁹ **The secret story of the Mongols.** Anonymous Mongolian Chronicle of 1240. Translated by P.A.Darvayev, 1990.

¹⁰ Yelena Pavlovna Lebedeva. “**To the question of the tribal composition of the Mongols**”. В Philology and history of the Mongolian peoples. In memory of Academician Boris Yakovlevich Vladimirtsov, 219-227. “**Publishing House of Eastern Literature**”, 1958.

¹¹ Ivan Mixailovich Steblin-Kamenskiy. **Avesta: Selected Hymns.** From Videvdat. Moscow: Дружба Народов, 1993.

¹² Dyakonov İqor Mixaylovich, Valentina Dmitrievna Neronova, İrina Sventsitskaya. **Ancient world history.** Early antiquity. Moscow, 1982.

permanent incursions of the steppe tribes into settled regions are associated with challenges both from the outside and from the inside. Their penetration into India, Iran and East Turkestan happened gradually and slowly, their interaction with the local population was peaceful and painless. But at the same time, the results of this movement for local cultures were revolutionary. In Chinese historiography, the civilization of China, which appeared in the 2nd millennium BC, is regarded as the era of Shang-Yin domination, which, as L.V.Vasiliev writes, “owes a lot to cultural influences from outside”.¹³

Before the Shang-Yin era, the Chinese did not know horses, chariots, or other attributes of the steppe civilization at all. This suggests that the Great Steppe, as the closest neighbor, played an important role in the genesis of Chinese civilization. Most of the monuments of Yin writing are made on “fortune-telling” bones. Usually the priest-soothsayer took the bones of the animal, scratched a question on them with a sharp tool and put the bone on the fire. According to the location of the cracks formed after firing, the fortuneteller guessed the answer. The Kazakhs also have a similar tradition; usually, a lamb shoulder blade (scapula) is taken for divination. One of the Yin inscriptions dates back to the end of the Yin Dynasty (XIV-XI centuries BC) and contains valuable data on the economy of the Chinese: “Ten people from the Tu tribe graze cattle on our lands. ... cattle are also driven from the lands of the Lü (Lu) tribe to the western pastures ... Wang (the ruler) went on a campaign to Lü and ordered many slaves to be equipped to fight Lü”.¹⁴ This fact testifies to the difficult relationship between the nomadic and sedentary population in the Huang He basin.

When did Börşi return to their old camps in Sary-Arka? In our opinion, this is due to the fall of the Eastern Hunnic Empire, which was created by nomadic tribes in the eastern part of the Great Steppe. In the 70s BC, natural disasters, coupled with the aggression of China, greatly complicated the situation, which provoked separatism and subsequent disintegration. Bichurin N.Ya. in his extracts from Qianhanshu (ch. 94) writes the following: “But it happened that during one day snow fell up to ten feet deep... Why did the Dinlins, taking advantage of the weakness of the Huns, attacked them from the north their lands from the east, the Usuns from the west. These three peoples slaughtered several tens of thousands of people, and received as booty several tens of thousands of horses and a great many bulls and sheep. In addition, 3/10 of both people and livestock died of starvation. The Huns came to extreme impotence. The possessions subject to them were set aside from them, and the Huns were not able to carry out raids. After this, the Chinese entered with 3000 cavalry, and entered the lands of the Huns by three

---

¹³ Leonid Serqeevich Vasilyev. **Problems of the genesis of Chinese civilization.** Moscow: “Hayka”, 1976.

¹⁴ Struve Vasily Vasilyevich. **Anthology on the history of the ancient world.** Ed. Vasily Vasilyevich Struve. Moscow, 1956.

roads. They took several thousand prisoners and returned; and the Huns could not repay them with a raid from their side...”¹⁵

Thus begins the “Great Migration of Nations” from east to west. It was the beginning of a new era – the era of the Middle Ages and feudalism in Europe. Grandiose migrations of the Huns are connected with the formation of new states, ethnic structures and cultural trends in the vast territory of Eurasia.

One of the directions of movement of the steppe tribes at the beginning of our era is connected with Europe. In the 70s of the 4th century, the Huns appeared in the steppes of southeastern Europe and, having crossed the Kerch Strait, smashed the Bosphoran kingdom. The onslaught of the Huns was unexpected and stunning that even historians of the 4th-6th centuries considered the question of where this formidable union of tribes came from. Waves of the steppe peoples of the German world (Ostergoths, Visigoths, Vandals), the Scythian, Sarmatian world (Alans) poured into Europe one after another, and after them the Huns themselves. Jerome, being in Palestine, writes in one of his letters: “The Roman army, the winner and ruler of the world, is defeated by those, they are afraid of those, they are horrified by those ... they consider themselves already dead”. We are talking in this case about the defeats of the Roman troops in Western Asia, Syria, etc.

Probably, the core of the Hunnic movement was made up of a few warlike tribes of Central Asia. But as they move to the West, the composition of the Hunnic migrants is significantly replenished at the expense of local peoples. Jordan’s work well reflects all the main routes of the Huns’ movement – this is from the North Caucasus to the Don and the Dnieper, further to the Balkans, south to Syria and Constantinople, to the western territories of Orleans (France) and Milan (Italy).¹⁶ Such is the orbit of movement of the Huns themselves in the course of the rapid conquest of Europe. The main thing is, apparently, that the military successes of the Huns in Western Europe set in motion a huge number of peoples. This was the beginning of new structural processes in the Eurasian continent.

The route of the Huns through Central Asia is virtually impossible to reconstruct. Perhaps the bulk of the Hun migrants went through the territory of modern Northern Kazakhstan and southern Siberia, then through the Urals and the Volga region they went to Europe. This version is confirmed both in oral sources and in the results of archaeological excavations on the territory of Kazakhstan.¹⁷

The second direction should be associated with the south, where the nomadic Hunnic tribes followed the Yuechzhi. Somewhere in the Turkestan-Tashkent oasis, a new association could have formed, known in the sources as the Ephthalites or White Huns, who then moved further to the South, Southeast Asia. The beginning

---

¹⁵ Nikita Yakovlevich, Bichurin. **Collection of information about the peoples who lived in Central Asia** in ancient times. Moscow, 1851.

¹⁶ Jordan. **Getica**. Saint petersburg: Aleteya, 1997.

¹⁷ Zhambyl Artykbaev. **Nomads of Eurasia in the kaleidoscope of centuries and millennia**. Saint-Petersburg: «Мажор», 2005.

of the power of the White Huns in the territory of Central Asia is associated with the name of Ak Sibar, who ruled in 420-470. Under him, Tokharistan and Badakhshan joined the empire.

Thus, the era of the Huns is one of the most active periods of the Great Steppe. All our materials show that Börşi Borshi participated in this process very actively:

– Firstly, as we already wrote, according to genealogical legends, one of the branches of Börşi remains in China, that is, Zholaman, Alalay migrated to Sary Arka, and the descendants of Ayapbergen remained in Huanghe (Saryozen);

– Secondly, we find Börşi groups on the territory of Siberia and the Altai Mountains, probably some parts that have lagged behind the main mass. First of all, this is the Shushensky (Shusha – the name of one of the large divisions of Börşi) district on the Yenisei River, on the territory of the Krasnoyarsk Territory of the Russian Federation, as well as the village and station Börşi on the territory of Burlinsky (“Burlinsky” from the Kazakh: Bori – wolf) district of Gorno – Altai Autonomous Region of the Russian Federation;

– Thirdly, in the toponymy of the Crimea, the Caucasus, Southern Europe, we find the villages and settlements of Börşi.

Below we proceed to present the specific facts and hypothetical concepts of Börşi in the European part in greater detail.

Cumans Borsi

The habitat of this historical Börşi group is the southern regions of the Russian Federation and Ukraine, and especially in the territory of the Bryansk region of the Russian Federation. If we draw a straight line between Moscow and Kyiv, then on the south side of this line we find several toponyms associated with Börşi. These are “Borcha”, “Borchikha”, “Borchuk”, “Borcha-Bala”, etc. We believe that during the period of the Huns’ movement to the West, separate groups of Huns settled in the spaces convenient for life and economy between the Caspian and Black Seas, as well as in the northern coast of the latter. Subsequently, they received the name “Cumans (Polovtsy)” in the Slavic chronicles, and thus entered historiography. At the same time, an erroneous statement was formed in modern historiography identifying the Polovtsy with the Kypchaks, although the latter appeared in Eastern Europe around the first half of the 11th century.¹⁸

It should be taken into account that late migrants Kipchaks, populating this territory, assimilated their predecessors, including Börşi. Professor of the Rutgers University of the USA P. Golden, for many years he studied the history and tribal composition of the Cumans, Kypshaks and Kangly. One of his articles is called “Kuman-Kipchak tribes and clans”, where, along with other tribes, Börşi is listed: “*In Russian sources, this name is written as Burchevichi, in al-Dimashki – Burj*

---

¹⁸ Serzhan Musatayevich Akhinzhanov. **Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan.** Almaty: “Nauka”, 1989.

*oglu. Nuwayri, Ibn Khaldun write-Burj ogly. Sources give a contradictory location of this tribe: some point to the area between the Dnieper and Orel, others point to the steppes of Khorezm. In the historical literature there is still no convincing explanation of the etymology of the word Burch (Burj).*¹⁹

Tatar historian D.Iskhakov in the article “South-East of Tatarstan: the problem of studying the ethnic history of the region in the 17th-18th centuries” based on an interesting medieval source “Daftar – and Chingiz-name” based on the reduction of the manuscript “Burchevich”, “Burch-ogly” connects with the pre-Mongolian active ethnonym “burch”: “It seems to me that this ethnonym finds an analogy with the Kypchak pre-Mongolian ethnonym “burch” – “borch” (from it – Burch oglu or Burchevichi)”²⁰

Thus, based on the above information, we can state that under the name “Burj, or Burch ogly” a large group of Börşi in the 11th-12th centuries inhabited the territory from the Dnieper in the north to Khorezm in the south.

Borsi in Crimea

In Crimea, as maps of the 19th and the first half of the 20th century show, there are a lot of villages associated with the eponym Börşi (Borchi). Basically, this is the central part of Crimea, that is, Akmechet (modern: Simferopol) and its environs. The village of Borchi (in the map it is exactly Borchi, not Börşi) is mentioned in the “Memorial Book of the Tauride Province” dated 1892 (coordinates – 45-21-15 N34-10-30 E). In 1948, this village was renamed Gromovka (modern: Polyushkino). Near the village of Börşi is the German-Tatar village of Börşi-Kondaraki. This village was renamed Kolpino in 1948 (coordinates – 45-32-15 N34-29-15 E). In the Krasnogvardeisky region of Crimea, the name Börşi occurs several times: Uluk (Buyuk) Börşi, Kichik Börşi (modern: Dalneye), Kotur Börşi. The last aul is considered very old.²¹

Along with the toponym Börşi, in the Crimea we also meet the names of various offshoots of Börşi, such as Shusha. The village with this name, as well as Shusha-German (Mezhevoe) were in the Pervomaisky district (according to the old administrative division, this is the territory of the Akzhar volost of the Perekop district (Or bugazy), etc.

Indigenous toponyms of Crimea were completely renamed in 1948, after the eviction of the Crimean Tatars and other aboriginal ethnic groups from the acquired places. For this reason, in order to identify the villages of Borshi, we turned to the

---

¹⁹ Peter Benjamin Golden. “Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes”. B Eurasiae Medii Aevi, 110-125. 1995-1997.

²⁰ David, Iskhakov. “South-East of Tatarstan: the problem of studying the ethnic history of the region in the 17th-18th centuries”. B Almat. Almatyevsk. Idel-Press, 2003.

²¹ Sergei Mukhin. 1817, **Old names and disappeared cities of Crimea. Toponymic map.**, 2009.

old maps of the Crimea and conducted research on them. In general, the toponymy of the old Crimea is very rich in ancient eponyms, for example, the name of the tribe “Kypshak” is found in 27 cases, “Kiyat” – 26, “Konyrat” – 19, “Naiman” – 17, “Uysyn” (kyrgyz, kyryk, tama) – 13, “Kenegez” – II, “Kurlcut” – 9, “Alshyn, as” – 8, “Oirat and Kerey” – 7, “Merkit” – 6, “Argyn”, “Baryn”, “Zhaychi”, “Ichki”, “Kanly” and “Sidzheut” occurs 5 times each. It turns out that it is not in vain that in the Kazakh oral tradition there are such expressions-wishes: “Ұлың Ұрымға, қызың Қырымға”, that is, “Son to Urum (modern: Turkey), daughter to Crimea”; and also “Қырым мен Ұрымға барып келдің бе?”, i.e. “Where did you disappear, did you go to the Crimea and Urum?” – the latter is a saying that we often hear in childhood, when you leave the household, you disappear with friends. At the same time, it should be noted that some toponyms of the Crimea are found in the Argyn genealogical construction. This is probably due to the fact that the Argyns did not populate this territory immediately, but in separate waves. Börşi were probably part of the first waves, which led to the consolidation of their own names like Börşi, Uluk Börşi, Kichik Börşi, etc.

We assume that Börşi ended up in the Crimea during the Great Migration of Peoples in the 3rd-4th centuries. Researcher Bushakov V.A. distinguishes four stages of the settlement of Crimea by Turkic-speaking peoples: “The Tatars of Crimea themselves divided the Turkic population of the peninsula into “*sheernen dag khalkii*” (residents of Simferopol, Karasubazar, Feodosia and Evpatoria, speaking the Kipchak dialect, and residents of the mountains and the sea coast – descendants of the ancient population, speaking the Ottoman dialect and “*dala khalkii*” – (the inhabitants of the steppes are the descendants of the tribes that came with the Mongol conquerors), as well as the Nogais who settled in the steppe Crimea in the 15th century under Khan Seadat-Girey”.²² Of course, the Börşi, who lived in the very center, belong to the category of the early Turks – “*sheernen dag halki*”.

Borsi in the Caucasus

Firstly, this is the Kazakh region of Azerbaijan, secondly, Mountainous Karabakh and its capital Shusha, and everything around Karabakh from the Armenian side, thirdly, south of Karabakh – the Araks and one of the tributaries of the Kotyr (Kotyr Börşi), fourthly, the border regions between Azerbaijan and Iran - Karaket, Karakoyun (on the territory of Kazakhstani Börşi there is also this ancient toponym – Karakoyun), Bergyshet, Shalbulak, Karkar, Taty, etc., the modern name is Kvemo-Kartli), fifthly, in the south of Dagestan – Khnov, Börşi (Burzh), Burshi-Maka.

Around the 3rd century AD, the advanced groups of the Huns ended up on the northern shores of the Caspian Sea. Then it remains to go towards Derbent. At that time, the “12th Legion” of the Roman Empire was watching the situations in

---

²² Valerii Anatoliiovych Bushakov. **Turkic ethnooikonymy of Crimea**. Moscow, 1991.

the very center of the Caucasus. The Huns had to oust this legion and this is how the “Borchali steppe” appeared, divided today between Azerbaijan, Georgia, and Armenia. Medieval sources, including Gardizi, call this territory “Börşi sholi”, that is, the Börşi Desert. The Persians called the population of this steppe “Gurdman”, that is, the Wolves are people, the Georgians – “Gurdis Khevi” – the Wolf Steppe. In historiography, the population of this territory is called “bunturks”, which means proto-Turks. The famous Azerbaijani brand “Kazakh Carpets” is the cultural and historical heritage of Borchaly. Shusha, the former capital of Karabakh, is the birthplace of many outstanding cultural figures of Azerbaijan (Uzeir Hajibeyov, Bulbul, etc.). As the American researcher Ronald Sunu writes, “the appearance of Azerbaijani mugham is associated with Shusha”.²³

Börşi is found in the Caucasus among the Kumyk people as a princely title “Burchi (Burchi)-biy”. The researcher Idrisov Yu. connects this term with the medieval Kypchak tribe Burdzhoglu: “*The name of the Kazakh clan Bersh and the Kumyk princely title Burshi-biy are etymologically interconnected with the name of the Kypchak clan Burdzhoglu. The presence of the Turkic Argun clan in the North-Eastern Caucasus is evidenced by the river and the city of Argun in the foothills of Chechnya, in close proximity to the Kumyk settlements of the Grozny and Gudermes regions of Chechnya*”.²⁴ The researcher connects “Borchi // Burj ogly” with the Kazakh tribe Bersh, but it is appropriate to emphasize the similarity with the Börşi tribe, which is a part of the Argyn tribal union.

Borsi in Egypt

Egypt (Mysyr) and Syria (Sham, Damascus) are related to the medieval history of Börşi. Since this topic has not been previously considered in historical science, let’s start with a major historical figure from the Mamluks, who played a significant role in the history of Egypt. We are talking about the Sultan Baybars from the Burj ogly family, that is, Börşi. Some historians, for example, Shikha-buddin al-Nuwayri in the encyclopedia “Nihayat al-arab fi funun al-adab” writes that “The fourth Turkic ruler of Egypt, the real king of Baybars as-Salihi from the tribe of Elborili (Al-Buruli)”.²⁵ We wrote above that the eponym Borchi originates from the word “Buri” – a male wolf. Al-Buruli – means the same – a descendant of a male wolf.

It is known that Baybars was taken from the territory of Crimea in childhood. During the Mongol invasion, his relatives asked the Bulgar Khan Anar to accept them and allocate a piece of land. However, the khan acted treacherously with them, singled out a valley between two mountains for the Crimean Börşi, and

---

²³ Grigor Sunu, Ronald. B **Armenia, Azerbaijan and Georgia**, создатель Ronald G.Sunu, 39-63. Diane Publishing, 1996.

²⁴ Yusup Idrisov. **Kazakh-Kumyk interethnic relations**. Moscow, 2010.

²⁵ Vladimir Qustavovich Tizengauzen. **Collection of materials relating to the history of the Golden Horde**. T.I. Saint-Petersburg, 1884.

then attacked them. Börşi were partially killed, partially captured. One of the relatives of the Sultan Baybars, being captured with him in Egypt, Baisary recalls: "Among those who were captured were Baybars and I. At that time he was about fourteen years old. The prisoners were sent to the slave market in the city of Siuas in Asia Minor, where we parted, and then met in Aleppo at the Khan ibn Kylysh bazaar".²⁶

Baybars was known for its wars against the crusaders, the capture of the king of France at the Battle of Mansuri, the victory over the Mongol-Naiman troops led by Ketbuka noyon. Under him, the mosque of Medina, the mosque of Kubba al-Sahra in Jerusalem, the mosque of al-Azhar in Cairo were restored. Readers know that hundreds of caravanserais, madrasahs and mosques, bridges were built on his orders, a new architectural style was developed in the Muslim East. We are interested in the fact that the sultan built a magnificent mosque in the Baybars Crimea in 1260-1270. P.Keppen, who traveled around the Crimea in the second half of the 18th century, notes the exceptional beauty of this mosque, built of marble, and the dome was covered with porphyry. Unfortunately, after the Russian invasion, among the many sights of the Old Crimea (Solkhata), the Baybars mosque was destroyed.

Another interesting fact. The successor of the Baybars sultan in Egypt, Sultan Kalaun, continued the work of his predecessor, helping the Crimea. He also came from the Crimea, and was also from the Börşi tribe. The historian Al-Makrizi (1356-1441) writes about Qalaun: "He comes from Dasht-i Kipchak. From the tribe of Burj oğly (in this case, "oğly" means the son of Börşi). Came to Cairo as a child. He was bought by one of the *beks* of the Sultan Aksunkar for a thousand dinars, which is why he was called "Al-Alfi", that is, "Thousander".²⁷

Thus, the example of two prominent people, the sultans of Baybars and Kalaun, testifies to the outstanding role of Börşi in the history of Memluk Egypt.

Spanish Borsi

A number of sources allow us to assume that the Börşi were at the forefront of the "Great Migration of Nations" and earlier than other Huns ended up in Eastern Europe. The most outstanding event of that era was the Battle of Catalaun, which took place in 451 in France. According to Jordanes, in the historical confrontation between Rome and the Huns, the Goths were the most affected, since some of them supported Rome, the other supported the Huns. "In the Battle of Catalaun, blood flowed like a river", Jordan writes, 165 thousand people died on both sides, not counting 15 thousand Gepids and Franks".²⁸ Nevertheless, it was this battle that opened the way for the Huns to Western Europe. Separate groups of Huns, probably the White Huns (Argyn), advanced even further and, displacing the

---

²⁶ Saki. **Kipchak Mamluks**. Astana, 2006.

²⁷ Saki. **Kipchak Mamluks**. Astana, 2006.

²⁸ Jordan. **Getica**. Saint petersburg: Aleteya, 1997.

Visigoths, occupied the north-eastern part of Spain. In our opinion, the Kingdom of Aragon arose precisely on the territory that the Börşi occupied as part of the White Huns, evidence of which is the town of Borja, not far from Saragossa, the capital of Aragon.

Catalonia and Valencia were then part of this kingdom. In the era of the reconquista (IX-XII centuries), as B. Tenenbaum notes: *“Jaime the First, the young and valiant king of Aragon, captured Valencia and established his rule in it, and the treasures and land possessions that he inherited, as was due by law and custom, he divided with his barons. One of them was Don Esteban de Borchá, who famously wore his coat of arms – a mighty red bull trampling a green field. He got Xativa, the second largest and most important city of Valencia, and there he moved and settled with all his relatives. From him, the Borja clan led its ancestry and was one of the leading in Valencia. However, the family was called not only Borja (in the original Spanish transliteration – J.A.), but also Borja, in the Catalan way (in Aragon itself Borchá, which is very close to the Kazakh version – Börşi, in neighboring possessions (Catalonia, Valencia) – (Borja – J.A.). The Borja family put down strong roots in the newly conquered Valencia – Don Esteban had numerous offspring, and his entire clan served the Aragonese kings with both the sword and the council and prospered, dividing into branches”*.²⁹

The French historian I. Klula connects the origin of the Borgia clan (Borzha, Börşi, Borchá, Bordzhi) with shepherding: *“Their coat of arms depicts a bull with “the color of the chops”, as it was called in heraldry, that is, red: the animal, a symbol of their shepherd origin, was the epitome of the formidable courage of a warlike race”*.³⁰ After the expulsion of the Arabs from Spain, in which Esteban de Borja especially distinguished himself, the Borja tribe (in Italian - Borgia) became close to the Italian aristocrats: *“In the XIV century, the senior branch of the Borja left the conquered lands, reaching the Kingdom of Naples, but their younger branches remained in Spain”*.³¹

We cannot unequivocally state the close relationship between the Kazakh Börşi clan and the Spanish Borchá, but the fact that both of them are connected with the broader concept of Argyn (Aragon) surprises us very much. Secondly, we are amazed by the phonetic coincidence of the self-names of Aragonese Borchá and Kazakh Börşi. Thirdly, the bull of the “color of the chops” on the coat of arms of the Spanish Borchá is also sacred among the Kazakh Börşi. There is even a saying *“Altai-Argynnyn sauri”*, that is, “Altai is the Argyn bull”, we are talking about the Altai tribe, with which Börşi are brothers. Both of these militant groups are part of the Argyn confederation, and constitute its senior branch.

---

²⁹ Boris Tennenbaum. **Great Borgias. Evil geniuses**. Moscow: “ӘКСМО”, 2012.

³⁰ Ivan Cloulas. **The Borgias. Translated by Gilda Roberts Barnes**. Nobel books. Franklin Watts, 1993.

³¹ Ivan Cloulas. **A.g.k.**

Borsi in Italy

It is known that one of the branches of Börşi from Spain came to the south of Italy, where he built the Borja castle. Gradually they moved to the north of Italy and took a prominent place in the history of this state. Historically, the name of the Italian Borgia (Borshi, Borchia) is usually associated with such concepts as the Vatican, luxury, murder, debauchery, dizzying ups and downs. However, the name Borgia also reminds us of the great artists and poets of the Renaissance, such as Leonardo da Vinci, Niccolo Machiavelli and others. In addition, we should not forget that this noble family from Aragon gave the Catholic world two popes and two dozen cardinals, and a large number of scientists and culture.

Everyone notes that Borgia has always gone its own way, despite obstacles and public opinion. They were not understood by their contemporaries, but their life invariably arouses interest among posterity.

What is the fate of the Börşi remaining in the Great Steppe?

Kazakh Börşi still live in the places where their first ancestors lived. This is the very center of the Great Eurasian Steppe, at the mouth of the Nura River, in the area that bears the ancient name of Khurgaldzhin (translated as tin-lead), on the shore of Lake Tengiz.

We found one isolated and rather numerous Börşi group in the Burlinsky district of the Gorno-Altai region of the Russian Federation. However, we did not manage to link Kazakh and Russian Börşi genealogically. Perhaps the Altai Börşi lived in those places for a very long time and the names of common ancestors were not preserved in the pedigrees.

According to our information, Börşi also lived in the neighboring Kyrgyz Republic in the past. It is believed that these are those Börşi who took part in the anti-Russian resistance, as part of the detachments of Kenesary (1807-1847), the last Khan of the Kazakhs and were captured by the Kyrgyz during the retreat.

I found small groups of Börşi in the south of Kazakhstan, in the small towns of Karnak, Shornak. It is next to the ancient capital of the Kazakhs, Turkestan. Some Börşi families served in the residence of the Kazakh khans, gradually settled down (the settled are called *sart*), other families ended up in this area after fierce wars against the Russian occupation of Central Kazakhstan in the first half of the 19th century.³²

This is the history of Börşi in a nutshell. Certainly, there are gaps in our narrative. To fill them, new research and expeditions are needed. For example, I would like to get acquainted with the oral tradition and dialects of the Aragonese language. It would be useful to work with the inhabitants of the Börşi auls of Crimea. Unfortunately, the situation in those areas is very difficult due to Russia's

---

³² Bauyrzhan Alpysbayev, Bimoldin Zhangeldy. **History and genealogy of Borshi.** Astana: Profi media, 2017.

aggression against Ukraine, besides, a significant part of the Crimean population moved to Turkey long ago (E.A. n.d.).

From all of the above, some conclusions can be drawn. In our opinion, the above materials may indicate an extremely interesting history of the ancient tribe - Börşi (Kaz.), Borchá (Arog.), Borgia (Ital.) with a wolf totem, the origins of which are associated with the central zone of the Eurasian steppe. They took part in outstanding events more than once from the very beginning of their history not just by accident. At first, part of this tribe migrated to the eastern part of Central Asia and took part in the historical affairs of the Eastern Hunnic Empire. Subsequently, natural disasters and the defeat of the empire forced them to return back to the steppes of Central Kazakhstan, then during the “Great Migration of Nations” this tribe participates in the affairs of the Western Hun Empire, and spreads to the Crimea and the Caucasus, and stops in the territory of northeastern Spain.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Abul-Ghazi. **Pedigree tree of the Turks. Composition of Abul-Gazi, Khan of Khiva.** Kazan: Translation and foreword by G.S.Sablukov, with afterwords and note. N.F.Katanova, 1906.
2. Bauyrzhan Alpyrbayev, Bimoldin Zhangeldy. **History and genealogy of Borshi.** Astana: Profi media, 2017.
3. Boris, Tennenbaum. **Great Borgias. Evil geniuses.** Moscow: “ЭКСМО”, 2012.
4. David Iskhakov. “South-East of Tatarstan: the problem of studying the ethnic history of the region in the 17th-18th centuries”. **Almati, Almatyevsk.** Idel-Press, 2003.
5. İqor Dyakonov, Valentina Dmitrievna Neronova, İrina Svetsitskaya. **Ancient world history. Early antiquity.** Moscow, 1982.
6. Emil Seidakhmetov. “**Emigration of the Crimean Tatars in the 19th-20th centuries**”. 2005.
7. Grigor Sunny, Ronald. “**Armenia, Azerbaijan and Georgia**”. Diane Publishing, 1996, p.39-63.
8. Grigor Sunu, Ronald. **Armenia, Azerbaijan and Georgia**, создатель Ronald Grigor Sunu, 39-63. Diane Publishing, 1996.
9. Georgiy Ustinovich Ergis. **Historical legends and stories of the Yakuts.** Moscow: Academy of sciences of the USSR, 1960.
10. İvan Cloulas. **The Borgias. Translated by Gilda Roberts Barnes.** Nobel books. Franklin Watts, 1993.
11. Isidor Sevilskiy. “History of the Goths, the Vandals and the Suebi”. **B Monuments of Medieval Latin Literature of the IV-IX centuries**, 43-96. Moscow: Nauka, 1979.
12. Irada Aliyeva. **From the ethnic history of Azerbaijanis Borchaly until 1846.**

13. Ivan Mixailovich Steblin-Kamenskiy. **Avesta: Selected Hymns. From Videvat.** Moscow: Дружба Народов, 1993.
14. Iordan. **Getica.** Saint petersburg: Aleteya, 1997.
15. Leonid Sergeevich Vasilyev. **Problems of the genesis of Chinese civilization.** Moscow: “Hayka”, 1976.
16. Nikita Yakovlevich Bichurin. **Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times.** Moscow, 1851.
17. **Old names and disappeared cities of Crimea. Toponymic map.** Moscow, 2009.
18. Prokopy Kessariyskiy. **War with the Goths.** Moscow: Arktos, 1996.
19. Peter Benjamin Golden. “Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes”. B **Eurasiae Medii Aevi**, 110-125. 1995-1997.
20. Sergei Mukhin. **Military topographic map of the Crimean peninsula.** St. Petersburg: “Military topographic depot at the main headquarters of His Imperial Majesty”, 1817.
21. Sergiy Tkachenko. **Baibars Mosque in Sary Krym – the oldest mosque in Ukraine.** Crimea, б.д.
22. Sanzhar Zharkeshov. **Homo nomadius. The key to the forgotten stories of ancient civilizations.** Astana: “Big Dream”, 2021.
23. Serzhan Musatayevich Akhinzhanov. **Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan.** Almaty: “Nauka”, 1989.
24. Saki. **Kipchak Mamluks.** Astana, 2006.
25. **The secret story of the Mongols. Anonymous Mongolian Chronicle of 1240. Translated by P.A. Darvayev.** Elista: “Kalmyk book publishing house”, 1990.
26. **The Sultan that Fought Strenuously for Egypt’s Independence.** Leiden: Encyclopaedia of Islam, 2008.
27. Vladimir Qustavovich Tizengauzen. **Collection of materials relating to the history of the Golden Horde.** T.1. Saint-Petersburg, 1884.
28. Valeriı Anatoliıovych Bushakov. **Turkic ethnooikonymy of Crimea.** Moscow, 1991.
29. Struve Vasily Vasilyevich. **Anthology on the history of the ancient world. Ed. Vasily Vasilyevich Struve.** Moscow, 1956.
30. Lebedeva Yelena Pavlovna. “To the question of the tribal composition of the Mongols”. B **Philology and history of the Mongolian peoples. In memory of Academician Boris Yakovlevich Vladimirtsov**, 219-227. “Publishing House of Eastern Literature”, 1958.
31. Yusup Idrissov. **Kazakh-Kumyk interethnic relations.** Moscow, 2010.
32. Artykbaev Zhambyl. “Expedition materials from own archive”. 2016.
33. Artykbaev Zhambyl. **Nomads of Eurasia in the kaleidoscope of centuries and millennia.** Saint-Petersburg: «Мажор», 2005.

34. Artykbaev Zhambyl. “The story of Dombauyl from the Kiyat tribe (the experience of interpreting the myth)”. **Nomadic civilization. Hystorical research**, 2021: 9-23.
35. Use the “**nsert Citation**” button to add citations to this document.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Artıkbayev Jambıl O. – tarix elmləri
doktoru. L.N.Gumilyov adına
Avrasiya Universitetinin professoru,
Qazaxıstan

Artykbaev Zhambyl O. – Doctor of
Historical Sciences, Professor of the
Eurasian National University named after
L.N.Gumilyov. Kazakhstan

UOT: 39

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GÜRCÜSTAN AZƏRBAYCANLILARI
ARASINDA “BAŞLIQ” VƏ “CEHİZVERMƏ” ADƏTLƏRİ HAQQINDA

©2024

ƏSƏD ƏLİYEV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0007-5645-2283; e-mail: esed.eliyev2020@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.1.139>

***Xülasə:** Məqalə Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə həyatında mühüm rol oynayan “başlıq” (yol pulu) və “cehiz” adətlərinə həsr olunub. Burada söhbət oğlan evindən alınan başlığın miqdarından və mövcud adət-ənənənin qonşu xalqlar – gürcülər və acarlar arasında geniş yayılmasından gedir. Məqalədə vurğulanır ki, qızların cehizlərinə mal-qara da daxildir: at, inək, qoyun və s. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan etnoqrafiyasında qeyd olunmayan bu adət yalnız tədqiq olunan bölgənin əhalisi üçün xarakterikdir.*

***Açar sözlər:** Gürcüstan azərbaycanlıları, başlıq, cehizvermə, ödənişli izdivac, gürcü*

ABOUT THE CUSTOMS OF BRIDE-MONEY (MONEY COMPENSATION)
[BASHLYK] AND DOWRY [JEHIZ] AMONG THE GEORGIAN
AZERBAIJANIS IN THE EARLY 19TH-20TH CENTURIES

©2024

ASAD ALİYEV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0009-0007-5645-2283; e-mail: esed.eliyev2020@mail.ru

***Abstract:** The article is devoted to the customs of “bride-money” and “dowry”, which play an important role in the family life of Georgian Azerbaijanis. Here we are talking about the amount of the bride-money received from the bridegroom’s family, and the fact that the existing custom is widespread among the neighboring peoples – Georgians and Ajars. The article emphasizes that among the dowries given to the bride are a horse, a cow and a sheep. The author notes that*

this custom, which is not mentioned in Azerbaijani ethnography, is specific only to the regions he studied.

Keywords: *Azerbaijanis of Georgia, title, dowry, paid marriage, Georgians*

ОБ ОБЫЧАЯХ ДЕНЕЖНОГО ВОЗМЕЩЕНИЯ (БАШЛЫК) И
ПРИДАНОГО (ДЖЕХИЗ) У АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ГРУЗИИ В КОНЦЕ
XIX – НАЧ. XX В.

©2024

АСАД АЛИЕВ*

*Институт Истории и Этнологии имени НАНА А.А.Бакиханова
ORCID: 0009-0007-5645-2283; e-mail: esed.eliyev2020@mail.ru

Резюме: *Статья посвящена обычаям башлык (денежное возмещение) и джехиз (приданое), играющим важную роль в семейной жизни азербайджанцев Грузии. Здесь, речь идет о сумме башлыка, полученного от семьи жениха и о том, что существующий обычай был распространен среди соседних народов – грузин и аджаров. В статье подчеркивается, что в приданое девушки (джехиз) давали также и скот: лошадей, коров и овец. Автор отмечает, что этот обычай, не упоминаемый в азербайджанской этнографической исследовательской литературе, характерен только для рассматриваемого в статье региона.*

Ключевые слова: *азербайджанцы Грузии, башлык, джехиз, денежное возмещение за брак, грузины*

Giriş

Ailə məişətində toy mərasimi ilə bağlı icra olunan “başlıq” və “cehizvermə” adəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Tədqiq etdiyimiz əhali arasında bəzən başlığa “yol pulu” da deyilərdi. Adətən, yol pulunun miqdarı toya başlamazdan bir neçə gün əvvəl oğlan və qız ailəsinin məsləhətləşmələri zamanı aydınlaşdırılırdı. Etnoqrafik və ədəbiyyat materialının soracağına görə, XX əsrin əvvəllərində öyrəndiyimiz bölgələrin əksər kəndlərində yol pulu təxminən 50 manat cuvarında olmuşdur. Həmin pul-başlıq qızın yataq dəsti və məişət əşyaları üçün xərclənirdi.¹ Elə həmin ərəfədə yol pulu qonşu xalqlar, xüsusən də acarlar arasında 5 inək qiymətinə

---

¹ Наталия Волкова. **Азербайджанцы Грузии (по материалам полевых исследований 1973-1976 гг.)**. Полевые исследования Института Этнографии 1976. Москва: Наука, 1978, с.117.

bərabər idi.² Onu da deyək ki, toy zamanı qız üçün yol pulu vermək adəti gürcülərin ailə məişətində də özünə yer almışdır. Onlar bunu “ödənişli izdivac” adlandırırdılar.

Yeri gəlmişkən deyək ki, gürcü alimi İ.Cavaxişvili toy mərasimində gəlinə verilən bəxşisləri “urvadi” adlandıraraq “başlıq” hesab edirdi. Bu fikirlə haqlı olaraq razılaşmayan T.İvelaşvili yazır ki, urvadi heç də başlıq demək deyil, o, evlənərkən qıza çəkilən kiçik xərclərlə bağlı termindir. Müəllif ona da aydınlıq gətirir ki, Axıska, Acar, Borçalı və Qaraçöpdə qıza toy paltarı, həmçinin, bəzək-düzək əşyaları almaq bəy evinin adı vəzifəsi idi. Həmin paylar cəhizlə birgə geri-oğlan evinə qaytarılırdı. Ona görə gəlinə verilən bu nəsnelər nə başlıq adlandırılmalı, nə də qızın satın alınması fikrini oymamalıdır.³

XIX-XX əsrin əvvəllərində kasıb, ortabab ailələr istisna olmaqla, varlıqların tələb etdikləri yol pulunun – başlığın, bəzək-düzəyin, eləcə də geyim və yemək şeylərinin miqdarı daha çox idi. Biz bunu göyçəli Niftalı Koxanın qızı Bəsti xanıma Aşiq Alı tərəfindən elçilik edən Mirzə Bəylərdən istənilən xeyli sayda nəsnelər də göstərməkdədir. Niftalı Koxa Mirzə Bəylərə yazırdı ki:

Mirzə Bəylər, xətrin məndən qalmasın,
Bu adətnən elin işin istərəm.
Əbrudan, ətlasdan, tirmədən, şaldan,
Cəmi parçaların başın istərəm.

İki dəvə gətir yanında köşək,
Gələn töhfələr də olduqca qəşəng.
Ətliyinə gətir iyirmi erkək,
Kabab çəkmək üçün şişin istərəm.

Başlığına gətir üçcə min manat,
Cüt qızıl bilərzik, həm qızıl saat.
“Hə” deməsinə iki köhlən at,
İpək heybə yəhər qaşın istərəm.

Niftalıyam, budur sözüümün öyü,
Çağırram toyuma rəiyyəti, bəyi.
Əlli put yağ gətir, doxsan put düyü,
El yeməyə yağlı aşın istərəm.

² Наталия Волкова, Джавахишвили Г.Н. Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации. Москва: Наука, 1982, с.105.

³ Tina İvelaşvili. Gürcüstanda başlıqlı (ödənişli) toy-düyün mövcuddu, yoxsa? Gender, mədəniyyət, çağdaşlıq (gürcü dilində). Tbilisi: Metsniereba, 2005, s.165-178.

Aşıq Alının xətri üçün bütün istənilən şeyləri artıqlaması ilə verməyə hazır olan Mirzə Bəylər Niftalı Koxaya belə bir cavab yazıb göndərir:

Afərin nəzminə Niftalı Koxa,
Gəl başla mübarək işini sabah.
Bəsti butasıdır Aşıq Alının,
Cəmlə toy-düyünə huşunu sabah.

Namxuda elçiyəm, dönməm bu yoldan,
Əl çəkməm səndəki qaşı hilaldan.
Əbrudan, ətlasdan, tirmədən, şaldan,
Allam parçaların başını sabah.

Dörd dəvə verərəm dörd köşək ilə,
Töhfələr göndərrəm gül-çiçək ilə.
Qırx əmlik bəsdimi, qırx erkək ilə,
Gümüsdən kəsdirəm şişini sabah.

Altı min eylərəm üç min manatı,
Ləllə bəzətdirərəm qızıl saatı.
İlxımdan seçdirib dörd köhlən atı,
Qoydurram dörd yəhər qaşını sabah.

Kimsəyə baş əyməz Məşədi Bəylər,
Mahalda bərabər toy-düyün eylər.
Qarında yağ, düyü karvanı əylər,
Dəmlət el yeməyə aşını sabah.⁴

Qız istənilərkən başlıq kimi müxtəlif nəsnələrin tələb olunması Kitabı-Dədə Qorqud dastanının “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da özünə yer almışdır. Beyrək üçün Banıçiçəyə elçi gedən Dədə Qorquda qızın qardaşı Dəli Qarçar belə demişdir: “Min buğra gətirin ki, maya görməmiş olsun. Min də ayğır gətirin ki, ilxıya girməmiş olsun. Min də qoyun üzü görməmiş qoç gətirin...”.⁵ Orta əsr müəlliflərinin əsərlərinə istinadən Ş.Bünyadova qeyd edir ki, ibn Fədlan quzz adlanan türk tayfaları, Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl Kufi isə xəzərlər arasında da başlıq məsələsinə önəm verildiyini yazırlar.⁶ Etnoqraf alim S.Hacıyevanın verdiyi bilgiyə əsasən, Dağıstan tərəkəmələri arasında başlıq-yol

---

⁴ Aydın Murovdağlı. “Namxuda elçiyəm, dönməm bu yoldan” deyən Mirzə Bəylərin “Sabah” qoşması haqqında. “**Kredo**” qəzeti, №19 (434) 14 aprel 2007-ci il.

⁵ **Kitabi-Dədə Qorqud**. Bakı: Yazıçı, 1988, s.154.

⁶ Şirin Bunyadova. **Orta əsr Azərbaycan ailəsi**. Bakı: Elm, 2012, s.75-76, 384 s.

pulu 100-400 manat cuvarında idi. XIX əsrin ikinci yarısında Qaytaq-Tabasaran rayon rəhbərliyi tərəfindən yol pulu ləğv olunsada, bu məsələ başqa şəkildə özünü göstərmişdir: yol pulu əvəzinə qız evinə 30-40 sabu (təxminən 900 kq) və ya araba tutumu həcmində buğda, 1-2 qoyun, 4-5 kq yağ, 1 sabu düyü (təxminən 30-40 kq) və 2-3 baş şəkər verirdilər.⁷

Başlıq məsələsinə “Qaçaq Nəbi” dastanında da toxunulmuşdur: “Elçilər zəli kimi Xanəlinin yaxasından yapışib əl çəkmədilər ki, əl çəkmədilər. Axırda Xanəli elçiləri öz başından eləmək üçün dedi: – Yaxşı, razıyam. Bu şərtlə qızımı Alının oğlu Nəbiyə verərəm ki, Alı kişi beş qoyun, beş kəviz (bir kəviz iki puddur) buğda, beş yüz manat qızıl pul, ev adamlarımızın hərəsinə də bir dəst paltarlıq gətirsin”.⁸

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, XX əsrin 70-80-ci illərində tədqiq etdiyimiz bölgələrin əhalisi arasında başlıq – yol pulu 1000-1500 manat cuvarında idi. Bununla belə, qız evinə 5-6 baş erkək, 20 kq yağ, 1 kisə düyü və şəkər də verilərdi. Bütün bu nəsnelər qız toyunda istifadə edilir və yol puluna daxil deyildi.

“Kaspi” qəzetinin 1890-cı il nəşrinin 81-ci sayında qeyd edilir ki, azərbaycanlılar başlıq olaraq qıza at, camış, öküz, inək, qoyun və pul verirdilər.⁹ Tədqiqatçılara görə, Dağıstan tərəkmələri – azərbaycanlıları arasında başlıq-yol pulu əvvəllər 100-400 manat cuvarında idi və bu məbləği qız ailəsi istədiyi yerə xərcləyirdi. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən isə oğlan ailəsi başlıq-yol pulu kimi qız evinə 1 kisə buğda, 1-2 qoyun, 4-5 kq yağ, 1 kisə düyü, 2-3 baş şəkər aparardılar.¹⁰

Bəzi türk xalqları başlıq kimi təkcə pul və yemək şeyləri deyil, həm də qoyun, quzu və at da verərdilər.¹¹ Etnoqrafik ədəbiyyatda yer alan bu məlumat Azərbaycanda, eləcə də Gürcüstan azərbaycanlıları-türkləri arasında bəlli olan bir bayatı nümunəsində də təsvirini tapır:

Verdim bir dana,
Aldım bir sona.
Ay qız anası,
Qal yana-yana.

Professor Q.Paşayev İraq türkmənləri arasında da başlığın mövcudluğunu qeyd edir və göstərir ki, burada şəhər əhalisi yol puluna “müqəddəm”, kəndlilər isə “sıyaq” deyirlər.¹²

⁷ Сакинат Гаджиева. Дагестанские терекемени XIX – начало XX в. Москва: Наука, 1990, ст.168-169, 216 с.

⁸ Тəranə Quluzadə. **Qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasının əksi.** Bakı: Elm və təhsil, 2018, s.142, 236 s.

⁹ Как женятся мусульмане. – **Каспий.** 1890, №181.

¹⁰ Güllü Yoloğlu. **Türklərin ailə mərasimləri.** Atatürk Mərkəzi Başqanlığı, 1999, s.56.

¹¹ Qəzənfər Paşayev. **Altı il Dəclə Fərat sahillərində.** Bakı: Yazıçı, 1987, s.117.

¹² Сакинат Гаджиева. **Кумыки.** Москва: Изд-во АН СССР, 1961, с.271.

Başlıq-yol pulu məsələsi türkdilli kumıklar arasında da geniş yayılmışdır. Onları öyrənən, tədqiq edən S.Hacıyeva yazır ki, başlığın miqdarı elə böyük olmuşdur ki, kumık gəncləri başlığı ödəyə bilmədikləri üçün sevdikləri, ürək açıb, könül verdikləri qıza qovuşa bilmirdilər. Başlığı ödəmək, xoşladıkları, bəyəndikləri qızla ailə qurmaq üçün məcburiyyət qarşısında qalan gənclər fermalarda çalışıb pul toplayırdılar. Özü də, qızlarını verməmək, yəni arzulanmayan nikahın baş tutmaması üçün valideynlər oğlan evindən daha çox başlıq tələb edirdilər.¹³

Onu da deyək ki, bəzi hallarda xoşladıkları qızlara müxtəlif yollarla könül açan, söz ismarlayan oğlanlara külli miqdarda başlıq tələb etməklə onların valideynləri deyil, eşq elan olunan kəslərin özləri rədd cavabı verirdilər. Bu fikrin doğruluğunu öyrəndiyimiz əhali arasından əldə olunan bayatı nümunəsi də təsdiqləməkdədir:

Ay sarı kəkil oğlan,
Dayıları vəkil oğlan,
Atam sənə qız verməz,
Dur burdan əkil, oğlan.¹⁴

Üzük qaşlı gərəkdir,
Ər savaşı gərəkdir.
Dalımca düşən oğlan
İkibaşlı gərəkdir.

Belə boynunu burma,
Başını daşa vurma.
Məni sənə verməzlər,
Oğlan, pusqumda durma.

Bir məsələni də açıqlayaq ki, tədqiq etdiyimiz Gürcüstan azərbaycanlıları-türkləri arasında başlıq, yol pulu kimi məlum olan pul məbləği Azərbaycanın müxtəlif yerlərində həm də “halallıq”, “qız pulu”, “əmcək pulu”, “atalıq”,¹⁵ Dağıstanda yaşayan azərbaycanlılarda, saxurlarda, tabasaranlılarda “el pulu” adlanırdı.¹⁶

Beləliklə, klassik şair-yazıçılarımızın əsərlərində də haqqında bəhs edilən, Gürcüstan azərbaycanlıları-türkləri arasında, habelə, digər xalqlarda da özünü

¹³ **Azərbaycan folkloru antologiyası** (Borçalı-Qarapapaq folkloru). Bakı: Nurlan, 2011, s.254.

¹⁴ Qiyasəddin Qeybullayev. **Azərbaycanlılarda ailə və nikah**. I hissə. Bakı: Elm, 1994, s.177.

¹⁵ Сакинат Гаджиева. **Семья и брак у народов Дагестана в XIX – начале XX в.** Москва: Наука, 1985, с.180.

¹⁶ Qəmərsah Cavadov. Azərbaycanca ağacışləmə sənəti haqqında. **Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi**. III buraxılış. Bakı: Elm, 1977. s.141-159.

göstərən başlıqla-yol pulu ilə bağlı məsələləri təhlil edərkən və yaşlı adamların fikirlərini incələyərkən belə qənaətə gəlinir ki, kökü çox uzaq dövrlərə gedib çıxan və tədqiqata çəkdiyimiz bölgələrdə təxminən XX əsrin 80-90-cı illərinə qədər yaşadılan bu adət gəlin aparılan qızın ailəsinə oğlan evinin ödədiyi haqq idi və bu haqq toyu olan şəxsin cehizi üçün xərclənirdi.

Q.Qeybullayev yazır ki, azərbaycanlılarda başlıq alınması adəti patriarxal cəmiyyət dövründə patrilokal (qızın oğlan evinə köçməsi, onunla bir ailədə yaşaması) köçmə ilə bağlıdır.¹⁷

Toydan bir neçə gün əvvəl qız evində cehiz tədarükünə başlanar, qabaqcadan hazırlanmış yorğan-döşək, yastıq, mütəkkə, xalça, palaz, qab-qacaq, cehiz sandığı və s. sahmanlanıb bir otağa yığılardı. Etnoqrafik ədəbiyyatın soracağına əsasən, Azərbaycan adət-ənənələrinə görə hər ailə öz qızını ərə verərkən ona cehiz olaraq bir ədəd sandıq və bir ədəd təknə-tabaq verməli idi. Həmin əşyalar qıza verilən cehiz və əmlak siyahısına daxil edilirdi. Sandıq və təknə ərə gedən qızın gəlinlik sandığı və ya gəlinlik təknəsi adlandırılırdı.¹⁸ Öyrəndiyimiz Gürcüstan azərbaycanlıları-türklərinin cehiz əşyaları içərisində “gərdək”in olması da vacib sayılmışdır. Bu adət Azərbaycanın Zaqatala və Balakən rayonlarının əhalisi arasında da yaygın idi.¹⁹

Topladığımız etnoqrafik materiallara əsasən, toyu olan qıza cehiz hazırlığında və məişət əşyalarının alınmasında qohum-əqrəbalar da köməklik göstərirdilər. Belə bir məlumatla bizi Q.Çursinin əsəri də bilgiləndirir. O qeyd edir ki, Cənubi Qafqaz tatarları (azərbaycanlıları – Ə.Ə.) arasında ərə gedən qıza kömək məqsədilə qohumları qazan, səhəng, ləyən, sandıq və s. kimi məişət əşyaları gətirirdilər.²⁰ Mövcud qayda barədə yaşlı adamlardan toplanılan materiallara əsasən qeyd olunur ki, gəlin köçəcək qızlara qohum-əqrəbaları növbə ilə süfrə açır, onların şərəfinə qonaqlıqlar təşkil edirdilər. Xalq arasında “qız və ya el qonaqlığı” adlanan bu məclisdə gəlin köçəcək qıza cehizlik əşyalar – yorğan-döşək, xalça-palaz, tikmələr, qab-qacaq, samovar, sandıq və digər məişət əşyaları hədiyyə olunurdu. Bir sözlə, bu qonaqlığın məqsədi-məramı cehiz dəstinin əskikliyinə tamamlamaq idi.²¹

Başqa bir etnoqrafik ədəbiyyat materialına görə, keçmişdə gəlinin cehizinə bir neçə dəst yorğan-döşək, yeddi döşəkcə, iki mütəkkə, yanan çıraq, sonralar bir kerosin lampası, çırağın altına qoymaq üçün dəmirdən düzəldilmiş dördayaqlı alət “çıraqpay”, şəhər yerlərində qayınata üçün canamaz, qalaylanmış mis qab-qacaq,

¹⁷ Məhəbbət Paşayeva. **Azərbaycanlıların ailə mərasimində etnik ənənələr (XIX-XX əsrin əvvəlləri, Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları əsasında)**. Bakı: Azərneşr, 2008, s.99, 308 s.

¹⁸ Григорий Чурсин. **Очерки по этнологии Кавказа**. Тифлис: Типография К.П.Козловского, 1913, s.149.

¹⁹ İlhamə Məmmədova. **Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları**. Bakı: Elm, 2011, s.161-162.

²⁰ Mövlud Süleymanlı. **Üç roman (Köç)**. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2004, s.67.

²¹ Hacı Qədirzadə. **Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında)**. Bakı: Elm, 2003, s.113.

səhəng, qazan, teşt, məcməyi, parç, ləyən, sini, sapılca, kəfgir və s., dəmir əşyalar-yeddi şiş, maşa, ərsin, sacayağı, çay qoymağa qara çuqun aftafa, saxsı qab-qacaq, nehrə, kuzə, suğra, bərnə, küpə, çölmə, aşsüzən və s., ağac əşyalar-teşt, tabaq, oxlov, çanax, çömçə, yeddi qaşiq, “qaşılıq”, çörək qabı, yun məmulatlar: xalça, palaz, cecim, xurcun, heybə, çanta, çuval s., əl işləri: on iki tumanbağı, on iki pul kisəsi, on iki tənbəki kisəsi, çoxlu burun dəsmalı və s.; süfrə (dəstərxan), canamaz, çoxlu araçqın, təsək (Qarabağda, Naxçıvanda kişilərin gecə başlarına qoyduqları naxışlı təsək “düriyə” adlanırdı), əl-üz dəsmalı, isti qabı götürmək üçün yeddi cüt tutağac, yeddi cüt səhəng ağzı, sayı yeddi olmaqla iynə, qıyıq, sülü (corab mili) və s. daxil idi. Düşünürük ki, keçmişdə bu qədər nəsnələr kasıb ailələrin deyil, imkanlı şəxslərin qızlarına verdikləri cehiz əşyaları ola bilərdi. Çünki, imkansız şəxslər özlərini çox çətinliklə dolandırirdilər və onların sadalanan nümunələri almağa gücləri çatmazdı. Söylədiyimiz fikir yaşlı adamlar tərəfindən də təsdiqlənməkdədir.

Gürcüstan azərbaycanlılarının-türklərinin yaşadıkları bölgələrin əksər kəndlərində qıza cehiz olaraq at, inək və bir neçə baş qoyun da verilərdi. Bunun bariz nümunəsi Xalq yazıçısı M.Süleymanlının Borçalıdakı olayları əks etdirən və etnoqrafik baxımdan çox zəngin olan “Köç” romanında da təsvir edilmişdir: “Atı sənə muraz verirəm, inəyi bərəkət, qoyunları damazlıq. Murazın yeyin, bərəkətin bol, damazlığın artıq olsun. Atın yalmanı qannan, inəyin bərəkəti haramnan, qoyunun damazlığı oğurluqdan uzaqdır, halal elə qız”. Mövcud adət Başkeçid bölgəsinin bir sıra kəndlərində, o cümlədən Qarabulaqda XX əsrin 60-cı illərinə kimi saxlanılmışdır.

Öyrəndiyimiz əhalinin Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində (məs: Moskva, Tula, Yaroslavl, Uqlıç, Sverdlovsk, Voronej, Petrozavodsk, Tolyatti, Krasnodar, Saratov, Stavropol, Yesentuki, Pyatiqorsk və s.) yaşayan imkanlı ailələri müasir dövrdə qızlarına verdikləri cehizlərin siyahısına ev və minik maşını da əlavə etmişlər.

Onu da deyək ki, qıza cehiz kimi at, inək və qoyun verilməsinə Azərbaycan etnoqrafiyasında rast gəlmirik. Görünür, bu adət yalnız tədqiq etdiyimiz bölgələrin əhalisi arasında yayılmışdır.

Etnoqraf alim H.Q.Qədirzadə yazır ki, Naxçıvanın bir sıra kəndlərində cehiz məsələsi fərqli xarakter daşıyırdı. Belə ki, bəzi kəndlərdə cehiz gəlinlə birgə aparılsa da, bəzi ellərdə əsasən duvaq günü gətirilirdi. Bunu qızın “bəkəreti” ilə əlaqələndirirdilər. Yəni tam əminlikdən sonra cehiz oğlan evinə göndərilirdi. Tədqiq etdiyimiz bölgələrin əksər kəndlərində də əvvəllər cehiz bəy evinə gəlinlə eyni vaxtda aparılırdı. Hazırda qızın cehizi oğlan evinə toydan 2-3 gün öncə göndərilir.

Beləliklə, aparılan araşdırma göstərir ki, tədqiq olunan dövrdə Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişətində mühüm mərhələ təşkil edən toy mərasimində başlıq-yol pulu və cehiz vermə adəti xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Son dövrlərdə oğlan evindən başlıq-yol pulu alınması əsasən sıradan çıxsa da, qız üçün cehiz verilməsi adəti nəinki saxlanılmış, hətta daha geniş formada icra edilməkdədir. Bu isə müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki, təzə qurulan ailəyə köməklik göstərmək hər bir valideynin övlad qarşısında yerinə yetirəcəyi əsas borclardandır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan folkloru antologiyası** (Borçalı-Qarapapaq folkloru). Toplayıb tərtib edən və ön sözün müəllifi: V.Hacılar. Bakı: Nurlan, 2011.
2. Bünyadova Şirin. **Orta əsr Azərbaycan ailəsi**. Bakı: Elm, 2012.
3. Cavadov Qəmərsah. Azərbaycanda ağacişləmə sənəti haqqında. **AEM, III buraxılış**. Bakı: Elm, 1977.
4. İvelaşvili Tina. **Gürcüstanda başlıqlı (ödənli) toy-düün mövcuddur, yoxsa? Gender, mədəniyyət, çağdaşlıq (gürcü dilində)**. Tbilisi: Metsniereba, 2005.
5. **Kitabi-Dədə Qorqud**. Bakı: Yazıçı, 1988.
6. Qeybullayev Qiyasəddin. **Azərbaycanlılarda ailə və nikah**. I hissə. Bakı: Elm, 1994.
7. Qədirzadə Hacı. **Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında)**. Bakı: Elm, 2003.
8. Quluzadə Təranə. **Qəhrəmanlıq dastanlarında Azərbaycan etnoqrafiyasının əksi**. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
9. Məmmədova İlhamə. **Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları**. Bakı: Elm, 2011.
10. Murovdağlı Aydın. “Namxuda elçiyəm, dönməm bu yoldan” deyən Mirzə Bəylərin “Sabah” qoşması haqqında. **“Kredo” qəzeti**, №19 (434) 14 aprel 2007-ci il.
11. Paşayeva Məhəbbət. **Azərbaycanlıların ailə mərasimində etnik ənənələr (XIX-XX əsrin əvvəlləri. Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə)**. Bakı: Azərneşr, 2008.
12. Paşayev Qəzənfər. **Altı il Dəclə Fərat sahillərində**. Bakı: Yazıçı, 1987.
13. Süleymanlı Mövlud. **Üç roman (Köç)**. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2004.
14. Yoloğlu Güllü. **Türklerin aile merasimleri**. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
15. Волкова Наталия. **Азербайджанцы Грузии (по материалам полевых исследований 1973-1976 гг.)**. Полевые исследования Института Этнографии 1976. Москва: Наука, 1978.
16. Волкова Наталия, Джавахишвили Г.Н. **Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации**. Москва: Наука, 1982.
17. Гаджиева Сакинат. **Дагестанские терекеменцы XIX-начало XX в. Москва: Наука, 1990.**

18. Гаджиева Сакинат. **Семья и брак у народов Дагестана в XIX-начале XX в.** Москва: Наука, 1985.
19. Гаджиева Сакинат. **Кумыки.** Москва: Изд-во АН СССР, 1961.
20. Как женятся мусульмане. – **Каспий.** 1890, №181.

21. Чурсин Григорий. **Очерки по этнологии Кавказа.** Тифлис: Типография К.П.Козловского, 1913.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Əliyev Əsəd Tanrıverdi oğlu – tarix üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA
A.A.Bakıxanov adına Tarix və
Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Aliyev Asad Tanriverdi – Doctor of
Philosophy in history, associate
professor, A.A.Bakikhanov Institute
of History and Ethnology, ANAS.
Azerbaijan, Baku.

RESENZİYALAR – REVIEWS

UOT: 94.479

«ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОБЕДУ НАД ФАШИЗМОМ»
("FAŞİZM ÜZƏRİNDƏ QƏLƏBƏYƏ AZƏRBAYCANIN TÖHFƏSİ")
KİTABINA

R Ə Y

©2024

MAİS ƏMRAHOV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0003-2504-3034; e-mail: emrahov48@mail.ru

2022-ci ildə Kursk şəhərindəki "Planeta" nəşriyyatında «Вклад Азербайджана в победу над фашизмом» ("Faşizm üzərində qələbəyə Azərbaycanın töhfəsi") kitabı çap olunmuşdur.¹ Kitabın hazırlanmasında Vəfa Quliyeva (tarix elmləri doktoru), Qasım Kərimov (ictimai xadim, Ümumrusiya Azərbaycan Konqresinin Kurs Regional şöbəsinin rəhbəri, Cənub-Qərb Dövlət Universitetinin dosenti), A.Hüseynov (Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyində naviqasiya xidmətinin əməkdaşı, "Savaş" hərbi-tarixi internet saytının rəhbəri), Əhməd Qəşəm-oğlu (sosiologiya elmləri doktoru), Qənirə Pirquliyeva (tarix üzrə fəlsəfə doktoru), Şəfa Mövsimov (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin "Vətən müharibəsi" fondunun müdiri), Hökumə Ağayeva ("İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunun elm və mədəni irsinin təbliği" şöbəsinin aparıcı əməkdaşı), Kəmalə Umudova (Bakı Slavyan Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru) iştirak etmişlər. Kitabda AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Qaraş Mədətov,

¹ Вклад Азербайджана в победу над фашизмом / авторский коллектив: В.А.Кулиева, А.А.Гусейнов, Г.А.Мадатов [и др.]; главный редактор Вафа Кулиева. – Курск: Планета+, 2022. – 312 с.: ил, портр. – ISBN 978-5-6048668-2-5. – Текст: непосредственный

tarix elmləri doktoru, professor Məzahir Abbasovun əsərlərindəki faktlardan, həmçinin müəlliflərin Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının arxivlərindən topladıqları materiallardan istifadə olunmuşdur. Layihənin sponsorları Ramiz Məmmədov (Tatarıstan, Leninoqorsk şəhəri), Yaşar Məsimov (Orenburq şəhəri), Asif Məmmədov (İvanova şəhəri), Adəm İsmayilov (Kursk şəhəri), Xanoğlan Əliyev (Ximki şəhəri), Elman Paşayev (Moskva şəhəri), Məmmədcamal Məmmədov (Nijni Novqorod), Dmitri Quliyev (Kursk şəhəri), kitabın dizayneri Zeynəb İlqar qızı Yaqubova, korrektorü Aidə Qasım qızı Kərimovadır.

Kitab materiallarının toplanmasında Rusiya Regionlararası Assosiasiyasının üzvləri Ramazan Hüseynov (Kamçatka diyarı), Əli Kazımov (Moskva şəhəri), Faiq Əliyev (Smolensk şəhəri), Osman Əliyev (Kirov şəhəri), Akif Mikayilov (Sıktıvkar şəhəri), Ramiz Zeynalov (Vladivostok şəhəri), Şahin Şıxlinski (Yekaterinburq şəhəri), Fizuli Burcuyev (Tümen şəhəri), Uğur Əfəndiyev (Perm diyarı, Solikamsk şəhəri), Bəhram Nemətov (Volqoqrad şəhəri), Tretyakova Antonina İvanovna (Bakı şəhəri), Cavanşir İsmayilov (Pyatiqorsk şəhəri), Məmməd İsgəndərov (Xabarovsk şəhəri), Əhəd Əhmədov (Xabarovsk şəhəri), Ramil Rəhimov (Maqadan şəhəri), Ələddin Məmmədov (Çita şəhəri), Azad Baxşəliyev (Vladimir vilayəti, Aleksandrov şəhəri), Elşad Qurbanov (Velikiy Novqorod şəhəri), Qabil Məmmədov (Omsk şəhəri), Hikmət Həbibov (Meqion şəhəri), Tofik Niftaliyev (Blaqoveşnsk şəhəri), Ərşad Xankişiyev (Çelyabinsk şəhəri), Əbülfət Qurbanov (Kaluqa şəhəri), Vüqar Şahlarov (Voronej şəhəri), Ələsgər Əlifov (Samara vilayəti, Tolyatti şəhəri), İsfəndiyar Əhmədov (Tatarıstan, Naberejniye Çelnı şəhəri), Məhəmməd Əhmədov (Nijni Novqorod şəhəri), Kamran Babayev (Kostroma şəhəri), Ceyhun İsayev (Kazan şəhəri), Əliş Məmmədov (Yakutsk şəhəri), Vüqar Yaqubov (Kursk şəhəri) və b. iştirak etmişlər. Kitabın tarix elmləri doktoru Vəfa Quliyeva ön söz yazmışdır.

Kitabın ilk bölməsi “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” (s.7-20) adlanır.

Bölmədə qeyd olunur ki, 1941-ci ildə Azərbaycanda hərbi səfərbərlik ümum-xalq hərəkətinə çevrildi. Minlərlə oğlan və qız hərbi komissarlıqlara ərizə ilə müraciət edərək cəbhəyə getdilər. İlk dövrdə təqribən 40 min adam könüllü surətdə əsgər köynəyi geyindi, təqribən 200 min adam xalq qoşununa yazıldı. Ümumiyyətlə, müharibə illərində 11 mindən artıq qadın səfərbərliyə alındı, 260 min nəfərə qədər evdar qadın, təqaüdü, yeniyetmə istehsalata gəldi. Hərbi hissələr üçün 15 min tibb işçisi və sanitar drujınaçısı, 750 rabitəçi, 3 min sürücü hazırlandı. Azərbaycan SSR ərazisində 87 batalyon, 1123 özünümüdafiə dəstəsi, həmçinin 77-ci, 223-cü, 227-ci, 242, 271-ci, 392, 394 396-cı, 402-ci, 414-cü və 416-cı milli diviziyalar formalaşdırıldı.

Azərbaycan xalqının ümumilikdə 600 mindən çox oğul və qızı 1941-1945-cı illərdə İkinci Dünya müharibəsində iştirak edib. Müharibə illərində göstərdikləri igidliyə görə 170 mindən çox əsgər və zabitimiz müxtəlif orden və medallarla təltif edilib. Azərbaycanlı çağırışçı və könüllülərdən formalaşdırılan 77-ci, 223-cü, 271,

396-cı, 402-ci və 416-cı milli atıcı diviziyaları Qafqazdan Berlinədək şanlı döyüş yolu keçib. Xalqımızın qəhrəman övladları Moskva, Leningrad, Kiyev, Stalinqrad, Simferopol, Odessa və irili-xırdalı digər yüzlərlə yaşayış məntəqəsi uğrunda rəşadətlə döyüşüblər. Qəhrəman azərbaycanlılar Polşa, Çexiya, Yuqoslaviya və digər ölkələrin azad olunmasında da yaxından iştirak ediblər.

İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş həmyerlimiz Həzi Aslanovun, həmçinin İsrafil Məmmədovun, Mehdi Hüseynzadənin, Gəray Əsədovun, komandirinin həyatını xilas etmək üçün sinəsini düşmən gülləsinə sipər edən dənizçi Qafur Məmmədovun, Leningradın müdafiəsi zamanı 17 ölümcül yara almasına rəğmən təyyarəsini yerə endirən Hüseynbala Əliyevin, qadınlarımızdan təyyarəçi Züleyxa Seyidməmmədovanın, snayper Ziba Səlimovanın, gəmi kapitanı Şövkət Səlimovanın və başqa həmvətənlərimizin adları tarixə düşmüşdür. Qafqazın müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə Ziya Bünyadovun bölməsi düşmənin xeyli canlı qüvvə və texnikasını məhv etmişdi. 1945-ci ilin yanvarında isə sovet ordusu Polşada döyüşdüyü zaman Ziya Bünyadovun başçılıq etdiyi bölüyün bütün döyüşçüləri Plitsa çayı üstündəki körpü uğrunda qeyri-bərabər döyüşdə göstərdikləri igidliyə görə təltif edildilər. Ziya Bünyadova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Rəşid Məcidov Brandenburq darvazası üzərində Sovet bayrağını dalğalandırmışdır. Faşizmə qarşı mübarizədə 121 nəfər Azərbaycan SSR vətəndaşı (onlardan 43 nəfəri azərbaycanlıdır) Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına, 30 nəfər (onlardan 15 nəfəri azərbaycanlıdır) “Şöhrət” ordeninin tam üç dərəcəsinin kavaləri oldu. Azərbaycanlılar Fransa, İtaliya və digər dövlətlərin orden və medallarını almışlar.

1941-1945-ci illərdə İkinci Dünya müharibəsində qələbənin əldə olunmasında Bakı neftinin amili çoxdur. Bütün çətinliklərə rəğmən, neftçilərimiz 1941-1945-ci illərdə İkinci Dünya müharibəsi dövründə fədakarlıqla çalışaraq cəbhəni və sənayemizi yanacaq təminatı ilə təmin ediblər. Akademik Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə aviasiya benzini almaq üçün yeni texnologiya yaradılıb. 1941-1945-ci illərdə 63 yeni kimya və neft-kimya sənayesi müəssisəsi istifadəyə verildi. 300-dən artıq mühüm ixtira işləndi və istehsalata tətbiq olundu. Nəticədə 100 növ kimya məhsulları, o cümlədən 36 növ yağ, 26 növ yandırıcı və partlayıcı vasitə, 9 adda aviasiya benzini, 8 adda dizel yanacağının kütləvi istehsalına başlandı. 1941-ci ildə neftçilərimizin fədakar əməyi nəticəsində Azərbaycanın tarixində ən çox, 23,5 milyon ton neft istehsal olunub ki, bu da SSRİ-də istehsal olunan neftin 71,4%-ni təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, müharibə illərində Azərbaycan neftçiləri ölkəyə 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin və başqa neft məhsulları veriblər. Hər beş təyyarənin, hər beş tankın, hər beş avtomobilin dördü Bakı benzini ilə işləyirdi. 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı Sovet İttifaqının sərf etdiyi neftin 70 faizindən çoxu, benzinin 80 faizi, motor yağlarının isə 90 faizi Azərbaycanın payına düşüb.

Kitabda Leningradın blokadasında və müdafiəsində iştirak edən azərbaycanlılar, milli diviziyalar, qəhrəman təyyarəçilər, “Şöhrət” ordeninin kavalərləri, partizan hərəkatında və müqavimət hərəkatının iştirakçıları, ön və arxa cəbhədə insanların həyatını xilas edən tibb işçiləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Kitabın

qiymətli cəhəti ondadır ki, qeyd olunan azərbaycanlıların əksəriyyətinin şəkilləri və qısa tərcümeyi-halı verilmişdir. Kitablə tanışlıq göstərir ki, müəlliflərin axtarıları başa çatmamış, araşdırmalar davam etdirilir. Müəlliflər qeyd etmişlər ki, yeni materiallar daxil olduqca iş davam etdiriləcəkdir. Digər tərəfdən Rusiya regionlarında layihəyə müxtəlif insanların, xüsusilə azərbaycanlıların cəlb olunması başlanmış axtarıların davam etdiyini göstərir.

1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində qələbənin qazanılmasında həlledici rol oynayan ən mühüm amillərdən biri Bakı neftidir. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan cəbhə üçün lazım olan bütün qazın 80 faizini, sürtgü yağlarının isə 90 faizini verirdi. Azərbaycanın təbii sərvətləri olmasaydı, Böyük Vətən müharibəsində qələbə də olmazdı.

Kitabın bölmələrindən biri “Azərbaycan milli diviziyaları”na həsr olunmuşdur (s.21-76). Bölmədə Azərbaycan milli diviziyalarının (77, 223, 396, 402, 416) döyüş yoluna qısa nəzər salınmış, hər bir diviziyanın bir qrup əsgər və komandirləri haqqında, həmçinin milli diviziyaların tərkibində əsgəri borcunu şə-rəflə yerinə yetirən azərbaycanlı həkimlər, sanitarlar, tibb bacıları haqqında məlu-matlar və fotoları verilmişdir. Bölmədə verilən şəkillərin əksəriyyəti ilk dəfə çap olunur. Bölmənin materialları Rusiya Müdafiə Nazirliyinin arxiv sənədlərinə, cəbhə qəzetlərində dərc olunan yazılara və ailə arxivlərinə əsasən hazırlanmışdır.

“Faşizm üzərində qələbəyə Azərbaycanın töhfəsi” kitabının 77-176-cı səhifə-lərində Azərbaycan xalqının şanlı oğulları – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olan əsgər və zabitlər haqqında məlumatlar toplanmış, qəhrəmanların fotoları və təltif olun-duqları orden və medalların təsviri verilmişdir. Kitabın qiymətli cəhətlərindən biri də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ilə təltif olunmaları üçün cəbhə komandanlıqlarına təqdimatlar və təltif vəərəqələri göndərilməsinə baxmayaraq həmin hərbi rütbəni ala bilməyən azərbaycanlılar (Əkbərov Yaqub Məmməd oğlu, Əliyev Bəhan, Əliyev Humay Abutalıb oğlu, Qasımov Yusif Səfərəli oğlu, Hüseynov Dadaş Ramazan oğlu, Hüseynov Dadaş Əyyub oğlu, Mikayılov Dursun Hüseyn oğlu, Rüstəmov Baloğlan Əmrah oğlu) haqqında məlumatlardır.

Müəlliflər kollektivi faşizmə qarşı döyüşlərdə igidliklə döyüşən azərbaycanlı təyyarəçi oğul və qızlarını da (s.207-228) unutmamış, onların fotoları və döyüş yolu haqqında ensiklopedik materiallar vermiş, “şöhrət” ordeninin tam üç dərə-cəsinə layiq görülmüş 14 nəfərin adlarını (s.230) qeyd etmiş, partizan (s.232-240) və müqavimət hərəkətində iştirak edən azərbaycanlılar (s.242-272) haqqında məlumatlarla yanaşı, həm də onların fotoları verilmişdir.

Kitabın bir bölməsi “Müstəsna taleli insanlar” adlanır. Bu bölmədə (s.274-302) Əziz Əliyev, Vəli Axundov, Murtuza Məmmədov (Bülbül), Hüseyn Abbas-zadə, İslam Abdullayev, Əbülhəsən Ələkbərzadə, Məmməd Hüseyin Əsədov, Ənvər Əlibəyli, Əlizadə Hüseynov, Məmməd Rahim Hüseynov, Cəlil Cavadov, Abbas Cahangirov, Tofiq Quliyev, Şıxəli Qurbanov, Qulam Məmmədov, Əli Əşrəf Məmmədzadə, Şükür Məcidov, Osman Osmanzadə, Tələt Rəsulov, İvan Tretyakov, İsmayıl Şıxlı, həmçinin cəbhədə döyüşən təhsil işçilərinin (Heydər Aslanov, Leyli Vəkilova, Qulam Məmmədov, Nəsir Məmmədov, Əhməd Mahmudov, Heysi

Məmmədov, İbrahim Müslümov, Rəşid Rəsulov, Qayıbalı Paşayev, Aleksandra Svariçevskiy, Məmməd Tağıyev, Abdulla Şabanov, Vladimir Sıqanov) fotoları və onlar haqqında məlumatlar verilmişdir. Şəkilləri verilən döyüşçülər haqqında məlumatlar kitabın hazırlanmasında iştirak edənlərin köməyi ilə əldə olunmuşdur və bu məlumatlar azərbaycanlı gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Kitabın sonundakı azərbaycanlı döyüşçülərin anım gününü əks etdirən fotolar da maraqlıdır.

Kitabın istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı çox zəngindir. Bu siyahıda əsas yeri Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikasının arxiv sənədləri, cəbhə qəzetləri, həmçinin istər müharibə, istərsə də müharibədən sonra nəşr olunan qəzetlərin və elektron resursların materialları, həmçinin problem üzrə tarixçilərin əsərləri təşkil edir. Kitabda istifadə olunmuş arxiv materialları və onların istinadları Qaraş Mədətovun (Азербайджан в Великой Отечественной Войне. Издательство «ЭЛМ». Баку, 1975, 404 с.) və Məzahir Abasovun (Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку, 1967, «Азербайджанское Государственное Издательство», 264 с.; Абасов М. На крыльях мужества. Баку, 1975, Издательство «ЭЛМ», 272 с.) kitablarından götürülmüşdür.

“Faşizm üzərində qələbəyə Azərbaycanın töhfəsi” kitabı ensiklopedik məlumat xarakteri daşıyır və müəlliflərin davamlı axtarışlarının nəticəsi olub 2022-ci ilin sonunda çapa imzalanmış, 2023-cü ilin fevralında təqdimatı keçirilmişdir.

2022-ci il noyabrın 25-də Tatarıstan Respublikasının paytaxtı Kazan şəhərində Mətbuat Evinin bərpa olunmuş tarixi binasında yerləşən “Noqay” mehmanxana kompleksində “Azərbaycanın faşizm üzərində Qələbəyə töhfəsi” kitabının təqdimatı olub. Kitabın təqdimat mərasimi Tatarıstan Respublikasının Leninqorsk şəhəri və Leninqorsk vilayətində “Birlik” Azərbaycan Milli-Mədəni Muxtariyyəti ictimai təşkilatının sədri Ramiz Məmmədov və azərbaycanlıların “İnkişaf” Regionlararası Alyansı tərəfindən təşkil olunub. Tədbirdə Tatarıstan Respublikasının tanınmış ziyalıları, akademiklər, elmlər doktorları və namizədləri, universitet professorları, ictimai təşkilatların nümayəndələri, Tatarıstan Respublikası Veteranlar Şurasının müavinləri, eləcə də azərbaycanlıların “İnkişaf” Regionlararası Alyansının sədri Ramil Əliyev, Alyansın Məşvərət Şurasının sədri Qasım Kərimov və digərləri iştirak ediblər. Kitabın müəllifləri etibarlı mənbələrdən və materiallardan istifadə edərək 1941-1945-ci illərdə Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsində Sovet İttifaqının tarixi Qələbəsinə verdiyi töhfənin ümumiləşdirilmiş mənzərəsini canlandırırıblar. Azərbaycandan cəbhəyə 660 min nəfər gedib, onlardan 340 mini döyüş meydanlarında qəhrəmancasına həlak olub.

Təqdimat mərasimində kitabda 1941-1945-ci illərdə faşist Almaniyasına qarşı müharibədə Azərbaycanın rolunun qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bildirilmişdi ki, kitabda Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsindəki tarixi rolu aydın şəkildə sübut edən elmi, publisistik və tədris ədəbiyyatının səhifələrində öz əksini tapmış əsas şərhlər açıqlanıb. Müəlliflər ilk növbədə faşist ordusunun məğlub edilməsində Sovet İttifaqının həlledici rolu fonunda cəbhəni

yanacaq təminatı edən Bakı neftinin strateji əhəmiyyətli töhfəsini vurğulamış, əldə olunan qələbədə Azərbaycan Milli Bölmələrinin rolu faktlarla qeyd olunmuşdur.

Kitabda Azərbaycan Respublikası rəsmilərinin Böyük Vətən müharibəsindəki qələbə ilə bağlı şərtləri də öz əksini tapıb. Faktlarla sübut olunur ki, Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsinin əsas yükünü öz üzərinə götürən ölkələrdən biri olmuş, ərazisində müharibə olmasa da, Azərbaycan vətəndaşları istər cəbhədə, istərsə də arxa cəbhədə böyük şücaət göstərərək qələbəyə böyük töhfələr vermişlər. Müharibənin ilk illərindən yüzlərlə azərbaycanlının özünümüdafiə batalyonu yaratması, Azərbaycan diviziyalarının Qafqazdan Berlinə qədər şərəfli döyüş yolu xatırlanır, Azərbaycan oğullarının tarixi qəhrəmanlığının gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayacağına əminlik ifadə olunur.

Kitabın müəllifi, Rusiya Azərbaycanlıları Regionlararası Assosiasiyasının Koordinasiya Şurasının həmsədri, Kursk Cənub-Qərb Dövlət Universitetinin dosenti Qasım Kərimov “Birlik” Tatarıstan Respublikasının Leninqorsk şəhəri və Leninqorsk rayonu Azərbaycan Milli-Mədəni Muxtariyyətinin yerli ictimai təşkilatının rəhbəri Ramiz Məmmədova bu kitabın Kazanda təqdimatının təşkilinə görə dərin təşəkkürünü bildirib.

Rusiya Federasiyası Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru, professor, Rusiya Federasiyasının əməkdar elm xadimi, elm və texnika sahəsində Dövlət Mükafatı laureatı İndus Tağırov bu təqdimatı yüksək qiymətləndirərək bildirib ki, azərbaycanlılar və tatarlar faşizm üzərində qələbə uğrunda mübarizənin ən yaxın xalqları, ən fəal iştirakçılarıdır. Qeyd edilib ki, kitabda Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülən arxa işçilərin adları – kişilər və qadınlar, partizan hərəkatının iştirakçılarının adları vardır. Daha sonra çıxış edən Rusiya Federasiyası “Veteranlar İttifaqı” Respublika əlil Veteranlar İctimai Təşkilatı sədrinin müavini Aleksandr Polyakov, tarix elmləri doktoru Engel Tahirov və başqaları azərbaycanlılarla tatarlar arasında dərin əlaqələrin, eləcə də Bakı neftinin İkinci Dünya müharibəsində Qələbənin təminatı edilməsində rolunu vurğulayıblar.

Orenburq şəhərində “Azərbaycanın faşizm üzərində Qələbəyə töhfəsi” kitabının təqdimatı olub. Orenburq Regional Universal Elmi Kitabxanasında müəllifləri – Kursk Cənub-Qərb Universitetinin dosenti Qasım Kərimov, tarix elmləri doktoru Vəfa Quliyeva, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qənirə Pirquliyevanın iştirakı ilə “Azərbaycanın faşizm üzərində Qələbəyə töhfəsi” adlı kitabın təqdimat mərasimi keçirilib. Tədbirdə fəxri qonaq qismində Rusiya Xalqlar Evi direktorunun müşavirləri, azərbaycanlıların “İnkişaf” Regionlararası Alyansı ictimai təşkilatının rəhbərliyi, yazıçılar, alimlər, dövlət orqanlarının nümayəndələri, müxtəlif ali məktəblərin müəllimləri, deputatlar, Orenburq vilayətinin “Gənc Qvardiya” təşkilatının nümayəndələri, tələbələr, Başqırdıstan Respublikası, Voronej vilayəti, Tatarıstan Respublikası, Naberejnıye Çelnı Azərbaycan icmalarının rəhbərləri, həmçinin Azərbaycandakı yerli milli-mədəni muxtariyyətlərin rəhbərləri iştirak ediblər. Kitabın müəllifləri etibarlı mənbələrdən və materiallardan istifadə edərək Azərbaycanın 1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində Sovet İttifaqının tarixi Qələbəsinə verdiyi töhfənin ümumiləşdirilmiş mənzərəsini canlandırıblar. Azərbaycan-

dan cəbhəyə 660 min nəfər gedib, onlardan 340 mini qəhrəmancasına döyüşüb, döyüş meydanlarında həlak olublar. Bildiriblər ki, azərbaycanlılar həm ön cəbhədə, həm də arxa cəbhədə böyük şücaət göstərərək Qələbəyə böyük töhfə verdilər. Müharibənin ilk illərindən yüzlərlə azərbaycanlı özünümüdafiə batalyonu yaradıldı. Azərbaycan diviziyaları Qafqazdan Berlinə qədər şərəfli hərbi yol keçmiş, partizan dəstələrinin tərkibində vuruşmuşlar. Bu gün İkinci Dünya müharibəsində döyüşmüş Azərbaycan oğullarının tarixi qəhrəmanlığı yaddaşlardan silinmir və bu qəhrəmanlıq gənc nəsil tərəfindən vətənpərvərlik nümunəsi kimi xatırlanır.

“Azərbaycanın faşizm üzərində qələbəyə töhfəsi” adlı kitabın təqdimatı “Rus evi”nin Mərkəzi Evinə keçirilib. “Moskva-Bakı” portalı Rusiya hərbciləri Azərbaycanın Böyük Vətən müharibəsində qələbəyə verdiyi töhfələrdən bəhs etdiyi tədbirlərə qatılıb. Tədbirdə Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri Heydər Əliyev qələbənin təmin olunmasında Azərbaycanın böyük xidmətlərindən danışılıb. Müharibə illərində Bakı neftçilərinin cəbhənin neft və neft məhsulları ilə təmin edilməsi vurğulanaraq bildirilib ki, SSRİ-də hasil edilən 110,6 milyon ton neftin 75,2 milyonu (68%) Bakının payına düşür. Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945) SSRİ-də 172 milyon ton neft, 118,9 milyon ton, yəni ümumi neftin 69 faizi Bakı verib.

Toplantı iştirakçıları Azərbaycan vətəndaşlarının yüksək vətənpərvərliyini, Vətənin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə əzmini, xəyanətkar işğalçı üzərində qələbəyə nail olmaq əzmini göstərməyə çalışıblar. Respublikanın həyatı, arxa cəbhə zəhmətkeşlərinin ruh yüksəkliyi, Azərbaycan əsgərlərinin cəbhədəki döyüş şücaətləri ilə işıqlandırılıb. Kitabda vurğulanır ki, SSRİ xalqlarının Böyük Vətən müharibəsindəki nailiyyətləri təkcə daxili deyil, həm də dünya tarixində ən parlaq və təsirli səhifələrdən biridir. Faşist Almaniyası üzərində tarixi qələbə çoxmillətli və çoxkonfessiyalı SSRİ-nin bütün xalqlarının birgə səyi və qəhrəmanlığı sayəsində mümkün olmuşdur.

Kitab azərbaycanlıların Böyük Vətən müharibəsində iştirakına dair sanballı araşdırmalardan biri olduğundan geniş oxucu auditoriyası tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əmrahov Mais İsrəfil oğlu – tarix elmləri doktoru, professor, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Amraxov Mais İsrəfil – Doctor of history, professor, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

**ELMİ EZAMİYYƏTLƏR HAQQINDA HESABATLAR – REPORTS ON
SCIENTIFIC MISSIONS**

UOT: 902: 94(479.24)

**AĞSTAFƏ VƏ QAZAX RAYONLARINA
ELMİ EZAMİYYƏTİN**

QISA HESABATI

©2024

İSMAYIL UMUDLU*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0008-6920-6089; e-mail: ismail.umudlu@mail.ru

Elmi ezamiyyət Ağstafa və Qazax inzibati rayonlarının epiqrafikasının etno-genetik aspektdən öyrənilməsi ilə əlaqədar idi və 3-12 iyul 2023-cü il tarixlərini əhatə edən bu qısa müddət ərzində intensivliklə işləməyə çalışmışam.

İyulun 3-də Keşikçidağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun Ağstafa şəhərində yerləşən mərkəzi binasında Qoruq əməkdaşları ilə söhbət təşkil olundu, fikir mübadiləsi aparıldı və məhəlli tarix üzrə onları maraqlandıran suallara əvvəlki tədqiqatlarıma istinadla cavab verməyə çalışdım.

Qoruq ərazisində qazıntılar zamanı əldə olunmuş və qoruq mərkəzində mühafizə olunan artefaktları gözdən keçirərkən Keşikçidağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu ərazisində, xristian keçmişə dair dini məkanın yaxınlığında tapılan, qədim dövrə aid mis camın üzərindəki naməlum yazı diqqətimi cəlb etdi. Camın fotosəkilini, ölçülərini və üzərindəki yazının surətini götürdüm və həmin gün axşam onun alban əlifbasının Mingəçevir versiyasının qrafemləri ilə həkk edildiyini, nadir bir tapıntı olduğunu müəyyən etdim. Bu epiqrafik yazılı artefakt alban əlifbası ilə elmə bəlli olan yazı mətnləri kolleksiyasına yeni bir element kimi əlavə oluna bilər və yəqin ki, elmi diqqətə səbəb olacaqdır. Ən azından ona görə ki, artefakt sərhəddə yaxın yerləşən qonşu ölkə ilə mübahisəli dini məkanın yerləşdiyi yüksəkliyin ətəyində sel-yağış suyunun torpaq qatını ovduğu yerdə digər saxsı qablar və s. artefaktlarla birlikdə üzə çıxmışdır...

Ağstafa Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyindəki eksponatlar sırasında hazırda xaraba vəziyyətdə olan Qıraq Kəsəmən qülləsinin (XVIII yüzil) kitabəsinin (inventar N108), hazırda yaşayış olmayan Peykanlı kənd qəbiristanlığından gətirilmiş məzar daşının (XIX yüzilin ilk yarısı) mətnini və ölçülərini götürdüm. Qüllənin kitabəsinin farsca mətni belədir:

Betarixi sənə 1187 in qəleyi-mübarək be aliqədr Əli ağa bin Məhəmməd, ağayi – Kəsəman qürrə mahi-mühərrəm ül-həram...

Burada hicri-qəməri 1187-ci il miladi 1773-1774-cü illərə uyğundur. Qüllənin tikintisi konkret olaraq 1773-cü ilin mart ayına təsadüf edir.

Eyni zamanda, burada nümayiş etdirilən, rayonun Kür sahili Qıraq Kəsəməndə kəndi ərazisində torpaq işləri aparılarkən üzə çıxmış və eləcə də Tatlı dağ kəndindən gətirilmiş, üzərində xristian simvolikası olan daşları incələməyə çalışdım. Fəqət bu simvolikalar hər hansı yazı ilə müşayiət olunmurdu.

Sonrakı günlərdə əvvəlcə Qoruq əməkdaşlarının müşayiəti ilə Ağstafa rayonunun Qıraq Kəsəməndə kəndində Tavaxtəpə deyilən yerdə AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun arxeoloqlarının italyan həmkarları ilə birlikdə apardıqları qazıntı yerinə yazı elementləri soragı ilə baş çəkdim, onların aşkarladığı artefaktları gözdən keçirdim. Qazıntı yerinin son tunc, erkən dəmir dövrünə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdi.

Daha sonra, Ağstafa inzibati rayonunun Dağ Kəsəməndə və Poylu kimi böyük mədəni keçmişi olan kəndlərində zəngin epiqrafikası olan iki tarixi məzarlığa gözdən keçirdim. Bu iki müsəlman məzarlığında XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid olan, üzərindəki yazıları və etnosimvolikası maraqlı doğuran türbələrin və diyarın həyatında rol oynamış görkəmli şəxslərin stela tipli məzar daşlarının epiqrafik mətnlərini yazıya aldım. Bu iki məzarlıqda keçmişdə el başçıları olmuş Qiyasbəylilər və Muradovlar (Dağ Kəsəməndə), Hacıqasımovlar (Poylu) kimi ağalığ/bəylik soylarının təmsilçilərinə aid epiqrafik yazıların bir hissəsini köçürə bildim.

Ağstafa rayonunda bu çöl tədqiqatlarının gedişində rayon İcra Hakimiyyəti İnstitutunun əməkdaşına diqqətini əsirgəmədi, Keşikçidağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun direktoru Musa Mursaqulov və qoruğun əməkdaşları elmi maraqlı doğuran yerlərə gedişimdə məni müşayiət edərək yardımçı oldular.

Yekunda Ağstafa rayonundan topladığım materialların ilkin sistemləşdirilməsini apardım.

İyulun 7-dən qonşu Qazax inzibati rayonunda işləri davam etdirdim. Qazax şəhər Cümə məscidinin epiqrafik mətnlərini götürdüm. “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun Qazax şəhərində yerləşən mərkəzi binasında oldum, qoruq əməkdaşları ilə masa ətrafında gələcəyə məqsədi ilə əlaqədar söhbət təşkil olundu, fikir mübadiləsi aparıldı və bölgənin tarixi keçmişinə dair onları maraqlandıran suallara da cavab verməyə çalışdım. Daha sonra Qazax şəhərində fəaliyyət göstərən Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində də oldum və üzərində yazı olan artefaktlarla maraqlandım. Hər iki mərkəzdə üzərində yazılar olan xeyli sayda artefaktın mühafizə olunduğunu aşkarladım.

Sonrakı günlərdə Qazax rayonunun Ağköynək, Daş Salahlı və Yuxarı Salahlı kimi epiqrafik yazılarla zəngin olan kəndlərində oldum, məqbərə, türbə, körpü, stela tipli ənənəvi məzar daşları üzərindəki kitabələrin, xarakterik mətnlərin bir qismini yazıya aldım, onların ölçülərini və koordinatlarını götürdüm, fotosəkillərini çəkdim.

“Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun ərazisinə aid olan Daş Salahlı kəndinin dağlıq səmtinə qoruq əməkdaşlarının müşayiəti ilə baxış keçirdim. Burada Ermənistanla aradakı şərti sərhədə yaxın məkanda erkən orta əsrlərə aid iki qədim qala (yaxud şəhər, möhkəmləndirilmiş hərbi məntəqə) yerini gəzdim. Burada onlara yaxın olan, Bağça deyilən yerdə XVII-XVIII yüzillərə aid qədim müsəlman qəbiristanlığından xarakterik mətnlərin surətini götürdüm.

Buraya yaxın yerdə Qazax elatlarının ənənəvi yaylaqlara qalxdıqları el yolunda, kiçik Qarasu çayının üstündəki “Haqverdi ağa körpüsü”nün kitabəsinin üzünü köçürdüm, ölçülərini götürdüm.

“Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun əməkdaşları Ermənistanla şərti sərhəd boyunca elmi maraq doğuran yerlərə gedişimdə məni müşayiət edərək yardımçı oldular.

Yekunda Qazax rayonundan topladığım materialların ilkin sistemləşdirilməsini apardım. İyulun 12-də ezamiyyət müddəti başa çatdı.

Nəticə olaraq deyə bilərəm ki, Ağstafa və Qazax rayonu kəndlərində XVIII-XX əsrin əvvəllərini əhatə edən müsəlman epiqrafikası açıq səma altında muzeyi xatırladır. Ərəb əlifbasının ən müxtəlif xətt növlərində yüksək peşəkarlıqla icra olunmuş bu epiqrafik mətnlər, daşlar üzərinə həkk olunmuş ənənəvi türk etnosimvolikaları bölgənin etnik, siyasi, mədəni tarixinə dair əsaslı elmi material verir. Bu qənaətə gəldim ki, indiki Ermənistanın şimal coğrafiyası, Borçalı bölgəsi və Azərbaycanın qərb rayonlarının indiyədək öyrənilməmiş olan müsəlman epiqrafikası vahid üsluba malikdir, Azərbaycanın digər bölgələrinin epiqrafikası ilə müqayisədə türk dilində icra olunmuş mətnlərin xüsusi çəkisi ağırdır, çox halda şəxsin tayfa mənsubiyyəti belə ifadə olunur. Bütün bunlar təbii ki, ciddi etnoqrafik diqqət tələb edir. Bu, tədqiqatlar bölgə epiqrafikasının etnogenetik aspektdən tədqiqinin böyük əhəmiyyətini göstərir.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Umudlu İsmayıl Balı oğlu – tarix üzrə
fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakıxanov
adına Tarix və Etnologiya İnstitutu.
Azərbaycan, Bakı

Umudlu İsmayıl Balı – Doctor of
Philosophy in history, A.A.Bakikha-
nov Institute of History and
Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 39**ORDUBAD RAYONUNA ETNOQRAFİK SƏFƏRİN
QISA HESABATI**

©2024

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-6884-4678; e-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

03-14 iyul 2023-cü il tarixində AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Tarixi etnoqrafiya” şöbəsinin əməkdaşları – t.ü.f.d., dos. Tahir Şahbazov, t.ü.f.d. Təranə Quluzadə, t.ü.f.d. Nigar Coşkunsu ilə birgə Ordubad rayonunda elmi-etnoqrafik ezamiyyətdə olduq. Səfər müddətində Ordubad şəhəri və kəndlərində (Əylis, Kotam, Nüsüs, Vənənd, Aza, Azadkənd, Vələver, Gənzə, Düylün, Dırnis, Sabirkənd (Sabirdizə), Dəstə və s.) bir sıra maddi-mədəniyyət abidələrini qeyd aldıq, yaşlı nəslin nümayəndələri arasında etnoqrafik sorğular keçirdik. Kəndlərin hansı patronimlər tərəfindən salınması, patronimik qruplar, ailə seqmentasiyası məsələləri, kənd sakinlərinin təsərrüfat məşğuliyyəti, eyni zamanda Ordubad şəhər mədəniyyətinin etnoloji aspektləri və s. məsələlər öyrənildi. 30-dan çox məlumatçı ilə sorğu apardıq. Ən yaşlı məlumatçı 94 yaşda (1929-cu il təvəllüdü), ən gənc məlumatçı isə 36 yaşda (1987-ci il təvəllüdü) idi.

Tədqiqat zamanı tarixi yollar, yaylaqlar, əhalinin təbii və mexaniki hərəkəti, ənənəvi təsərrüfat sahələri və onların hazırkı vəziyyəti, sosial-iqtisadi proseslərin, qloballaşmanın gündəlik məişətə təsiri, dinə və dini inanclara münasibət, ənənə və müasirlik, maddi (yeməklər və içkilər, geyimlər, xalq yaşayış evləri, köhrizlər, dəyirmanlar, qalalar, körpülər, qəbiristanlıqlar, türbələr, buxana, səqqaxana və s.) və mənəvi mədəniyyət sahələrində (adət-ənənələr, dini inanclar, təbabət, təhsil və s.), transformasiyalar və s. məsələləri araşdırdıq, eyni zamanda Ordubad-Cənubi Azərbaycan, Ordubad – Qərbi Azərbaycan tarixi-mədəni əlaqələri mövzusunda məlumat topladıq.

Ordubad şəhəri

Araz çayının sol sahilində yerləşən Ordubad rayonu 43 kənd, 3 qəsəbə və bir şəhərdən ibarətdir. Rayonun aparıcı təsərrüfat sahələrini bağçılıq, meyvəçilik, heyvandarlıq (əsasən qoyunçuluq) təşkil edir. Şəhər mərkəzində bəzi sənət sahələri (şəbəkəçilik, dülgərlik, misgərlik, toxuculuq və tikmə sənəti (mərfəc toxuculuğu) və s.) qismən qalmaqdadır. Şəhərdə mövcud olan Mədrəsə (XVII əsr), Cümə məscidi (XVII əsr), Hamam (XVI əsr), Buxana (XIV əsr), Qeysəriyyə (XVI əsr) və s. Azərbaycanın orta əsr memarlıq incilərindəndir. Adı çəkilən tikililər restavrasiya olunsada, Mədrəsə binası uçuq-sökük vəziyyətdədir.

Məhəllələr

Ordubad şəhərində əsrlərin yadigarı olan məhəllələr öz tarixi görkəmini, memarlıq üslubunu qorumaqdadır. Sərşəhər, Ambaras, Mingis, Varsan, Üçtürləngə məhəllələri orta əsr Müsəlman Şərqini xatırladır. Əvvəllər bu məhəllələrin qapısı gecə vaxtı bağlanardı. Şəhərin küçələri məskunlaşmanın sıx, torpaq fondunun az olmasından, digər tərəfdən isə orta əsrlər boyu yadelli hücumlarına qarşı müdafiə məqsədilə ensiz və dolanbac salınıb. Hamar daşlar və son dövrlər asfalt döşənən küçələr evlərin divarları və həyətləri daş hasarlarla əhatələnir.

Yaşayış evləri

Ordubad şəhərinin inşaat mədəniyyəti, xüsusilə imarətləri özünəməxsusluğu ilə bahəm, inşaat mədəniyyəti sarıdan Cənubi Azərbaycan şəhərləri oxşarlıq, bəzən eynilik təşkil edir. Şəhərdə XIX əsrin yadigarı olan bəy və tacir evlərində (Ərbabın evi, Mirzə Abbasın evi, Mirzə Bağır ağanın evi, Məşədi Əyyub bəyin evi, Bəhlul ağanın evi və s.) yaşayış davam edir. Varlı evlərinin əsas inşaat materialı bişmiş kərpic olub, qapı-pəncərələrində şəbəkə işləmələrinə rast gəlinir. İkimərtəbəli imarətlər səkkizguşəli dəhliz (“dəhlizə” də adlanır), tənəbi, kəlləyi, yataq otaqları, qamqalaq otağı və ya əl damı, zirzəmi və s. hissələrdən ibarətdir. Belə evlər həyətlə olsa da, onları giriş küçədən birbaşa dəhlizə açılır. Üzərində girdə metal bəzəklər bərkidilən və ətrafında səkilər düzəldilən giriş qapıları və evlərin fasadı Təbrizdəki ənənəvi evləri xatırladır. Qapılar “halqaza” deyilən cəftə ilə bağlanır. Səkkizguşəli (həşti) dəhlizin tavanı günbəz formalı olub, yerli dialektə “xərpiçi” və ya “xərpiştə” adlanır. Bir neçə qapısı olan dəhlizə də divarboyu taxçalar düzəldilir, oraya sahibinin sosial statusunu bəlli edən əşyalar düzülür. Ənənəvi imarətlərin küçəyə olduğu kimi həyətdə də çıxışı var. İmarətlərin həyətləri kişi və qadınlar üçün *biruni* və *əndəruni* hissəyə ayrılırlar. Əndəruni həyətdə hovuz yerləşir. Həyətlərdə təndirxana (“təndirəsər” deyilir) da var. Varlı və ziyalılara məxsus evlər Şərq ənənələri əsasında inşa edilməsinə baxmayaraq, belə imarətlərdə Rusiya və Avropa elementlərinə də rast gəlinir. Sonuncu hal evlərin daxili sahmanında (xarici çıraqlar, saat, taxta mebel və s.) daha çox müşahidə olunur.

Xalq yaşayış evləri əsasən birmərtəbəli tikilir, gəcxək, saman qarışdırılmış palçıq, çiy kərpic, çaydaşı, dağdaşı rayonun inşaat mədəniyyətini səciyyələndirən əsas xammal sayılır. Deyilənə görə, əvvəllər dağlardan araba ilə daşları gətirib yandırır, həmin külə qum, torpaq, yumurta sarısı qatıb palçıq tuturdular. Bəzi evlərdə qarışıq materialdan da istifadə edilirdi. Möhrədən hörülən divarların qalınlığı ən azı 80 sm olurdu. Damları əksərən tut ağacından olan pərdilərlə örtülüb, palçıqla malalanırdı. İmarətlərdə tavan günbəzvarı olsa da, ənənəvi yaşayış evləri “tırpərdi” adlı düz tavana malikdir. Evlərin divarında, eləcə də həyətdə hasarlarında ordubadlıların “qətlə” adlandırdıqları kətil qoyulurdu. Kəndlərdə (Düylün və s.) evlərin girişi “qəfxana” (qəhvəxana mənasındadır) adlanır. Keçmişdə burada qəhvə mədəniyyəti geniş yayıldığından mətbəxi əvəz edən dəhliz həmin içkinin adıyla adlanırdı. Bir-ikiotaqlı evlərin bir çoxunda pəncərə qoyulmur, damda girdə işıq yeri düzəldilirdi. Sovet dövründə aynabəndli evlər dəbdə idi. Girişdə güzgü qoyulur,

onun əksi içəri otağa da düşdüyündən həyətə daxil olan şəxsin kimliyi bəlli olurdu. Evlərin daxili sahmanında xalça-palaz, döşəkçə və yastıqlar əsas yer tuturdu. Divardakı taxçalara sandıq, samovar və digər mis, dulus, çini qablar dekor məqsədilə düzülürdü. Işıqlandırmada lampa və fanusdan, istiləndirmə üçün kəlləyi otaqda düzəldilən buxarıdan və digər istilik vasitələrindən istifadə olunurdu.

Kəhrizlər

Əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı və içməli suya tələbatla əlaqədar olaraq suyun bir ərazidən digərinə aparılması üçün qədim dövrdə İran, Azərbaycan və s. ölkələrin ərazisində kəhriz mədəniyyəti formalaşmışdır. “Kəhriz” sözü “kuh” və “riz” sözlərindən əmələ gəlmiş, “dağdan axmaq/axıtmaq/axan” mənasındadır. Ordubad rayonu kəhrizlərin sayının çoxluğu və onların işlək vəziyyətdə olması ilə diqqət çəkir. Ordubadlılar və təbrizlilər kəhrizə “qırxyaq” və ya “çəsmə” də deyirlər. Çəsmə suyunu əldə etmək üçün tağlı tunel boyu çoxsaylı daş pilləkənlərlə aşağı enmək lazım gəlir. Sorğulardan məlum oldu ki, yaxın günlərdə qarpız, qovun və digər meyvələr, qovurma (qorma), pendir, kərə yağı və ümumən tədarük edilən azuqələr sərin olduğundan çəsmədə saxlanırdı. Sovet dövründə çəsmədə ət məmulatını saxlamağa və orada sabundan istifadəyə qadağa qoyulmuşdu. Çəsmənin suyu yağışda və qarlar əriyəndə dad verdiyindən onu daşdan süzürdülər. Hazırda həmin susüzən iri daşlar həyətlərdə qalmışdır. Kəhrizin quyuları kənkənlər tərəfindən ildə bir dəfə arıtlanırdı. Məlumatçılara görə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində usta Məhəmməd Həsən Ordubadda tanınmış kənkən idi. Ötən əsrdə Şəhərdə “professor Həmid” ləqəbli usta məşhurlaşmışdı. Çəsmənin içindəki şoraları təmizləmək üçün sakinlər əsasən kəhrizlər üzrə mütəxəssis (kənkən) olan usta Həmidə müraciət edirdilər.

Kəndlərdə də çəsməyə rast gəlinir. Bəzi kəndlər, məsələn, Nüsnüs kəndində kəhriz çəsməsi yoxdur, sakinlər susüzən daşdan istifadə edirlər. Səşəhər çəsməsi, Mədrəsə çəsməsi, Quşlu çəsmə, Dilbər çəsməsi, Meyrəmçə kəhrizi, Xoşkeşin kəhrizi və s., həmçinin həyətlərdə şəxsi çəsmələr hazırda da istifadədədir.

Məscidlər

Şəhərdə, həmçinin rayon ərazisində bir sıra məscidlərdə olduq, yaşlı sakinlərdən dini mərasimlər, keçmişdə göstərilən şəbih tamaşaları haqqında məlumat topladıq. Məscidlər demək olar ki, minarəsiz inşa olunmuş, hər birinin qarşısında meydança salınmış, çinar ağacı əkilmişdir. Çinarın altında suyu sərin saxlamaq üçün “saqqova” deyilən kiçik hovuz düzəldilir. Onların əksəriyyətinin həyatında çəsmə var. Hazırda məscidlərdə dini bayramlar, Aşura əzadarlığı keçirilir, məhərrəmlikdə imam süfrələri açılır. Hacəti qəbul olan şəxslər məscidlərlə yanaşı, ziyarətgahlarda da nəzir paylayır, ehsan verirlər.

Bəzi məlumatçıların fikrincə, Cümə məscidi atəşgədənin yerində tikilmişdir. Eksteryerində şir-xurşid nişanı olan bu məscid səfəvilər dövründə inşa edilmiş və deyilənə görə, bina Şah Abbasın bölgəyə təyin etdiyi valinin iqamətgahı kimi fəaliyyət göstərmiş, sonralar isə məscidə çevrilmişdir. Məscid bir neçə dəfə təmir

olunmuşdur. Ordubadlılardan eşitdiyimizə görə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış Ərəb Rzayev məscid bərpa olunarkən Bağdaddan gətirdiyi 7 sütunun 6-sını oraya vermişdir. Ötən əsrin 70-ci illərində bərpa zamanı Usta Həşim sovet rejiminin dini siyasətini nəzərə alaraq abidəni qorumaq üçün Cümə məscidinin kitabəsinin və şir-xurşid nişanının üzərini örtmüş, əvəzinə Kremlin şəklini vurmuşdur. Beləliklə, usta binanı dağıdılmaqdan qorunmuşdur. Sovet dövründə məscid binasında teatr, kitabxana, mədəniyyət evi fəaliyyət göstərmişdir.

Ordubad rayonunda bir sıra tarixi məscidlər öz mövcudluğunu qorumaqdadır: – Came məscidi (XVIII əsr), Ambaras məscidi (XVII-XVIII əsrlər), Mingis məscidi (1677-ci ildə bərpa olunub), Mingis II məscidi (XIX əsr), Mingis III məscidi (XIX əsr), Sərşəhər məscidi (XVIII əsr), Üstürləngə məscidi (XX əsr), Təkeşiyi məscidi (XVIII əsr), Bilal məscidi (XIX əsr), Dübəndi məscidi (XIX əsr), Əngəş məscidi (XIX əsr), Əngərhan məscidi (XVII əsr), Hacı Məhəmmədəli məscidi (XIX əsr), Hacı Məhəmmədsadiq məscidi (XIX əsr), Məhəmməd həsən məscidi (XIX əsr), Həzrət Abbas məscidi (XX əsr), Qaraçanaq məscidi (XVIII əsr), Qarahovuz məscidi (XVII əsr), Qırxayaq məscidi (XIX əsr), Qoşqar məscidi (XVII əsr), Meyrəmçə məscidi (XVII əsr), Mirzə Əliməmməd məscidi (XX əsr), Nəhərbaşı məscidi (XX əsr), Peci məscidi (XX əsr) və s.

Ziyarətgahlar

Səfər müddətində bir sıra ziyarətgahlarda müşahidə apardıq. Dəstə kəndində yerləşən Baba Yaqub piriində övladının ali məktəbə qəbul olması münasibətilə açılan ehsan süfrəsinin şahidi olduq. Pirdə iki uşaq qəbri var. Aldığımız şifahi məlumatlara görə, dəyyus padşah xalqa zülm etdiyindən seyid nəslindən olan Baba Yaqub iki nəvəsini də götürüb İrandan Dəstə kəndinə mühacirət edibmiş. Əvvəllər tikiliyə malik olmayan bu pirdə lampa yandırılır və inanca əsasən göy paltarlı atlı gözə görünürdü. Quraqlıq illərində kənd camaatı ayaqyalın Baba Yaqub piriinə doğru yürüş edir, burada möminlər yağış yağdırmaq üçün müsəllaya çıxırdılar. Bir neçə il əvvəl Moskvada çalışan Kərəm adlı ordubadlı yuxusunda piri görür və qərara alır ki, buranı təmir etdirsin. Həmin şəxsin vəsaiti ilə əvvəllər üstü açıq olan piriin damı basılır, qəbrin ətrafında həndəsi naxışları olan taxta zərih düzəldilir və müasir görkəmdə tikilir. Zəvvarlar zərihin məhəccəri arasından qəbrin üzərinə pul nəziri atırlar.

Vələver piri eyni adlı kənddə yerləşir. Əhali arasında buraya “Balayi pir” də deyilir. Museyi-Kazımın övladlarından biri burada dəfn olunmuşdur. Deyilənə görə, həmin məzarın sahibi Qərbi Azərbaycandakı Buğkar piriində dəfn edilən islam müqəddəsi ilə qohumdur. Kənd sakinləri söyləyir ki, ötən əsrin əvvəllərindəki erməni-müsəlman davasında ermənilər kəndə od vurub yandırsa da, piriin ərazisi zərər görməmişdir.

Nüsnüs kəndində iki məşhur pir – 40 kimsənə və Yalquz ağac piri var. Xəstələrin şəfa dilədiyi 40 kimsənə piriinə Naxçıvanın digər yerlərindən, hətta Bakıdan da ziyarətçilər gəlirlər.

Məzarlıqlar

Ordubad şəhərindəki Maliki-İbrahim məzarlığında, həmçinin Əylis, Aza kəndlərindəki qəbiristanlıqlarda epiqrafik abidələrlə tanış olduq. Vəba, taun və başqa epidemiyalar yayılarkən kütləvi məzarlıqlar salınırdı. Maliki-İbrahim məzarlığında islamiyyətin ilk əsrlərinə aid baş daşları (Xorasan daşları), həmçinin XIII-XIV əsrlərə aid sufi qəbirləri mövcuddur. Bir sıra günbəzşəkili baş daşlarının baş hissəsində “Hu” (“Allah” deməkdir) kəlməsi yazılmışdır. Buradakı kitabələr ərəb əlifbasının süls, nəsx, nəstəliq xətlərində həkk olunmuşdur. Onlardan bir neçəsi aydın xətlə yazılmışdır:

– mərhum Məhəmməd Şəfi ibn Hacı Məhəmmədrza – h.q. 1132-ci il [miladi – 1520-ci il (İ.M)];

– mərhum Hacı Məhəmmədəli – h.q. 1166-cı il [miladi – 1551-ci il (İ.M)];

– əl-mərhum, əl-məğfur, əl-mömin Ağa Təbrizi (oxunmur) – sənə h.q. 1174 [miladi – 1559-cu il (İ.M)];

– Hacı Zeynalabdin Xələf mərhum Rizvan Hacı Ağa xan Ordubadi – sənə h-q. 1261-ci il [miladi – 1844-cü il (İ.M)];

– mərhum Məhəmmədəli Kərbəlayi Sultanzadə – h.q. 1333-cü il rəbiülsani çərşənbə günü [miladi – 1913-cü il (İ.M)] və s.

Bəzi məzarların kitabəsi oxunmaz haldadır. Quraqlıq vaxtı məhəllə ağsaqqalı yağışın yağması üçün dağın başına müsəlləyə çıxır, qadınlar isə müqəddəslərin qəbrindən kiçik daşlar qoparıb çeşməyə qoyurdular. Bu səbəbdən bir çox qəbir daşları hazırda qeyri-kafi vəziyyətdədir.

Dağın ətəyində salınan Maliki-İbrahim məzarlığında 5-6 m uzunluqda olan sərdabə də mövcuddur. Məlumatçılara görə, keçmişdə yay aylarında vəfat edən şəxsin dəfni yubandıqda və ya kimsə gecə vaxtı dünyasını dəyişərsə, cəsədi gecə boyu həmin sərdabədə saxlanardı. Digər məlumata görə, keçmişdə mərhumun vəsiyyətinə əsasən onun cənazəsi müqəddəs şəhərlərdə (Kərbəla, Məşhəd, Nəcəf və s.) dəfn olunmaq üçün müddətcə həmin sərdabədə qorunardı.

Hamamlar

Deyənlərə görə, Ordubad şəhərində (Mingis, Aşağı Ambaran məhəllələrində) üç hamam mövcud olmuşdur. Şəhərin mərkəzində yerləşən hamamda təmir-bərpa işləri aparılmış, bina XVIII-XIX əsrlərə aid memarlıq abidəsi kimi əhəmiyyət daşıyır. Əksər kəndlərdə restavrsiyaya ehtiyacı olan tarixi hamamlara rast gəlinir. Onların bir neçəsi ilə tanış olduq: Azadkənd hamamı (XVII əsr), Düylün hamamı (XVIII əsr), Gənzə hamamı (XV əsr), Nüsnüs hamamı (XIV-XV əsrlər), Vənənd hamamı (XVII əsr), Yuxarı Əylis hamamı (XVII əsr) və s. Bunlardan başqa, Ordubad rayonunda Darlənd hamamı (XV əsr), Üstüpu hamamı (XVII-XVIII əsrlər), Anabad hamamı (XVII əsr) və s. tikililər tarixi abidələr siyahısındadır.

Hamamlar bişmiş kərpic və yumurta qarışığı ilə hazırlanan palçıqla hörülür, əsasən yeraltı tikilirdi. Temperaturu uzun müddət saxlamaq və daxil olarkən istiliyi qəfildən hiss etməməkdən ötrü hamamlar iç-içə otaqlardan ibarətdir. Hamama daxil olmaq üçün pilləkənlərlə təxminən 3-4 m aşağı düşmək lazım gəlir. Əvvəlcə

mərkəzində soyuq su hovuzu olan geyinib-soyunma otağına, oradan dar keçidlərlə digər otaqlara – istixana, vacibixana, xəzinə və çimmək otaqlarına keçmək olur. Ayrıca qapalı otaqda (kürəxana) qızmar metal tiyan yerləşir. Qızdırılmada lap keçmişdə odun, sonralar isə neft və dizel yanacağı işlədilir. Otaqların damı xərpiçi, yəni günbəz formalı olub, tavanında girdə gülcəmlər, yəni şüşəli pəncərələr qoyulurdu. XX əsrdə elektrikdən istifadə olunsa da, keçmişdə hamamlar gündüz vaxtı otaqlarının damındakı gül camlarla, qaranlıq düşəndə isə neft lampası ilə işıqlandırılırdı.

Keçmişdə qadın və kişilərin hamam günləri vardı. Bəzi kəndlərdə (Düylün və s.) isə hamamdan istifadə axşamüstü saat 5-dək qadınlar, bina daxilində təmizlənmə işlərindən sonra qalan saatlar kişilər üçün nəzərdə tutulurdu. Kişilər çamadan, qadınlar isə hamam boğçası ilə hamama gedərdi. Hamamda məişət və ictimai mərasimlər (bəy hamamı və s.) də keçirilirdi. Novruz bayramında Xanbəzəmə meydana başlayıb hamamda da davam etdirilirdi. Zahının 10 günlüyü hamamda qeyd edilirdi. İnanca görə, cinlər hamamda toy edir. Qorxunu götürmək, bəd-nəzərdən qurtulmaq üçün Quran ayələri yazılmış mis tasdan (kasa) qorxan şəxsin üzərinə su çiləyirdilər. Hamamdan çıxana “Səhhətlər olsun” deyilir və çay verilir.

Buzxana

Xalq məişətində önəmli yer tutan buzxana və buzla bağlı adətlər etnoqrafik maraq doğurur. Orta əsr müsəlman şəhərləri (Təbriz, Naxçıvan və s.) üçün xarakterik olan buzxanalar yay fəslində buz və soyuq sudan yararlanmaq üçün fəaliyyət göstərirdi. XVII əsrə aid edilən buzxana Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşir. Kitabəsi ilə tanış ola bilmədik. Binanın inşaat mədəniyyəti və interyeri Təbrizdəki Qaimməqam buzxanasını xatırladır. Bişmiş kərpicdən inşa edilən buzxananın geniş sahəsi var. İçəri daxil olarkən dəhlizdən keçib 32 pillə aşağı enmək lazım gəlir. Ordubadın memarlıq üslubuna xas olaraq buzxananın da tavanı günbəz formasındadır, yəni xərpiştə üslubunda bir neçə tağnüməyə (çatma tağlar) malikdir. Yeraltı binanın üstündə bağ yerləşir. Arx suyu bağa toplanır, qış aylarında donur və buzlar balta ilə sındırılıb buzxanaya doldurulurdu. XIX əsrdə bu tarixi abidə sorğu keçirdiyimiz informatorların adını xatırlamadığı bir nəfər sahibkara məxsus imiş. Müasir dövrdə soyuduculardan istifadə buzxanaları tarixə qovuşdurmuşdur. Yaxın keçmişdə burada dəmirçixana yerləşirdi. Hazırda restoran kimi fəaliyyət göstərir.

Səqqaxana

Nadir memarlıq incilərindən olan Ordubad səqqaxanası keçmişdə xalq məişətində, mənəvi mədəniyyətində mühüm rola malik idi. Ordubadın Mingis məhəlləsində eyniadlı məscidin həyətində yerləşən səqqaxana su içilən yer və dəstəməzaxana kimi fəaliyyət göstərir. Bişmiş kərpiclə hörülən, üzəri həndəsi naxışlarla bəzədilən və tavanı tağnüməyə malik səqqaxananın kitabəsini görmədiyimiz üçün tarixini dəqiq müəyyən edə bilmədik. Deyilənə görə, XVIII əsrə aiddir. Bildiyimiz kimi, belə tikililər Səfəvilər dövründən (Təbriz, İsfahan və s. şəhərlərdə

hazırda da qalmaqdadır) mövcud olmuş, əsasən məscidlərin həyətinə, yolların kənarında, bazarlarda, əhalinin sıx olduğu yerlərdə on iki imamın şərəfinə yarıdılmışdır. Ərəb kəlməsi olan “səqqa” dilimizdə “su paylayan” mənasını verir. Əsasən İmam Hüseyn, Əbülfəzl və Həzrət Abbasın adı ilə bağlı olub, şiə məzhəbini aşılırdı. Müsəlman şəhərlərində mövcud olan bu məkanlar əksərən yaşıl rəngə boyanır və ya üzəri yeddi rəngdə kaşı ilə örtülürdü. Kaşı işləmələrində Kərbəla müsibəti, Həzrət Əbülfəzl və Həzrət Abbas at belində, yaxud piyada, əynində zireh, sağ əlində nizə, sol çiyindən asılmış su tuluğu və s. təsvir olunurdu. Ola bilsin ki, Ordubad səqqaxanası da Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1612) tikilən dini abidələr sırasında olmuş, sonralar bərpa zamanı dini görkəmi aradan qaldırılmışdır.

Geyimlər

Yaşlı nəslin nümayəndələri ənənəvi geyimlər barədə çətinliklə məlumat verdilər. Məlumdur ki, XX əsrin 20-30-cu illərindən milli geyimlərin və ümumən ənənəvi məişətin sıradan çıxarılması üçün dövlət tərəfindən kampaniya başlanılmış, papaqlar, çadrılar yandırılmış, adət-ənənələr “köhnəliyin qalığı” kimi təbliğ olunmağa başlamışdır. Nəzərə alsaq ki, informatorlarımız sovet dövründə yaşamışlar, bu baxımdan 70-80 yaşlı rayon sakinləri milli geyimləri, hətta onların adlarını da bəzən zəif xatırlayırlar. Qadın bədən geyimi tuman-köynək, darbalaq, arxalıq, cılıqqa və s., baş geyimi yaylıq, şal, kəlağayı, araqçın, çarqəd, çadra, çalma və s., ayaq geyimi isə yun corab (yayda da corab geyinirdilər), çust, nəleyin, başmaq, çarıq, qaloş, tufli, pəpəş və s.-dən ibarət idi. Keçmişdə kişi geyimini köynək-şalvar, çuxa, yapıncı (çobanlara məxsus idi), şərfə (qurşaq), buxara papaq, araqçın, börk, yun corab, gön çarıq, rezin çarıq və s. təşkil edirdi. Geyimlər sahibinin yaşına və sosial statusuna uyğun müxtəlif formada və rənglərdə olurdu. Belə ki, dindarlar qara, seyidxanımlar yaşıl, gənclər al rəngə üstünlük verirdilər. İran, Osmanlı və digər dövlətlərdə təhsil alanlar əsasən həmin ölkələrdə istifadə olunan libasları geyinirdilər. Məsələn, mirzələrin baş geyimini fəs və ya araqçın təşkil edirdi.

Yeməklər və içkilər

Yayın son aylarından və payızda ordubadlılar qısa azuqə tədarükü görürdülər. Bu məqsədlə kəsilən bir neçə qoyunun ətindən qorma (qovurma) hazırlayırdılar. Həmin gün “gəlin yeyin ki, qorma bassın” deyərək yaxın qohum-qonşu tədbirə çağırılırdı. “Qorma bassın” dedikdə ətin suyunun çəkilməsi və öz yağının üstünə çıxması nəzərdə tutulurdu. Ətin işgənəsi, yəni bulyonu 7 qonşuya paylanırdı.

Qış fəslində çörək tədarükü də görülürdü. 3-4 aylıq istifadə üçün lazımı miqdarda lavaş bişirilir, onları gəmiricilərdən qorumaq məqsədilə “üzümlük” adlanan arxa otaqlarda tavandan asılı vəziyyətdə saxlanırdı. Payızda yarma, noxud ləpəsi, əriştə, basdıq, alana və digər qidalardan qısa tədarükü bu günlərdə davam edir.

Sorğularda məlumatçılar ət xörəklərindən – qorma, kiftə (küftə-bozbaş), parça-bozbaş, cızlı, gupa, səbziqovurma, dolma növləri, kabablar və s. bitki mənşəli yeməklərdən – maş şovrası (maş şorbası), kükü, plov, noxud bozbaşı, lobyə bozbaşı və s. adını çəkənilər. Əksər xörəklərə mərəzə, sarıgül, qızılgül, nanə, ağ reyhan, ləpə və müxtəlif ədviyyat qatılır, süfrəyə verilərkən (südaşı və s.) üzərinə qurudulmuş qızılgül ləçəkləri səpilir.

İçkilərdən gülab, şərbət, ayran, çay, batrinc arağı, beymədərən (boymədərən / bumədərən), bidməşq (pıspışa arağı), nanə arağı və s. mövsümə uyğun olaraq qəbul edilir.

Mərasim yeməkləri də maraq doğurur. Qonaqlıq süfrəsində müxtəlif təamlarla yanaşı, Ordubad qayğanağı da görmək olar. Vənənd kəndində sorğu aparacağımız evin xanımı bizlərə Ordubad qayğanağı hazırladı. Ümumən Ordubad sakinləri qonaqpərvərliyi ilə diqqət çəkir. Şəhər sakini Hacı Şərqiyyə Rəhimovanın evinə daxil olan zaman ağbırçək xanım “qoy söhbətimiz şirin olsun” deyib ayağımız altına bir ovuc qənd atdı. “Keçmişdə biz qonaqları belə qarşılayardıq” deyərək köhnədən qalma bir adəti yaşatdı. Mərasim yeməklərindən olan səməni inanca görə, hər evə düşməz və onu hər məhəllədə bir nəfər hazırlayır. Ordubad şəhərində səməni daima Şərqiyyə xanım bişirir. Məlumatçının söylədiyinə görə, səməni əsasən ehsan məqsədilə hazırlanır və Fatimeyi Zəhra ehsanı hesab olunur. Qeyd edək ki, Ordubadda səməni bişirmə ilə bağlı inanc və adətlər bir çox şəhərlərlə (Təbriz, Quba və s.) eyniyyət təşkil edir.

Çilov (yumurtadan hazırlanır, əsasən zahıya verilir), hədik (Aşura günü bişirilir) və s. mərasim yeməklərindən hesab olunur. Novruz bayramında ən ləziz xörək və şirniyyat süfrəyə düzülür. Kürədə paxlava (baqləva), cəvizli kükə və digər şirniyyat növləri, həmçinin ordubadlıların “bambu” dedikləri çörək bişirilir. Son onilliklərdə Novruz bayramında şəkərpəra (şəkərbura) da hazırlanır. Bundan başqa, bayram üçün basdıq, alana, miyanpor və növbənöv xüşkəbar tədarük edilir.

Yemək öynəsinə nəzər salsaq, sübh tezdən səhər yeməyi, yəni qəlyanaltı, təxminən 10:30 radələrində “ara çayı”, günorta nahar, təxminən 15:30 radələrində yenidən “ara çayı”, axşam isə şam yeyilir.

Bağçılıq

Bildiyimiz kimi, Ordubad rayonunun təsərrüfatı əsasən meyvəçilik üzrə ixtisaslaşmışdır. Ordubad əriyi, cevizi (qoz), limonu bütün respublikada məşhurdur. Ordubad bağlarında müxtəlif ağaclar – alma, armud, şaftalı, üzüm, əncir və s. yanaşı əkilə də, meyvəsi xoşagələn ətri ilə seçilən, bal dadan ərik ağacları daha çox gözə dəyir. Ordubadlılar əriyi həm də “çörək ağacı” adlandırırlar. Yaşlı nəslin dediyinə görə, natural təsərrüfatın mövcudluğu vaxtında əriyi taxılla dəyişdirəndilər. Ərik, alça, əncir qurusu, alma, şaftalı qaxı, kişmiş və cevizi tacirlər xırd edib əvəzinə Mehridən (Qərbi Azərbaycan) un gətirəndilər. Məlumatçılara əsasən, keçmişdə quru meyvələr Qarabağa, aran rayonlarına, İrəvana göndərilər, ümumən Qafqazın iri şəhər bazarlarına çıxarıları. Bağbanlar söyləyir ki, onların eşitdiyinə görə, hətta qədimdə buradan Romaya ceviz aparılıbmış.

Bağlar həm yaşayış yerində, yəni həyətyanı sahədə, həm də ayrıca salınır. Ordubad bağları qonşular arasında növbə ilə əsasən arx suyu ilə suvarılır. Geniş sahəni əhatə edən bağlarda suvarma məqsədilə arxlar düzəldilir. Qonşu bağlar taxta dirəklərə bərkidilən hörmə çubuq çəpərlə, bəzən daş hasarla bir-birindən ayrılırlar. Bağın giriş hissəsində toxmacarlıq salınır. Burada çoxillik müxtəlif bitki sortlarının toxumları yetişdirilir və sonra bağın əsas sahəsində əkilir.

Ordubad bağlarında meyvə ilə yanaşı, dekorativ ağac və bitkilər də becərilir. Şəhərdə çox nadir həyət və meyvə bağı tapılar ki, orada qızılgül əkilməsin. Qızılgüllər estetik əhəmiyyət daşıyır, həm ondan mürəbbə və gülqənd hazırlanır, həm də qurudularaq xörək və içkilərə qatılır. Sarıgül də xörəklərə xüsusi dad verir. Qida əhəmiyyəti ilə yanaşı, bu güllərdən boyaqçılıqda da istifadə olunur.

Şəhərdə və bütövlükdə rayon ərazisində müxtəlif meyvə sortları yetişdirilir. Bir sıra bağlarda meyvələrə süni düzəldilən kimyəvi gübrə verilmir, əsasən təndirin külü və peyin gübrəni əvəz edir. Bağbanlarla söhbətimizdə ənənəvi meyvə sortları barədə məlumat aldıq:

- əriyin 30-dək sortu vardı: *ağ ərik, kababı, abutalıbı, qırmızı təbərza, ağ təbərza, novrast, şalax, limonnu, ağcanabat, pampa ərik və s.*;
- üzümün 40-dək növü vardı: *güləbi, nəxşəbi, sahabi, mixəyi, xatunbarmağı, tayfe, hənəqırnə, xəzani, kişmiş* və s.
- ceviz sortları: *seyfi, ordubadi, gucə, suqreyi, vənənd, nazik qabıq* və s.
- gavalının 20-dək sortu var: *sarı almaxara, vəzirəli, sarı alı, qara alı, qara gavalı, gülaman albuxarası* və s.
- tut sortları: *ağ tut, qara tut, şahut, xartut* və s.
- şaftalı sortları: *salamı, güştü, ağgüştü, qırmızı güştü, fədai, ağnazlı, qırmızı nazlı, sarı nazlı, Şirvan nazı* və s.
- gilə sortları: *sarı gilə, əbrəş, qara gilə, öküz ürəyi, napoleon* və s.
- armud sortları: *əndiryanı, şəkəri, daş armud, nətəndiz armudu* və s.
- heyva sortları: *ordubadi, güləbi* və s.

Qədim ənənəyə görə, bağlarda ayaqyolu tikilməz. Bu, təmizliyə riayət edilməsi ilə yanaşı, həm də məhsulun bərəkətinə inamla bağlıdır. Bağbanlar inanc-lara ciddi əməl etməkdədirlər. Məsələn, limon ağacına özgə əli və nəfəsi toxunarsa, hətta baxışı dəyərsə, ağac küsə bilər və məhsul verməz. O, yalnız sahibinin qullu-ğunu istər. Ümumiyyətlə, limon ağacı hər həyətdə bitməz. Bostançılıqda da belə inanclar var. Bostana hər adamın ayağı dəyməməlidir, pis nəzərlə kimsə daxil olsa, bostan küsə bilər və məhsulu (xiyar və s.) acı olar.

Bayramlar

Ordubadda bütün Azərbaycanda olduğu kimi dini və dünyəvi bayramlar – Novruz, Qurban, Oruc (Orucluq, Ramazan, Fitr), Qədir-Xum, Mövlud və s. bayramları bu günlərdə keçirilir, Çillə gecəsi qeyd olunur. Bu bayramlarda Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində olduğu kimi adət-ənənələr və mərasimlər keçirilsə də, Ordubadda fərqli xüsusiyyətlər izlənilir. Məsələn, Novruzda axır çərşənbənin “yeddi ləvin” adlandırılması, ilin təhvilə günlərində meydana 3

gün xan bəzədilməsi, Ramazan ayının 14-cü günü “Orucun 15-i” adlı mərasim keçirilməsi və s. yalnız bu rayona məxsusdur. Bayramın səhəri günü gəzintiyə, yerli dialektdə desək, gərdişə çıxırlar. Etnoqrafik çöl tədqiqatlarında Ordubadda bayramların qeyd edilməsində spesifik cəhətlər üzə çıxır.

Musiqi

Ordubad rayonunda muğam musiqisi geniş yayılmışdır. Keçmiş toylarda əsasən tar, qaval, kamança çalınırdı. Aşıq yaradıcılığı inkişaf etməmişdir.

Kəndlər

Yuxarı Əylis kəndində XVI əsrin memarlıq abidələri – Şah Abbas karvan-sarasının qalıqları, Şah Abbas körpüsü, Şah Abbas məscidi, Şah Abbas hamamı yerləşir. Xalq arasında Əylis kəndi “Bala İstanbul” da adlandırılır. Məhəllələr, yaşayış evləri, daşqura hasarlar, həyətlər, həyətdəki təsərrüfat tikililəri (təndirsəra, tövlə, qamqalaq evi, əl damı və s.) və s. maddi mədəniyyət nümunələri ilə tanış olduq. Əylis kəndində qız toyunda iştirak etdik. Hüseynov Səfər (27 yaş) ilə Rəhimova Bənövşənin (18 yaş) toy mərasimində müşahidələr aparıb qeydlər götürdük. Yuxarı Əylis kəndində vaxtilə Qərbi Azərbaycandan (Zəngəzurdan) deportasiya olunan yaşlı kəndlilərlə söhbət etdik, öz doğma ata-baba yurdlarındakı etno-toponimlər, adət-ənənələr barədə məlumat topladıq.

Gənzə kəndində Qədir-xum bayramında iştirak etdik. Kənd əhli şəriət qanunlarına ciddi əməl edir və qapalı dini geyimlərə üstünlük verir. Kənddə baramaçılıq, arıçılıq, şalbaflıq inkişaf edib. Burada toxunan mərfəc bütün Naxçıvanda məşhur idi, hazırda da istifadə olunur.

Nüsnüs kəndində əkinçilik əsas təsərrüfat sahəsi olub, buğda, arpa, çovdar əkilir. Heyvandarlıq, əsasən qoyunçuluqdan ibarətdir. Burada bağçılıq da inkişaf edib. Kilim-toxuma, həsir-toxuma əsas toxuculuq sahələrindəndir. Kənddə 3 məscid yerləşir. Deyilənə görə, onlardan biri 1790-cı ildə osmanlılar tərəfindən tikilmişdir.

Ezamiyyət günlərində arxeoloq, t.ü.f.d., dos. Bəhlul İbrahimlinin rəhbərlik etdiyi Plovdağ, Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının qazıntılarına baxdıq.

Səfər müddətində Ordubad və Təbriz şəhərlərinin məişət mədəniyyəti arasında hədsiz oxşarlıq diqqət çəkdi. “Dağlar və bağlar diyarı” kimi tanınan Ordubad xalq arasında həm də “Bala Təbriz”, “Təbrizin gül bağçası” adlandırılır. Təbrizdən 94 km şimal-qərbdə yerləşən Ordubadın digər bölgələrdən daha çox Cənubi Azərbaycan şəhərləri ilə mədəni və məişət oxşarlığı coğrafi yaxınlıq, tarixi miqrasiyalarla izah oluna bilər. Sakinlərin dediyinə görə, bəzi kəndlər İrandan gələn tayfalar tərəfindən salınıb, bəzən isə ordubadlılar müxtəlif səbəblərdən (ticarət, təhsil və s.) cənuba köç etmişlər. Təbriz və Ordubad arasında daimi gediş-gəliş məişət yaxınlığı və dialekt oxşarlığına zəmin yaratmışdır. Ezamiyyət dövründə “Təbriz-Ordubad etnoqrafik əlaqələri” mövzusunda çoxsaylı sorğular keçirilmiş, xeyli material toplanmışdır. Çöl-etnoqrafik tədqiqatları göstərir ki, Ordubad və Təbrizin şəhərsalma mədəniyyəti, məhəllələr, küçələr, çiy və bişmiş

kərpicdən tikilən evlər, həyətlər, onların quruluşu, evlərin daxili sahmanı, kəhrizlər, buxana, səqqaxana, pirlər, hamamlar, yollar, təndirlər, yemək və içkilərin hazırlanması, bağlarda yetişdirilən ənənəvi meyvə sortları və s. oxşarlıq, çox hallarda eynilik təşkil edir. Geniş hesabatda bu mövzu barədə, eyni zamanda mənəvi mədəniyyət sahələri (dini və dünyəvi bayramlar, mərasimlər, qonaqpərvərlik adətləri və s.), ailə və ictimai məişətlə bağlı məsələlər (toy və yas mərasimləri və adət-ənənələr) haqqında daha əhatəli bəhs olunacaqdır.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Ordubad rayonuna etnoqrafik ekspedisiyalar davam etdirilməli, şəhər və kəndlərin məişət və mədəniyyəti yenidən öyrənilməlidir. Zəngin tarixi-mədəni ənənələri və geniş turizm potensialı olan Ordubadın şəhər mədəniyyəti etnoloji aspektdən yazılmalı, şəhərin qoruq statusu təmin olunmalıdır.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Məmmədova İlhamə Gülbala qızı – Mammadova İlhamə Gulbala – Doctor of history, associate professor, A.A.Bakikhanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

of history, associate professor, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 39-391/397

**ORDUBAD RAYONU ƏHALİSİNİN ƏNƏNƏVİ
YEMƏK VƏ İÇKİLƏRİ HAQQINDA**
(Etnoqrafik səfərin qısa hesabatı. 03-14 iyul 2023-cü il)

©2024

NİGAR COŞKUNSU

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0003-3139-7338; e-mail:nigar_v@mail.ru

03-14 iyul 2023-cü il tarixində AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun bir qrup əməkdaşı ilə birlikdə (İ.Məmmədova, T.Şahbazov və T.Quluzadə) Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda etnoqrafik ezamiyyətdə olduq. Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən və etnoqrafik materiallarla zəngin olan Ordubad rayonu 43 kənd, 3 qəsəbə və bir şəhərdən ibarətdir. Rayonun aparıcı təsərrüfat sahəsini bağçılıq, meyvəçilik, maldarlıq (əsasən qoyunçuluq) təşkil edir. Tarixən burada yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bəzi sənət sahələri (şəbəkəçilik, dülgərlik, misgərlik, toxuculuq və tikmə sənəti (mərfəc toxuculuğu) və s.) qismən hələ də qalmaqdadır. Həm Ordubad şəhərinin özü, həm də onun kəndləri tarixi abidələrlə (məscid, mədrəsə, hamam, dəyirman, buxana, səqqə-xana) və mülkü memarlığımızın ən yaxşı nümunələrindən sayıla biləcək qədim yaşayış binaları ilə zəngindir.

Ordubad əhalisinin mətbəxi də öz koloriti, rəngarəngliyi və mühafizəkarlığı ilə seçilir. Belə ki, buranın insanları ənənəvi mətbəxin əsrləri adlayan ən ləziz təamlarını indinin özündə də qoruyub saxlayır, istifadə və təbliğ edirlər. Təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlifliyi, Ordubad flora və faunasının zənginliyi, eləcə də qonşu ölkələrlə tarixən mövcud olmuş ticarət-mədəni əlaqələr də buranın mətbəxinin zənginliyinə öz təsirini göstərmişdir.

Ezamiyyət müddətində həm Ordubad şəhərinin özündə, həm də onun bir sıra kəndlərində (Yuxarı Əylis, Kotam, Nüsnüs, Vənənd, Aza, Azadkənd, Vələver, Gənzə, Düylün, Dırmıs, Sabirkənd (Sabirdizə), Dəstə və s.) tədqiqatlar apararaq

Azərbaycan etnoqrafiyasının ayrı-ayrı problemləri üzrə, o cümlədən Ordubad mətbəxinə dair xeyli çöl materialları topladıq.

Yeməklər haqqında qeyd etmək olar ki, Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, ordubadlılar da yay aylarından başlayaraq qış üçün müxtəlif azuqə hazırlıqları görürdülər. Un, yağ-pendir ehtiyatı yaradır, müxtəlif növ tutmalar və mürəbbələr hazırlayırdılar. Ət tadarükü də bu hazırlıqların içində mühüm yer tuturdu. Bu məqsədlə qoyun ətindən qorma (qovurma) hazırlayırdılar.

Qışın azuqə hazırlığına çörək-lavaş tədarükü də daxil idi. Bəzən hətta 3-4 aylıq istifadə üçün lavaş bişirilir, onu “üzümlük” adlanan arxa otaqlarda saxlayırdılar. Yarma, noxud ləpəsi, əriştə, basdıq, alana və digər ərzaq məhsullarının tədarükü də görüldü və bu ənənə indiyədək davam etdirilir.

Azərbaycanın bütün bölgələri üçün xarakterik olan kiftə (küftə-bozbaş), parça-bozbaş, səbziqovurma, müxtəlif dolma növləri, kabablar Ordubad üçün də xarakterikdir. Bitki mənşəli yeməklərdən burada maş şovrası (maş şorbası), kükü, plov, noxud bozbaşı, lobyə bozbaşı və s. geniş yayılmışdır. Əksər xörəklərə mərzə, sarıgül, qızılgül, nanə, ağ reyhan, ləpə və müxtəlif ədviyyat qatılır, süfrəyə verilərkən (südaşı və s.) üzərinə qurudulmuş qızılgül ləçəkləri səpilir.

Onlardan biri – maş şorbası haqqında ayrıca danışmaq lazım gəlir. Bu yeməyi hazırlamaq üçün ailə üzvlərinin sayına uyğun maş yuyulub, suda bürüşüyü açılana qədər qaynadılır. Bürüşüyü açılan vaxt yeməyin həcminə görə alça lavaşanası və soğan doğranılıb əlavə olunur. Bişmə ərəfəsində yeməyin üzərinə ət qovurması, duz, istiot və mərzə (ət otu) əlavə edib vaxt odada bişirilir. Yemək içərisinə qurudulmuş lavaş çörək doğranaraq yeyilir. Ət və kartofla da maş bişirilir.

Ordubadın mərasim yeməklərindən sayılan ballı qayğanağın hazırlanması və təqdimatı da böyük maraq doğurur. Vənənd kəndində olarkən, qonaq olduğumuz evin xanımı qayğanağın hazırlanmasını həm əyani şəkildə bizə göstərdi, həm də onunla bağlı mövcud olan adət-ənənələrdən və inanclardan bəhs etdi. O qeyd etdi ki, bu yeməyin resepti ailələrdə bir-birinə irsən ötürülür. Yeməyin özünün hazırlanma prosesi isə bir növ öz incəlikləri olan ayrıca mərasimi xatırladır.

Ordubadın ballı qayğanağın əsas xüsusiyyəti onun ən müxtəlif ərzaq növlərini bir araya gətirməsindədir. Belə ki, həmin məhsullar qayğanaqda bir-birini tamamlayır. Un, yumurta, yağ və bal qayğanağın əsas komponentləridir. Onların bacarıqla uzlaşdırılması qayğanağa ayrıca dad verir.

Səməni də Ordubadın mərasim yeməklərindən sayılır. Lakin onu hər kəs bişirməzdi – “düşər-düşməzi olar” deyirlər. Məsələn, Ordubad şəhərində bu yeməyi bir qayda olaraq məhz Şərqiyyə xanım bişirir. Məlumatçıların dediyinə görə, səməni əsasən ehsan məqsədilə hazırlanır və “Fatimeyi-Zəhra ehsanı” hesab olunur.

Çilov, hədik (əsasən Aşura günü bişirilir) və s. də mərasim yeməklərindən hesab olunur. Novruz bayramının əsas yeməyi plovun Ordubadda çir çox növləri məlumdur. Plovla bərabər süfrə növbənöv şirniyyatlarla – paxlava (baqləva), cəvizli kükə və digər şirniyyat növləri, həmçinin ordubadlıların “bombu” dedikləri çörəklə bəzədilir. Azərbaycanın əksər bölgələrində şəkərbura kimi tanınan şirniyyat növü burada şəkərpərə adı ilə tanınır. Bundan başqa, Novruz süfrəsi üçün basdıq, alana, miyanpor və növbənöv xüskəbar də tədarük edilir.

Ordubad mətbəxi üçün xarakterik olan yeməklərdən biri də soğan dolmasıdır. Bu yemək növünü hazırlayarkən qaynadılmış, başı kəsilib və içi çıxarılmış soğandan istifadə olunur. Süfrəyə verilərkən üzərinə yeməyin öz şirəsindən əlavə edilir və yanına darçın qatılmış qatıq qoyulur. Soğan dolması qeyri-adi dadı ilə yanaşı insan orqanizmi üçün də çox faydalıdır.

Ordubadda hər evin qış üçün tədarük etdiyi ərzaq məhsullarından biri də qurutdur. Qurutu hazırlamaq üçün yay aylarında qatıq (və ya ayran) torbada qatılaşanadək süzülür. Sonra ona duz vuraraq yumru gündə şəkildə yığırlar. İstifadə zamanı isti su ilə yuyulub təmizlənərək məhlul halına salınır. Onun tərkibinə sarımsaq qatmaq da olar. Qurut, qızardılmış soğan və kəklikotu qatışığından istifadə edilməklə də hazırlanır. Onu daha çox xəngəl, əriştə və s. cana istilik verən yeməklərlə yeyirlər. Qurutdan qurut aşısı da bişirilir və pendir kimi də istifadə edilir.

Ordubad mətbəxində əriştə aşısı, gupa kimi yeməklər də mühüm yer tutur. Lakin daş-toxmaq küftəsi haqqında aldığımız məlumatlar daha maraqlıdır. Məlumatçımız bildirdi ki, bu yemək ancaq mal ətindən, özü də daha çox malın bud, qol, yaxud bel hissələrindən götürülmüş ətədən hazırlanır. Ət qiymə-qiymə doğrandıqdan sonra yastı çay daşının üstündə tut ağacından hazırlanan toxmaqla döyülür. Bundan sonra isladılmış noxud ləpəsi, baş soğan, qurudulmuş ətirli göyərtilər, xüsusilə dağ nanəsi və dağ məzrəsi ətə birlikdə döyülür. Bunlar döyülmə prosesində o tərəf bu tərəfə çevrilir ki, yaxşıca əzilsin. Qidalar tam döyülüb hazır olduqdan sonra onların üzərinə istiot, duz, sarıkök, mərzə, sarıgül əlavə edib yumru layırlar. Zövqə görə küftələrin içinə qurudulmuş albuxara, yaxud alça da qoyulur ki, küftəyə xüsusi dad versin. Daha sonra soğan yağda qovurulur, üzərinə bir neçə dilim kartof, bibər, pomidor əlavə edilib qaynadılır və küftələr həmin qaynar suya salınır. Açılmasın deyər onu vaxtında bişirilməlidir.

Ordubad mətbəxi özünün şirin taamları – şirniyyatları ilə də məşhurdur. Burada belə bir deyim çox geniş yayılıb: Ordubadda çay içdinsə, yeməyə yer qalmır. Çünki burada çay süfrəsində o qədər şirniyyat növləri təqdim olunur ki, onları yedikdən sonra, artıq yeməyə iştah qalmır. Həmin şirniyyat növlərinə demək olar ki, hər evdə rast gəlinən növbənöv mürəbbələr, basdıq, şəkərpəra (şəkərbura), nabat və s. aiddir. Bu şirniyyatlar Ordubadın çay evlərində və restoranlarında da müştərilərə təklif olunur.

Çaydan əlavə, güləb, şərbət, ayran, çay, batrinc arağı, beymədərən (boymədərən /bumadərən), bidmeşq (pışpışa arağı), nanə arağı və s. Ordubad üçün ənənəvi olan içkilərdir ki, mövsümə uyğun olaraq qəbul edilir.

Nəhayət, Ordubad bağlar diyarı olduğundan, ordubadlıların qida rasionunda bağçılıq məhsulları – Ordubad əriyi, cevizi (qoz), Ordubad limonu, alması, armudu, şaftalısı, üzümü, ənciri və s. mühüm yer tutur. Xüsusilə ərik ordubadlıların məişətində mühüm yer tuturdu. Təsədüfi deyil ki, burada ona obrazlı şəkildə “çörək ağacı” da deyirdilər. Yaşlı nəslin nümayəndələrinin dediyinə görə, bir vaxtlar əriyi taxilla dəyişirdilər – mübadilə edirdilər.

Lakin Ordubad mətbəxinin zənginlikləri və özəllikləri bununla bitmir. Bu qədim diyarın hər bir kəndinin qidalanma rasionu, yemək və içkiləri haqqında ayrıca bir kitab yazmaq olar. Doğrudur, həmin yemək və içkilərin bir çoxu ümumazərbaycan xarakterli olsa da, Ordubad mədəni-məişət və təsərrüfat mühitində yeni komponentlər və əlavələrin sayəsində tamamilə fərqli bir formada, fərqli

bir dadda və hətta fərqli adda təqdim olunur.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Nigar Coşkunsu Rza qızı – tarix üzrə
fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakixanov
adına Tarix və Etnologiya İnstitutu.
Azərbaycan, Bakı

Nigar Coshkunsu Rza – Doctor of
Philosophy in history, A.A.Bakikha-
nov Institute of History and Ethnology,
ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 39

**QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN NAXÇIVANA
MİQRASIYASI TARİXİNDƏN**
(Ordubad materialları əsasında çöl-etnoqrafik tədqiqat)

©2024

TƏRANƏ QULUZADƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID:0009-0008-1362-859X;e-mail: t.terane@yahoo.com

2023-cü ilin iyulun 4-dən 13-nə qədər AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Tarixi etnologiya” şöbəsinin bir qrup əməkdaşı ilə Ordubad rayonunda etnoqrafik ezamiyyətdə olduq.

Çöl-etnoqrafik səfərimiz zamanı Ordubad şəhərindən, Kotam, Aşağı və Yuxarı Əylis, Gənzə, Nüsnüs, Dəstə, Aza, Vənənd, Dırmıs, Vələver, Düylün və s. kəndlərdən Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin Ordubada məcburi köçü haqqında məlumat topladıq.

Cənubi Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra Azərbaycan türklərinin faciəli günləri başlanmışdır. Təqribən iki əsr ərzində türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı və deportasiya siyasətinin nəticəsində azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş, əvəzində Azərbaycan torpaqlarına – İrəvana, Göycəyə, Zəngəzura, Qarabağa yüz minlərlə erməni ailəsi köçürülmüşdür.

XX əsrdə üç mərhələdə (1905-1920-ci illər; 1948-1953-cü illər; 1988-1992-ci illər) ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımları ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan qovulması ilə müşayiət olunmuş, köçkünlərin böyük bir hissəsi Naxçıvanda yerləşmişdir.

Ordubada səfərimiz zamanı öyrəndik ki, Əylis kəndində yaşayan Səbzəliyə-və Qızılgül Azadəli qızı əslən Qafan rayonundandır. Onun babaları erməni təcəvüzü üzündən Ordubada pənah gətirmişlər. 1949-cu il təvəllüdlü Cabbarov Paşa İbrahim oğlu isə sovet dövründə həyata keçirilən erməni təqibləri üzündən Zəngəzur mahalından köçüb gəlmişdir. Qədirquliyev Yusif Niyazəli oğlu (1957-ci il təvəllüdlü) Qərbi Zəngəzur mahalındandır və ötən əsrin 50-ci illərində ailəsi ilə birlikdə Naxçıvana pənah gətirmiş və ailəsi ilə birgə Yuxarı Əylis kəndində yaşayır.

Ordubad rayonu, Gənzə kənd sakini Məmmədov Hacıabbas Müzəffər oğlu (1935-ci il təvəllüdlü) Mehri rayonundan gəlmişdir. Məmmədova Pakizə Mirsadiq qızı və onun bacısı Sadiqova Mənzər Mircavad qızı isə Mehri rayonundan 1915-ci ildə çox çətinliklə Araz çayını keçmiş, Cənubi Azərbaycana pənah aparmış, sonra isə Ordubad ərazisində məskunlaşmışlar. Onlar burada ailə həyatı qurmuş, yaşamış və ömürlərini başa vurmuşlar. Məlumatçıların sözlərinə görə, Gənzə kəndində seyidə kimi tanınan Məmmədova Pakizə 5-i oğlan və 4-ü qız olmaqla, 9 uşaq boya-başa çatdırmışdır.

Mehri rayonundan Nüsnüs kəndinə Hacı Əsgər tayfası, Abbas tayfası və Qədimli tayfası gəlmiş, burada əsasən qoyunçuluq, əkinçilik, üzümçülük və meyvəçiliklə məşğul olmuşlar. Nüsnüs kəndinə Zəngəzurdan daha 8 ailə köçmüşdür. Onlar bölgədə daha çox toxucular ailəsi kimi tanınmışlar. Belə ki, Xanpəri Ramazanovanın toxuduğu kilim, həsir və xalçalar bütün Naxçıvanda məşhur idi. Vələver kənd sakini Heydərov Ramiz Heydər oğlunun verdiyi məlumatla görə, onların ailəsi və qohumları Qafan rayonundan köçmüşlər.

Erməni təqibləri üzündən 1918-ci ildə yurd-yuvalarını tərk edən Qərbi Azərbaycandan olan ailələr Parağa kəndində məskən salmış, burada əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar.

Dərələyəz mahalından olan Şahlar Allahverdiyev erməni vəhşiliyi, evlə-rindən didərgin saldıqları haqqında danışarkən bildirdi ki, çox sayda qoca, qadın, gənc, uşaq qarlı havada dağ yolları ilə yüz kilometrərlə piyada gəlməyə məcbur olmuşlar.

Ordubadın kəndlərində məskunlaşmış Qərbi azərbaycanlılar yerli soydaşları ilə qaynayıb-qarışmış, eyni zamanda öz məişətlərinin spesifik xüsusiyyətlərini qorumuşlar. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, Qərbi azərbaycanlılar ailə məişəti (toy və yas adətləri), maddi mədəniyyət (yeməklər və içkilər, evlərin daxili sahmanı və s.), mənəvi münasibətlər və s. sahələr üzrə öz tarixi yurdlarındakı özünə-məxsusluğu saxlamışlar. Ayrı-ayrı patronimik ailələrin nümayəndələri ya məzarlıqda bir-birinə yaxın məkanlarda dəfn edilir, ya da bir nəsil ümumi qəbiristanlığa malik olur. Məsələn, Aza kəndindəki məzarlıqda Zəngəzur mahalı Qafan bölgəsinin Oxcu, Şabadın, Atqız, Pirdavdan kəndlərindən köçənlər dəfn olunmuşdur.

Qərbi azərbaycanlılar Naxçıvan mədəni-məişət mühitində özlərini yad, özgə hesab etmir, lakin hələ də öz ata-baba yurdlarının həsrəti və nə vaxtsa ora qayıtmaq arzusu ilə yaşayırlar:

*Zəngəzur zəngim, haray!
Döyüşüm cəngim, haray!
Yurd həsrəti çəkəndən
Açılmır rəngim, haray!*

*Qazan gölün qazanı,
Qayıtma yol azanı.
Yurdu məndən ayıran,
Allah versin cəzanı!*

Etnoqrafik-çöl tədqiqatları göstərir ki, Ordubada, eləcə də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə erməni təzyiqlərindən qurtulmaq üçün pənah gətirmiş Qərbi azərbaycanlılar barədə daha geniş araşdırmalar aparılmalı, miqrasiya edən soydaşlarımız arasında mədəni-məişət prosesləri, tarixi yaddaş və s. məsələlər daha

dərindən öyrənilməlidir. Növbəti etnoqrafik səfərlərimiz zamanı daha geniş bilgi toplamaq, şifahi məlumatlarla tarixin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq və elmi ictimaiyyətə daha dolğun materiallar təqdim etmək fikrindəyik.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Quluzadə Təranə Nəsimi qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Quluzada Tarana Nasimi – doctor of Philosophy in history, A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 391/397

NAXÇIVANIN ETNOMƏDƏNİ İRSİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR
(Ordubad rayonuna elmi ezamiyyət. 04-13 iyul 2023-cü il)

©2024

TAHİR ŞAHBAZOV*

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
ORCID: 0000-0001-7973-213X; e-mail: tshahbazov.65@gmail.com

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən olan Ordubad çox zəngin tarixi-mədəni irsə sahibdir. Ən qədim dövrlərdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə kimi uzun bir dövrü əhatə edən həmin mədəni irsin bəzi nümunələri bu və ya digər şəkildə (orijinal və ya bərpa olunmuş vəziyyətdə) günümüzədək gəlib çatmışdır. Rayona və onun kəndlərinə (Kotam, Aşağı və Yuxarı Əylis, Gənzə, Nüsnüs, Dəstə, Aza, Vənənd, Dırnıs, Vələver, Düylün və s.) on gün davam edən etnoqrafik səfərimiz zamanı biz bir daha bunun şahidi olduq.

Əvvəla qeyd edək ki, Ordubad etnomədəni mühiti tarixən vahid Azərbaycan etnomədəni mühiti çərçivəsində formalaşmışdır. Bununla bərabər, Azərbaycanın inkişaf etmiş ticarət, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri kimi, Ordubadın Yaxın və Uzaq Şərq ölkələri, Rusiya, Türkiyə və s.-lə də sıx əlaqələri mövcud olmuşdur. Ordubad-Təbriz etnomədəni münasibətləri isə ayrıca bir elmi tədqiqatın mövzusu. Rusiya işğalından sonra (1828-ci il) və sovet dönəmində bu əlaqələr bir qədər zəifləsə də, tam olaraq kəsilməmişdir. Hətta bu günün özündə belə Ordubad əhalisinin rayonla həmsərhəd Siyaqut, Əhmədabad, Maraza və başqa Cənubi Azərbaycan kəndləri ilə yaxın qohumluq və qonşuluq münasibətləri davam edir.

Ordubad şəhərində diqqəti cəlb edən ilk və ən mühüm cəhət şəhərin özünəməxsus memarlıq quruluşudur. Bu unikal kompozisiyada yeraltı (kəhrizlər, kanalizasiya şəbəkəsi, qida ehtiyatı anbarları və s.) və yerüstü abidələr (məscidlər, hamamlar, karvansaralar, yaşayış evləri və s.) üzvü sintez kimi birləşərək bir-birini tamamlayır. Şəhərin özəyini beş əsas məhəllə – Ambaras, Kürdətal, Mingis, Sərşəhər və Üçtürləngə məhəllələri təşkil edir. Mingis məscidi (IX əsr), “Buzxana” (XIV əsr), “Came” məscidi (XVI əsr), “Sərşəhər” (XVI əsr) və “Yuxarı Ambaras” (XVI əsr), “Malik İbrahim” (XVIII əsr) və “Dilbər” (XVIII əsr) məscidləri, məşhur Ordubad mədrəsəsinin binası (XVIII əsr), “Zorxana” memarlıq kompleksi (XVII əsr), 3 karvansara və s. şəhərin ən möhtəşəm tikililərindən olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ordubad məscidləri bir qayda olaraq minarəsiz tikilmiş və minarələri adətən məscidin damındakı səkilər əvəz etmişdir. Ora xüsusi olaraq inşa edilmiş pilləkənlərlə qalxırdılar. Məscidlərin yerini isə uzaqdan da aydın görünən hündür çinar ağaclarının köməyi ilə təyin edirdilər. Yaşlı sakinlərin sözlərinə görə, vaxtilə şəhərdə ümumilikdə 63 məscid fəaliyyət göstərmişdir.

Topladığımız etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, tarixən Ordubad şəhərində mövcud olmuş hamamların çoxu (“Sirri-Xuda”, “Məscid hamamı”, “Mədrəsə hamamı” və s.) tədricən dağılıb getmişdir. Günümüzə qədər gəlib çatan və XVIII-XIX əsrlərə aid olan yeganə hamam kompleksi (Cümə məscidinin yaxınlığında) isə müasir üslubda təmir olunaraq qorunub saxlanılmışdır.

XVII əsrin memarlıq abidəsi olan “Qeysəriyyə” keçmiş zamanlarda şahlara məxsus qiymətli daş-qaş, ləl-cavahirat satışı məqsədilə tikilmiş örtülü “Şərq bazarı” kimi fəaliyyət göstərmişdir. Xalq arasında ona “Şah bazarı”, “Ordubad zorxanası” da deyirdilər. Bir vaxtlar İrandan, Türkiyədən, Həmədandan və başqa yerlərdən gələn pəhləvanlar burada öz güclərini nümayiş etdirmiş və qaliblər həmin yarışları izləyən xandan mükafat almışlar. Bu cür təyinatlı abidələr Səmərqənd və Təbrizdə də mövcud olmuşdur.

Deyənlərə görə, XIX əsrin ortalarında Ordubadda yaradılan şairlər məclisinin (Əncüməni-şüəra) üzvləri də “Qeysəriyyə”də yığışır və ədəbi müzakirələr aparırdılar. XX əsrdə bu memarlıq abidəsi ipəkçilik sexi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda müasir üslubda təmir olunmuş “Qeysəriyyə”də rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi yerləşir.

Ordubadın tarixi-memarlıq abidələri içərisində körpülər mühüm yer tutmuşdur. Məlumatçılar bildirirlər ki, təkcə şəhərin ortasından axan Dübəndiçayın üzərində 5 körpü olmuşdur ki, onların da bir qismi tədricən dağılıb getmişdir. Bu sıraya Ordubadın bəzi kəndlərindəki tarixi körpüləri də aid etmək olar.

Kəhrizləri qətiyyətlə Ordubad şəhərinin memarlıq quruluşunun ən mühüm ünsürlərindən hesab etmək olar. Aldığımız məlumatlardan aydın olur ki, keçmişdə şəhərin su təchizatı məhz kəhrizlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Ordubadın ən qədim və ən dərin kəhrizi isə günümüzədək gəlib çatan “Qırxayaq” və ya “Qırx pillə” adlanan kəhrizdir. Lakin kəhrizlərlə yanaşı, əhalinin suya tələbatının ödənilməsində Dübəndiçaydan və 70-ə qədər bulaqlardan (“Dilbər”, “Mədrəsə”, “Şayi” və s.) da istifadə edilmişdir. Qədim su təchizatı sistemlərinin bəziləri, xüsusilə də kəhrizlər işlək vəziyyətdə olmaqla, indinin özündə də fəaliyyət göstərir.

İstər Ordubad şəhərinin daxili məhəllələri, istərsə də şəhəratrafi ərazilər iri meyvə bağları və yaşıl zolaqlarla əhatələnmişdir. Yaşı yüz illərlə ölçülən nəhəng çinar ağacları isə Ordubad tarixinin canlı şahidləri, bir növ şəhərin simvoludur. Şəhər ərazisində elə bir meydan, küçə və ya məhəllə tapılmaz ki, orada məscid, çeşmə və gövdəsinin diametri bəzən 4-5 metrə çatan çinar ağacları olmasın. Keçmişdə bu meydanlar şəhər əhalisinin toplanış yeri, şəhərin sosial problemlərinin müzakirə və həll edildiyi vacib bir məkan funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu cəhət kəndlərin də bir çoxu üçün də xarakterik olmuşdur.

Müşahidələrimiz göstərir ki, şəhərin ənənəvi yaşayış evləri böyük ölçüdə çiy kərpicdən və möhrədən, bəzən də bişmiş kərpicdən ikimərtəbəli olaraq tikilmişdir. Evlərə giriş “dəhliz” adlanan səkkizbucaqlı daxili sahədən keçir. Ümumiyyətlə, “səkkizguşəli ulduz” simvolikası ənənəvi Ordubad evlərinin əksəriyyəti üçün xarakterik olmaqla, mülkü memarlığın ən mühüm elementlərindən biri kimi çıxış etmişdir. Fikrimizcə, bunun da ayrıca bir tədqiqata ehtiyacı vardır.

“Səkkizguşəli dəhliz”dən qonaq və yataq otaqlarına daxil olurdular. Evlərin pəncərələri adətən həyətlərə açılırdı ki, bu da islam qanunları ilə şərtlənmişdi. Bəzi məlumatlara görə, XIX əsrdə Ordubadda 1000-ə yaxın ev olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu gün istər Ordubad şəhərinin özündə, istərsə də onun kəndlərində qədim evlərlə yanaşı, müasir – yeni tikinti materiallarından istifadə etməklə, Avropa və Şərq üslubunda tikilən evlər də diqqəti cəlb edir.

Ordubadın “Malik İbrahim qəbiristanlığı” ayrıca bir etnoqrafik və epiqrafik tədqiqatın mövzusu olmağa layıqdır. Belə ki, burada üzərində Ordubadın tarixi və mədəniyyəti üçün faydalı ola biləcək ərəb-fars və digər qədim dillərdə yazılar olan çox sayda başdaşları vardır. Hesab edirik ki, həmin yazıların oxunması bu qədim diyarın tarixi şəxsiyyətləri ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi baxımından çox faydalı ola bilər.

“Malik İbrahim qəbiristanlığının şimal hissəsində yerləşən “Meyidxana” adlanan tikili ilə bağlı aldığımız məlumatlar da Ordubad əhalisinin ənənəvi məişəti, dəfn adətləri və inanclarının öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur. Məlumatçıların sözlərinə görə, vaxtilə tikili meyitlərin yuyulması və həm də müəyyən müddətə saxlanması üçün istifadə edilmişdir. Deyilənə görə, burada səriniyi təmin etmək məqsədilə tikilinin bir hissəsi yamacın divarının daxilinə yerləşdirilmişdir.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə və hətta Sovet hakimiyyəti illərində Ordubad meyvəçiliklə yanaşı, Azərbaycanın ən iri ipək istehsalı mərkəzlərindən olmuşdur. Deyilənə görə, XIX-XX əsrin əvvəllərində burada buxar mühərriki ilə işləyən 4 böyük və onlarla kiçik ipəkşarıma müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Ordubad və onun ətrafında yüz minlərlə tut ağacları (çəkilliklər) mövcud olmuşdur. Rayonun 46 kəndinin 41-də barama qurdu bəslənirdi. Ordubad şəhərindən başqa Çənnəb, Vənənd, Yuxarı Əylis kəndlərində də baramaaçan fabriklər mövcud olmuşdur. Lakin bu gün həmin çəkilliklərdən və ipəkçilik müəssisələrindən yalnız xoş xatirələr qalmışdır.

Ordubad tarixən həm də şairlər vətəni, musiqiçilər yurdu olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında burada fəaliyyət göstərmiş “Əncüməni-şüəra” adlı şairlər məclisi fəaliyyət göstərmişdir. Məhəmməd Tağı Sidqi, Fəqir Ordubadi, Məhəmmədqulu Salik, Nəqqaş, Aslanxan Kövhər, Hacı Ağamirzə Qüdsü Ordubadi (Vənəndi) və başqaları bu məclisin aparıcı üzvləri olmuşdur. Vənənd kəndində olarkən onlardan biri – Hacı Ağamirzə Qüdsü Ordubadi (Vənəndi) haqqında az-çox məlumat toplaya bildik. Vənənd kənd orta məktəbinin müəllimi Məmmədov Hüseyn onun indiyə qədər çap olunmayan şerlərindən birini də bizə təqdim etdi:

Basəfəliqda behiştədən dəm vurur bağı-Vənənd,
Gəzəsən aləmi hərçənd ki, tapılmaz belə kənd.
Özü bir guşeyi-cənnətdir, dutun çəşməsi qənd,
Qocalıq salıb boynuma bir şəxti-kəmənd,
Yoxdur bir özgə qəميم, fikri xəyalım qocalıq.

XVIII əsrin yadigarı olan Ordubad məktəb-mədrəsəsi burada təhsilin, elmin də yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. “İbrahim Xan Zahir əd-Daulun dini məktəb-mədrəsəsi” adlanan mədrəsə binası iki mərtəbəli və iki korpuslu daş bina-

dan dördbucaqlı, daxili həyəti malik olmaqla Cümə məscidi kompleksinin şimal-şərqində yerləşir. Mədrəsə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər fəaliyyət göstərmiş və çox sayda böyük ziyalılar yetişdirmişdir. Aldığımız məlumata görə, Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində mədrəsənin vəqf əmlakı – gəlirləri, xərc-ləri haqqında bəzi materiallar mövcuddur.

Ordubad rayonun kəndləri də şəhərin özü qədər abidələrlə zəngindir. Ordubad şəhərində müşahidə olunan memarlıq üsürləri (daş döşənmiş dar küçələr, meydanlar, sərt döngələr, ikimərtəbəli daş, çiy kərpic və möhrədən tikilən evlər, su və kanalizasiya qurğuları, körpülər) onun kəndləri üçün də xarakterik olmuşdur. Səfər etdiyimiz Yuxarı Əylis, Nüsnüs, Gənzə, Vənənd, Aza, Düylün və başqa kəndlərdəki tarixi məscid, hamam, ziyarətgah, su dəyirmanları, kəhrizlər və s. günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Sadəcə onların bəzilərinin təcili bərpaya və ən azından konservasiyaya ehtiyacı vardır. Belə ki, onlar yalnız memarlıq baxımından deyil, xalqın ənənəvi məişətindən və yaşam tərzindən xəbər verən canlı şahidlər kimi, böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Əks halda təbii təsirlər və kənar müdaxilələr fonunda digər abidələr kimi onların da dağılıb getməsi qaçılmazdır.

Müasir Ordubad etnomədəni mühitinin əsas xüsusiyyətlərindən biri həm şəhərin özündə, həm də onun kəndlərinin çoxunda xeyriyyə cəmiyyətlərinin mövcudluğudur. Belə cəmiyyətlər Vənənd, Nüsnüs, Dəstə və s. kəndlərdə daha fəaldır. Həm Azərbaycanda, həm də onun hüdudlarından kənar da yaşayan ordubadlılar belə cəmiyyətlərin xətti ilə yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılmasında, ehtiyacı olan insanların sosial problemlərin həllində və s. məsələlərdə yaxından iştirak edirlər.

Əhalinin demoqrafik strukturunu təhlil edərkən bütün Azərbaycan üçün xarakterik olan mühüm bir nüansı Ordubadın təmsalında da görürük. Həmin nüans da həm şəhərdə, həm də onun ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində rəsmi qeydiyyatda olan əhali ilə faktiki əhalinin sayı arasında nəzərəçarpancaq fərqi mövcud olmasıdır. İnsanların şəhərlərə, xüsusilə də Bakı şəhərinə, eləcə də yaxın-uzaq xaricə üz tutması halları müşahidə olunur. Bunun kökündə isə çox vaxt qabardılan sosial-iqtisadi proseslərin nəticələri və Naxçıvanın nisbi blokadası deyil, eyni zamanda Azərbaycan kəndinin şəhərlərdə müşahidə olunan texniki tərəqqinin sürətindən geri qalması, gəncliyin qloballaşan dünyaya marağının getdikcə artması və həmin proseslərin bir parçasına çevrilmək istəyi dayanır.

Ordubad əhalisi dinə, dini və milli-əxlaqi dəyərlərə münasibətdə mühafizəkarlığı ilə seçilir. Rayonun bəzi kəndlərdə (məsələn, Gənzə, Nüs-nüs və s.) əhalinin böyük əksəriyyəti “Hacı”, “Kərbəlayi”, “Məşədi” titullunun daşıyıcısı, ən azından dini ayinlərə ciddi şəkildə riayət edən sakinlərdən ibarətdir. Qadınların çoxu küçədə-bayırda çadrada və ya bas örtüsü ilə gəzlirlər. Toylarda spirtli içkilərin verilməsi yasaqdır. Hətta kiminsə başqa bir yerdə spirtli içki qəbul edib kəndə gəlməsinə də yaxşı baxılır.

Səfər çərçivəsində Ordubad rayonu əhalisinin ənənəvi yemək və içkiləri, geyimləri, dini inancları, toy-yas adətləri, qloballaşma və mədəni inteqrasiya proseslərinin Ordubad əhalisinin ənənəvi məişətinə təsiri kimi məsələlər barədə də maraqlı etnoqrafik materiallar əldə etdik.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Şahbazov Tahir Seyidəli oğlu – tarix
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnolo-
giya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Shahbazov Tahir Seyidali – Doctor of
Philosophy in history, associate professor.
A.A.Bakikhanov Institute of History and
Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 94(479.24)

QUBA RAYONUNA ELMİ-ETNOQRAFİK EZAMİYYƏTİN
QISA HESABATI (19-28 iyul 2023-cü il)

©2024

ŞÖVQÜ HƏSƏNOV*
PİRAĞA İSMAYILZADƏ

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
ORCID: 0009-0008-0846-8739; e-mail: shovgihasanov@gmail.com

Elmi ezamiyyət:

Quba-Xaçmaz tarixi-etnoqrafik bölgəsinə elmi-etnoloji səfərimiz əhalinin məişət və mədəniyyətinin müasir aspektdə öyrənilməsi ilə əlaqədar idi.

Qubanın tarixi haqqında qədim alban və ərəb mənbələrində, Avropanın müxtəlif coğrafiyaşünaslarının əsərlərində bu və ya digər şəkildə bəhs olunmuşdur. XVIII əsrin ortalarında Quba xanlığı yaradılmış, onun mərkəzi əvvəl Xudat, sonra isə Quba şəhəri olmuşdur. Hüseynəli xanın oğlu Fətəli xanın (1758-1789) dövründə xanlığın mövqeyi möhkəmlənmişdir. 1806-cı ildə Quba xanlığı Rusiyanın əsarəti altına düşmüş və əyalətə çevrilmişdir. Yenidən təşkil olunmuş Quba qəzası 1840-cı ildə Dərbənd quberniyasına, 1860-cı ildə isə Bakı quberniyasına daxil edilmişdir. 1930-cu ildə Quba Azərbaycanın inzibati rayonlarından birinə çevrilmişdir.

Rayonda dini-mənəvi mədəniyyətin inkişafı baxımından maraq doğuran Qubanın Qırmızı qəsəbə ərazisində yerləşən və “Altı günbəz” adlanan sinaqoqda olduq, dini icmanın sədri Yuri Naftaliyevic Naftaliyevlə görüşdük.

Qəsəbədə qeyd olunan dini bayramlar haqqında məlumatlar topladıq. Yerli dağ yəhudiləri apreldə “Pesax” bayramında “matça” adlanan milli yemək bişirirlər. Qoğal kimi bişirilən bu yemək növündə duzdan istifadə etmirlər. “Purim” bayramında maskaraddan istifadə edirlər. Yeni il bayramı isə “Ruşsona” adlanır ki, burada qurban kəsirlər. Bu bayramdan 10 gün sonra isə “Küpür” bayramı keçirilir ki, bu bayramda 26 saat oruc tuturlar. 27 iyunda qəbir üstünə getmək ənənəsi “Deyvati” Av adlanır. Bu vaxt sinaqoqda işıqları söndürür, yerdə ibadət edirlər. Yəhudilər “Hanuka” adlanan mərasim keçirir, milli yeməklər (“xoyaquş” və s.) bişirirlər. Onların milli baş geyimləri “kipa” adlanır. Dini ayinlərdə başa qoyulan papaq “çiçit”, qola bağlanan isə parça “tefilin” adlanır.

Daha sonra Amsar kəndində olduq. Bu kənd vaxtilə, yeddi kəndlə bir yerdə Abbasqulu ağa Bakıxanova verilmişdir. Kənddə A.A.Bakıxanovun xatirəsinə həsr olunmuş muzey fəaliyyət göstərir. Muzey eksponatları içərisində A.Bakıxanovun yaşadığı dövrlərdə istifadə edilən məişət əşyalarını görmək mümkündür. Yerli ağsaqqallarla söhbət zamanı məlum oldu ki, A.A.Bakıxanovun evi vaxtilə kəndin yuxarı məhəlləsində yerləşmişdir.

İnformatorlarla söhbətimizdə məlum oldu ki, kəndin qədim adı “Abusər” olub, bu isə “sərin su” mənasını verir. Əhali əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq ilə məşğul olur.

Əsasən “bezos”, “sarıbuğda”, “fatimə” taxıl növləri əkilib-becərilir. Burada “cırhaçır”, “rozmarin”, “anton”, “bumajne”, “sinab”, “ciqanka”, “bukin”, “bilfurun”, “sarıtuş”, “napaleon”, “kraşteyn” alma növləri yayılmışdır. Burada Balbulaq, Hacıkeşiş, Əmralı bulaqları olmuşdur. Kənddən Qaraçay, Ağçay çayları axır. Amsar kəndi üç tarixi ərazini- Ərmək, Yuxarı Digah, Alıc bölgələrini özündə birləşdirir. Kənddə Qaraxan, Ağbaba, Borc yeri, Çörəkqapısı, Çibbir suyu adlanan yerlər, ərazilər vardır. Köç yolları Nənəvay, Qırxpilləkən, Alıc, Hacıseyid, Sirbi və s. köç yolları olmuşdur. Burada Alma bayramı da keçirilir.

1980-ci illərdə Ahıska türklərinin bir hissəsi məhz bu ərazilərdə yerləşdirilmişdir, onlar yerli əhali ilə qaynayıb qarışıblar. Ahıska türklərinin bir hissəsi isə köçüb Gürcüstana qayıtmışlar.

Ekspedisiyanın gedişində Sırt Çiçidə olduq. İnformatorlarla söhbətimizdən məlum oldu ki, “cuci” sözündən götürülən bu sözün mənası “ağac ustası” anlamında izah edilə bilər. Məşhur Çiçi xalçalarını “cin-cin” adlı ipliklərdən toxuyurdular, kənd “ağ gül”, “xırda gül”, “qollu” xalçaları ilə məşhurdur. Ənənəvi xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, hər evdə qədimi xeyir-şər xalçası da saxlanılır. İnformatorun verdiyi məlumata görə, Dərə və Səbətlər kəndinə əhali Sırt Çiçidən köçmüşdür. Əhalini məşğuliyyəti əsasən maldarlıq və xalçaçılıq olmuşdur. Vaxtilə, Çiçi kəndində ağır yük arabaları hazırlayan sənətkarlar fəaliyyət göstərmişdir.

Ekspedisiya zamanı Xınalıq kəndində olduq, bu kənd Azərbaycanda dəniz səviyyəsindən ən hündür nöqtədə yerləşir. Qudyalçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 2300 metr hündürlükdə yerləşən, dağlarla əhatə olunan bu guşədə 380 evdə 2000-ə yaxın sakin yaşayır və Qafqaz dillərinə məxsus bir dildə danışırlar. Xınalıqlar özlərinin tək halda “khət”, cəm halda isə “ketş xalq” və ya “Kəttidur” (“kətid”lərin yaşadığı yer) adlandırırlar.

Toy adətləri ənənəvi olaraq Azərbaycan toyundan seçilmir, mərasimlərin əksəriyyətində bunu görmək mümkündür. Gəlini bəy evinə apararkən atanın xeyir – dua verməsi, güzgünün irəlidə aparılması, gəlinin başı üzərində “Xınalıq kətəsi”nin kəsilməsi kimi mərasimlər, azərbaycanlıların toy mərasimləri ilə eynidir.

Yekunda qeyd edək ki, belə etnoloji-etnoqrafik səfərlərin təşkili Azərbaycanda etnologiya elminin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Həsənov Şövqü Vaqif oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

İsmayılzadə Pirağa Əyyub oğlu – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı

Hasanov Showqu Vaqif – Doctor of Philosophy in history, associate professor

İsmayılzadə Piragha Ayyub. – Doctor of Philosophy in history, associate professor A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

UOT: 39

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNƏ ELMI-EZAMİYYƏTİN QISA HESABATI

©2024

SEVİL YUSİFOVA *

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0009-0008-1916-0596; e-mail: yus.sevil@mail.ru

2023-cü il iyul ayının 12-dən 21-dək AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu tərəfindən Naxçıvan şəhərinə elmi-etnoqrafik ezamiyyətə göndərilmişdim. Ezamiyyət çərçivəsində Naxçıvan MR Dövlət Arxivində XX əsrdə Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni həyatında özünəməxsus yeri və rolu olan “Şərq qapısı” qəzetinin arxiv materialları ilə tanış oldum.

“Şərq qapısı” qəzeti Azərbaycan xalqının tarixini yaşadan yerli mətbuat orqanlarından biridir. Bu qəzetin inkişaf tarixinə bir nəzər salsaq onun adlarının dəfələrlə dəyişdirilməsinə rast gəlirik. “Şərq qapısı” qəzeti 1921-ci il noyabr ayının 1-dən “Cavanlar həyatı” adı ilə nəşrə başlamış, dekabr ayının ortalarında “Füqərə səsi” adı altında çap olunmuşdur. Qəzetin adı az sonra yenidən dəyişdirilmiş, 1922-ci ilin aprel ayından 1980-ci ilin yanvarınadək “Şərq qapısı”, (1924-cü ildə “Qızıl Şərq”), 1980-ci ildən “Sovet Naxçıvanı” (rus dublikatı – “Sovetskaya Naxçıvan”), 1989-cu ilin sonunda isə yenidən “Şərq qapısı” adı ilə nəşr olunmağa başlanmışdır.

Qəzetdə dərc olunmuş materialları araşdırarkən müəyyən olundu ki, “Şərq qapısı”nın yalnız 1940-cı illərin sonunda çıxan nömrələri Naxçıvan MR Dövlət Arxivində saxlanılır. Qəzetdəki siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni xəbərlərdə, məqalələrdə dövrün siyasi konyunkturasından, sosial-iqtisadi reallıqlarından, təsərrüfat həyat irəli gələn reallıqlar əksini tapır.

Materialların bir qismini Naxçıvan diyarının tarixi, “Naxçıvan” sözünün mənşəyi, qədim abidələri, pirlər və ziyarətgahlar təşkil etmişdir. Bununla yanaşı bölgə əhalisinin mənəvi həyatında böyük rol oynayan “Novruz”, toy mərasimləri, ailədə qarşılıqlı münasibətlər, uşaqların tərbiyə məsələsi haqqında və digər materiallar diqqətimizi cəlb etmişdir. “Şərq qapısı” qəzetinin səhifələrində Naxçıvan bölgəsində qədim zamanlarda keçirilən, amma sovetlər dönəmində yasaq olunmuş Novruz bayramının xalq tərəfindən XX əsrin 80-90-cı illərində təntənəli şəkildə qeyd olunması haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Qeyd olunur ki, Novruzla bağlı xalq arasında inanclar, miflər, rəvayətlər, müxtəlif oyunlar, nəğmələr geniş yayılmışdır.

“Şərq qapısı”nın Naxçıvan MR Dövlət Arxivində saxlanılan saylarının tədqiqi Azərbaycan etnologiyasının, etnoqrafiyasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı maraqlı məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE
AUTHOR

Yusifova Sevil Qulu qızı – elmi işçi, Yusifova Sevil Gulu – researcher,
AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və A.A.Bakikhanov Institute of History and
Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı Ethnology, ANAS. Azerbaijan, Baku

BAŞ REDAKTORDAN – FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

“Azərbaycan tarixşünaslığı (Elmi əsərlər)” jurnalının 2023-cü il cild 84, №1-də redaksiya heyətinin üzvü tarix elmləri doktoru, dosent Tofiq Nəcəflinin bəzi məqalələr üzrə qeyd və iradları “Baş redaktordan” rubrikasında (s.208-215) çap edilmişdir. Bununla eyni zamanda, müəlliflərin həmin qeyd və iradlara cavab vermək hüququ da bildirilmişdir. Buna uyğun olaraq jurnalın növbəti sayında (2023-cü il, 84, №2) tarix elmləri doktoru, baş elmi işçi Vaqif Abışovun cavabı (s.197-201) çap edilmişdir.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi İradə Əliyeva da məqaləsinə dair qeyd və iradlara yazılı cavabını redaksiyaya təqdim etmişdir. Həmin cavabı da oxuculara təqdim edirik.

***

“AZƏRBAYCAN TARIXŞÜNASLIĞI” JURNALININ

REDAKSİYASINA

“Azərbaycan tarixşünaslığı” jurnalında (2023, Cild 84, №1) tarix elmləri doktoru, dosent Tofiq Nəcəflinin dərc olunmuş məqalələrə, o cümlədən mənim də “1920-1922-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri” adlı məqaləmə qeyd və iradlarını bildirmişdir. Bununla əlaqədar aşağıdakıları bildirmək istəyirəm.

1. Məqalənin 29-cu səhifəsində “Gürcüstan Demokratik Respublikasının 1918-ci il dekabrın 5-31-də Ermənistanla müharibədə, daha sonra ağlarla toqquşmalarda iştirak etmişdir” cümləsinə nəzərən T.Nəcəfli “ağlar” deyildikdə kimlərin nəzərdə tutulduğunun aydın olmadığını söyləyir. Fikrimizcə, akademik jurnalda çap olunan məqalə elmi auditoriyaya ünvanlandığından, geniş tədqiqatçı və ekspert çevrələrinə bəlli olan bu sayaq istilahlara açıqlanmasına lüzum görmürük.

2. İkinci qeyddə 29-cu səhifədə yer almış “Hərbi müdaxilə yolu ilə Gürcüstanda sovet hakimiyyətinin qurulması Azərbaycan və Ermənistanla olduğu kimi, RK(b)P-nın xarici siyasətinin əsas vəzifələri siyahısında yer almamışdı” cümləsinin məramının aydın olmamağı iddia olunur. Gətirilən fraqmentdə biz Azərbaycan və Ermənistandan fərqli olaraq, bolşevik Rusiyasının ilk vaxtlar hərbi müdaxilə yolu ilə Gürcüstanı sovetləşdirmək niyyətində olmadığını vurğulamaq istəmişik.

3. T.Nəcəflinin üçüncü qeydi səhifə 30-da getmiş “Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası” ifadəsinin yanlışlığı barədədir. Bu ifadədə sovet və sosialist məfhumlarının yeri mexaniki olaraq səhv verilmişdir.

4. Rəyçinin 4-cü və 8-ci qeydlərində iddia olunur ki, səhifə 30-da getmiş ASSR abreviaturası düzgün deyildir. Tofiq müəllimin nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, göstərilən abreviatura birbaşa tarixi sənədlərdə getdiyi kimi verilmişdir.

5. 5,6 və 7-ci qeydlər identik olmaqla, gətirilən faktların və mülahizələrin gərəkli istinadlarla təsdiqlənmədiyi barədədir. Ümumən, bu iradı qəbul etməklə bərabər, deməli ki, bu faktlar əvvəlki istinadlarda göstərilmiş sənədlərdən əxz olunmuşdur.

6. 8, 10 və 11-ci istinadlarda ədəbiyyatın səhifəsinin göstərilmədiyini vurğulanır. Bu istinadlardan yalnız 10-cuda texniki xəta üzündən səhifə verilməmişdir. 11-ci istinad isə redaktə prosesində səhv getmişdir: müəllifin adı Şurəddin əvəzinə Şəhla kimi göstərilmiş, tərəfimizdən təqdim olunmuş versiyada səhifə 4-8 qeyd olunduğu halda, jurnal variantında nədənsə səhifə göstəricisi itmişdir.

7. 10-cu iradda monoqrafiyamıza (“Tiflis quberniyası azərbaycanlılarının siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyəti (1846-1917-ci illər)”. Bakı, Təhsil, 2009, 223 s.) və Y.Arxiqovanın məqaləsinə istinadlarda səhifənin göstərilməməyi ilə bağlıdır. Bu, texniki xəta üzündən baş vermişdir: gətirilən faktlar bizim monoqrafiyamızın 194-cü səhifəsində, Arxiqovanın məqaləsinin isə 80-ci səhifəsində yer almışdır.

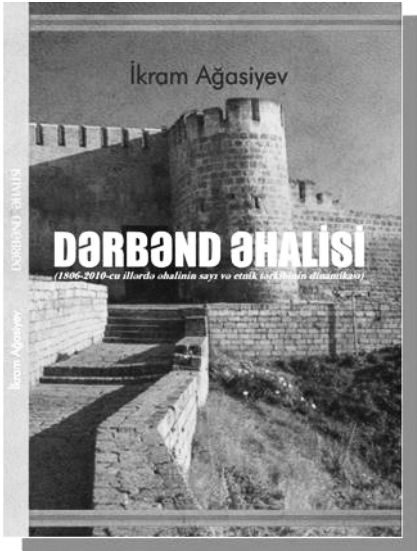
8. Rəydə nədən Y.Arxiqovanın “Граница и общество: спорные территории грузино-азербайджанского пограничья” adlı məqaləsinə istinad verilməməsindən bəhs olunur. İşdə Arxiqovanın “Азербайджано-грузинская граница: исторические факторы появления современных территориальных споров” məqaləsindən istifadə olunduğundan, onun digər analoji məzmunlu məqaləsinə (orada əsasən Azərbaycan-Gürcüstan sərhəd probleminin müasir durumu nəzərdən keçirilir, 1920-ci illərin əvvəllərində iki respublika arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə isə ötəri toxunulur) istinada lüzum görmədik. Belə hesab edirik ki, Ş.Rəhmanzadənin və S.Mustafayevanın əsərlərinə istinad verildiyindən, Arxiqovanın bütün yaradıcılığının məqaləmizə gətirilməsinə ehtiyac yoxdur.

9. T.Nəcəfli məqalədə istinadların sayı ilə bağlı irad tutaraq istifadə olunmuş ədəbiyyatın az olduğunu iddia edir. Rəyçinin bu qeydinə cavab olaraq bildirdik ki, məqalədə istinadların sayına dair xüsusi qaydalar və təlimatlar mövcud deyil. Ona görə də şəxsi qənaətimizə görə, məqalədə qarşıya qoyulan vəzifələrin həlli üçün 11 ədəbiyyatın olmağı yetərlidir.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, məqalədə tərəfimizdən də etiraf olunan xətlər olsa da, məzmun və elmi yeniliklər baxımından tələb olunan standartlara cavab verir. Bu, müzakirələr gedişində məqaləni oxumuş tarixçi həmkarlarım tərəfindən də xüsusi vurğulanmışdır.

aparıcı elmi işçi, t.ü.f.d. İradə Xalid qızı Əliyeva

TARİX İNSTİTUTUNUN YENİ NƏŞRLƏRİ

Ağasiyev İkrəm. Dərbənd əhalisi (1806-2010-cü illərdə əhalinin sayı və etnik tərkibinin dinamikası). Bakı, 2023, 134 s.

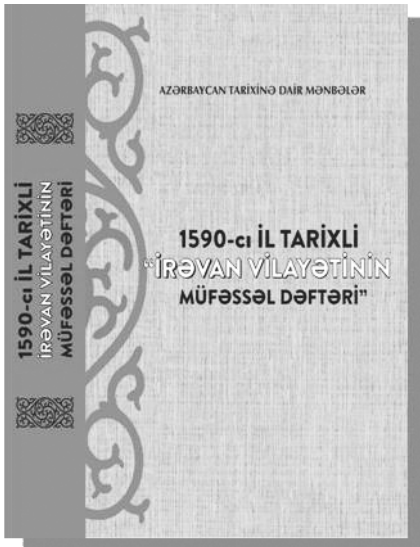
Qədim türk yurdu olan Dərbənd şəhərinin əhalisi rus işğalına (1806) qədər, əsasən, türkdilli xalqlardan ibarət olsa da, sonralar çar Rusiyasının və Sovet hökumətinin siyasəti nəticəsində burada azərbaycanlıların və başqa türk xalqlarının sayı azalmışdır. Monoqrafiyada tarixi Azərbaycan şəhəri Dəmirqapı Dərbəndin çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra əhalisinin sayı və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklər təhlil edilir.

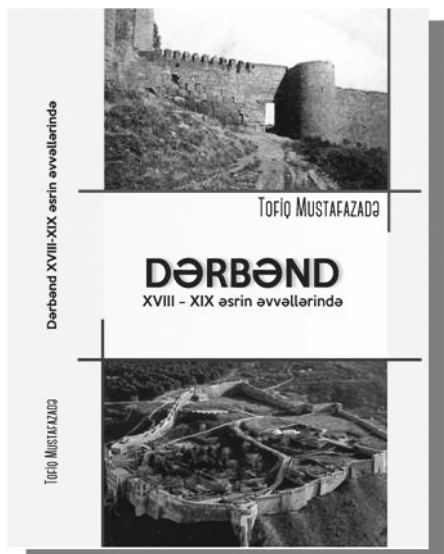
Əsərdən geniş oxucu auditoriyası faydalana bilər.

1590-cı il tarixli “İrəvan vilayətini müfəssəl dəftəri” // Osmanlı türkcəsindən tərcümə, Bakı, 2023, 576s.

Azərbaycanın İrəvan bölgəsinə aid mühüm Osmanlı qaynaqlarından olan “Müfəssəl dəftər”in (1590) tarix elmi üçün böyük dəyəridir ki, “Ermənistan respublikası” adlanan vətəndaşçı 1918-ci ildən başlayan dövlətin yerləşdiyi ərazinin tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu – elmi həqiqəti sübut edən ilk mənbələrdəndir. “Müfəssəl dəf-tər” İrəvan bölgəsinin həmin dövrdəki inzibati-ərazi bölgüsü, sosial-iqtisadi vəziyyəti, tarixi coğrafiyası, toponimikası, həyat təzi barədə qiymətli faktlarla zəngindir.

Kitabdan tarixçilər, regionun tarixini öyrənən tələbələr, həmçinin geniş oxucu auditoriyası faydalana bilərlər.

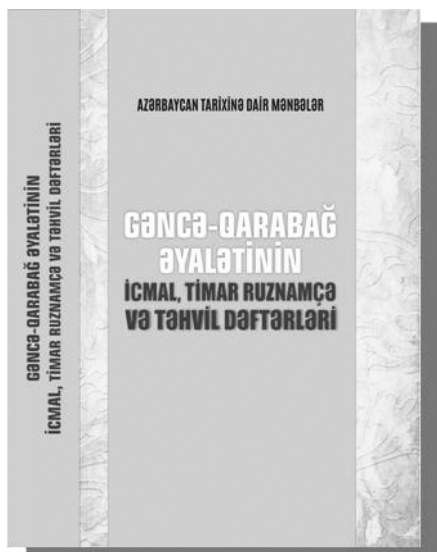

Mustafazadə Tofiq. Dərbənd: XVIII-XIX əsrin əvvəllərində. Bakı, 2023. 150 s.

Kitabda arxiv sənədləri və tarixi mənbələr əsasında qədim Azərbaycan şəhəri Dərbəndin XVIII-XIX əsrin əvvəllərində sosial-iqtisadi vəziyyəti, ictimai-siyasi tarixi araşdırılır. Əsərdə XVIII əsrin əvvəllərində şahın təyin etdiyi hakimin sultanlıq kimi idarə etdiyi Dərbəndin 1722 – 1735-ci illərdə çar Rusiyası tərəfindən işğal dövründəki vəziyyəti, 1747-1759-cu və 1796-1803-cü illərdə mövcud olmuş Dərbənd xanlığının, habelə Dərbəndin Quba xanlığının tərkibindəki dövrdə (1759-1796, 1803-1806) vəziyyəti işıqlandırılır.

Kitabdan tarixçi alimlər, ali məktəb tələbələri və tarixlə maraqlananlar faydalana bilərlər.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin İcmal, Timar ruznamçə və Təhvil dəftərləri. Osmanlı türkçəsindən tərcümə, Bakı, “Nəşriyyat” Şöbəsi, 2023, - 594 s.

*OSMANLI TÜRKÇƏSİNDƏN TƏRCÜMƏ
və TRANSLİTERASIYA, ÖN SÖZ,
ARAŞDIRMA MƏTNLƏRİ, QEYD VƏ
ŞƏRHLƏR TARİX ÜZRƏ FƏLSƏFƏ
DOKTORU, DOSENT HÜSAMƏDDİN
QARAMANLININDIR*

Azərbaycan dilinə ilk dəfə tərcümə olunub birlikdə çap edilən üç tarixi qaynaq qiymətli faktlarla zəngindir. “Dəftərlər”də Gəncə-Qarabağ əyalətinin inzibati-ərazi vahidləri, torpaq mülkiyyəti formaları, paylanmış zəamət və timarlar, came və məscidlərin vəkfləri, vergilərə cəlb edilən mənbələr və onların xarakteri barədə mühüm məlumatlar var.

Kitabdan mütəxəssislər və Azərbaycan tarixi ilə maraqlanan oxucular faydalana bilərlər.

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞI
(ELMİ ƏSƏRLƏR)
2024, cild 85 №1

AZERBAIJAN HISTORIOGRAPHY
(SCIENTIFIC WORKS)
2024, Vol. 85, N1

Format: 70*100 ¹/₁₆. Tiraj: 100.
Buraxılışa məsul: **Ramilə Gül**
Kompüter dizaynı: **Orxan Zeynalov**

“Parlaq İmzalar” Nəşriyyatında çap olunmuşdur.

AZ1096. Azərbaycan, Bakı, Qara Qarayev prospekti, 82A.